

Ю.Т.ДОДОБОВЕВ, М.А. СОБИРОВ

БАНК ИШИ

(Олий ўқув юртлари, коллежлар, академ лицейлар уқувчилари учун дарелик)

I - ҚИСМ

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамасининг 1995 йил 28 август 344 - сонли
қарорига ҳамда, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури-
га асосан тайёрланган.

Мухарририят:

Раис - Академик Усмонов С.Н.
Маъсул мухаррир - Академик
Додобоев Ю.Т.

Тақризчи:

Иқтисодий фан номзодлари:
Холмирзаев Б.Х., Рахматов М.Р.,
Хамидов М.Х., Гофуров С.Г.

КИРИШ ҚИСМИ

Банклар - бозор тузилмалари тизимининг марказий буғинидир. Уларнинг фаолиятини ривожлантириш ишлари - бозор механизмининг чиндан барпо этиш зарур шарт - шароитларидан биридир. Иқтисодий ислохотлар жараёни банк тизимини ислох этишдан бошланади. Бугунги кунда ҳам ушбу жабҳа ҳаракатда ривожланмоқда.

Узоқ давр мобайнида банклар давлат идоралари сифатида амал кўрсатган ва маҳмурий - буйруқбозлик тизими орқали иқтисодиётни бошқариш тадбирининг "устули асоси" вазифасини бажарганлар. Охир - оқибат мамлакатда банк ишнини ташкиллаш ағъаналари ва Россия банклари тажрибасидан фойдаланиш имкониятлари йўқолган. Бугун Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётини барпо этаётган даврда биз қўлдан чиқариб юборилган имкониятларни қайтариб олиш учун ҳаракат қилишга мажбурмиз. Қисқа муддатларда жаҳон даражасида банк ишнини замонавий ташкиллаш даражасига эришиш талаб этилади.

Шу нуқтан назардан дарсликда нафақат Ўзбекистон тижорат банклари фаолиятининг амалдаги тажрибасига оид тавсиф, балки ривожланган бозор иқтисодиётли мамлакатларнинг шу соҳадаги тажрибаси ва ундан Ўзбекистон шароитида фойдаланиш истиқболлари катта эътибор билан ўрганилади.

Банклар турлича вазифа бажариб ўз ўрталарида ва ҳўжалик ҳаётининг бошқа субъектлари ва ҳўжалик ҳаётининг бошқа субъектлари билан мураккаб алоқада бўладилар. Шу муносабатда "Банк иши" ўқув қисмидаги масалаларни тизимли тарзда ўрганиш зарур бўлади. Бунга тегишли равишда банкларнинг пул - кредит соҳасидаги вазифалари жамоатчилик такрор ишлаб чиқариш жараёни билан туғридан - туғри ба

тескари алоқада бўлишини ҳисобга олган ҳолда ўрганилади, банк тизими билан банк фаолияти тузилмавий бўлимлари ўртасидаги узаро таъсир таҳлил этилади.

I Боб. БОЗОР ШАРОИТИДА ХЎЖАЛИК ЁРИТИШДА КРЕДИТ ТИЗИМИ.

- 1.1. Бозор иқтисодиётини ривожлантиришда кредитнинг ўрни.**
- 1.2. Бозор иқтисодиётига ўтish даврида кредит тизими ва унинг ривожланиши.**

1.1. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ РИВОЖЛАНТИ- РИШДА КРЕДИТНИНГ ЎРНИ

Ўзбекистон Республикасининг бозорга кириб келиши кўп жиҳатдан кредит муносабатларига оид имкониятларнинг амалга оширишга боғлиқдир. Шунинг учун пул муомаласи ва кредитни тубдан ислоҳ қилиш ишлари бозорни шаклланиши зарур шартларидан бири деб ҳисобланади.

Ислохотнинг асосий вазифаси - пул маблағларининг марказлашган тарзда қайта тақсимланиши имкон қадар қисқартириш ва молиявий бозорда уларнинг ҳаракатини деярли бир ясси чизиққа ўтказишдан иборатдир. Молиявий бозорнинг барпо этилиши халқ хўжалигини бошқаришда кредит институтилари аҳамиятининг тубдан ўзгаришини ва иқтисодий муносабатлар тизимида кредит ўрнининг юқорига кўтарилишини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига ўтаётгани шароитида кредит - қарз сармояси, яъни қарз тарзида тақдим этилган пул сармоя ҳаракати шаклига эгадир. Кредит пул сармоянинг қарз сармояси шаклига ўтишни таъминлайди ва кредиторлар билан қарз олувчилар ўртасидаги муносабатларниифодалайди. Унинг ёрдамида корхона, хусусий шувба, давлат бўш пул сармоялари ва даромадлари бир жойда жамланиб

қарз сармоясига айланади ҳамда ҳақ эвазига вақтинча фойдаланишга берилади.

Сармоя жисмонан, ишлаб чиқариш воситалари кўринишда бир жабҳадан бошқа жабҳага ўтмайди. Одатда бу жараён пул сармоя ҳаракат шаклида амалга оширилади. Бозор иқтисодиётида кредит, авваломбор, сармойани бир жабҳадан бошқа жабҳага ўтказиш ва фойда меъёрини тенглаштириш мослашувчан механизми сифатида айнан зарурдир.

Кредит - ишлаб чиқаришнинг бир жабҳадан бошқа жабҳага сармойани бемалол ўтказиш зарурияти ва ишлаб чиқариш сармоясининг маълум бир натурал шаклда ўрин эгаллаши ўртасидаги зиддиятни ечади. Шунингдек, яқка тарздаги сармойанинг чекланганлиги каби тўсиқни олиб ташлашга имконият беради.

Шу билан бир вақтда кредит амал кўрсатаётган корхоналарнинг жамғарма маблағ айлануви узлуksизлигини сақлаб туриш, ишлаб чиқариш маҳсулотларини сотиш жараёнига хизмат кўрсатиш учун зарурдир ва бу жиҳат бозор муносабатларини ўрнатиш шароитида айниқса муҳимдир.

Қарз сармояси турли соҳалар бўйича тақсимланади ва бозорни ҳисобга олган ҳолда кўпроқ фойда келтирувчи ёки Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш умумиллий дастурга мувофиқ устивор ҳисобланган соҳаларга йўналтирилади. Шунинг учун кредит қайта тақсимлаш вазифасини бажаради. Ушбу вазифа жамоатчилик сифатига эга бўлиб ишлаб чиқариш мутаносиблигини мувофиқ ва пул сармоя йиғиндисини бошқаришда давлат томонидан фаол қўлланади. Кредит - пул миқдори ва тўлов пул айлануви ҳажми ҳамда тузилмаслиги, пул муомаласи тезлигига фаол таъсир кўрсата олади, турлича шаклдаги кредит пулларини тадбиқ этиш орқали ўтиш даврида нақд пулсиз ҳисоб - китобларни ривожлантириш, уларнинг янги услубларини жорий қилиш учун

асос яратади. Буларнинг ҳаммаси фойдаланиш чиқим-харажатларини тежашга ва умуман жамоатчилик такрор ишлаб чиқариш самарасини оширишга кўмаклашади.

Кредит воситасида фойдани пулга айлантириш, бинобарин ишлаб чиқаришни бир жойга жамлаш жараёни янада тезроқ амалга оширилади. Корхоналарни акциядорлаштириш асосида давлатга қарашли ва давлат мулкани хусусийлаштириш дастурини амалга оширишда ҳам кредит катта аҳамият эгаллаши мумкин. Бу йирик пул сармояларни кредит тизимида жамлаш - акцияларни бозорда жойлаш шароитларидан биридир. Банклар номидан амал кўрсатаётган кредит тизими акцияларни чиқаришда ҳам, жойлашда ҳам фол қатнашади.

Кредит муносабатларидан фойдаланмасдан ва уларни ривожлантирмасдан бозор иқтисодиётига ўтиб бўлмайди, қолаверса бозор учун зарур инфратузилмани яратиб бўлмайди, иқтисодиётнинг амал кўрсатиш самарасини ошириб бўлмайди.

Кредит маҳсулдор ривожлантиришни рағбатлайди, илмий - техник тараққиёт ютуқларига асосланиб такрор ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун сармоя манбаларини шакллаш ишларини тезлатади.

Қарз сармоялари бозорида қарз олувчиларнинг сонини мувофиқлаш ва ҳукумат имтиёзлари ҳамда кафолатларини тақдим этиш орқали давлат банкларининг фаолиятини ижтимоий - иқтисодий ривожланиш умумаллий дастурини амалга ошириш вазифаларига мос фаолият юритаётган корхоналарни ва тармоқларни кредитлаш афзаллигига қаратади.

Давлат томонидан кредитлар сармоя қўйилмаларини, уй-жой қурилишини, товар - маҳсулот экспортини рағбатлаш ва қолоқ ҳудудларни ўзлаштириш мақсадида қўлланиши мумкин.

Фермер хўжалик, кичик бизнес корхоналарининг тез ва тараққий даражасида оёққа туришини, шунингдек ички ва

ташқи иқтисодий майдонда бошқа турдаги тадбиркорлик фаолиятини жорий қилиш ишларини кредит воситасидан фойдаланмай таъминлаб бўлмайди.

1.2. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ДАВРИДА КРЕДИТ ТИЗИМИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Кредит тизимини ўрганишда унинг узоқ ривожланиш тарихига эга бўлган ва Ўзбекистон Республикаси бозор иқтисодиётига ўтаётган даврдаги барча иқтисодий ўзаро алоқалар тузилмасида бирлаштириш вазифасини бажараятган мураккаб иқтисодий муносабатларнинг амалга оширишга асосланишини ҳисобга олиш зарур.

Кредит тизимига онд икки тушунча мавжуд:

- 1) кредит муносабатлари, шакллари ва кредитлаш услублари йиғиндиси (функционал шакл);
- 2) бўш пул маблағларни жамлаб қарз тариқасида тақдим қилувчи молия - кредит муассасалари йиғиндиси (институционал шакл).

Биринчи шакл нуқтаи назаридан кредит тизими банк, истеъмолчилик, тижорат, давлат, халқаро кредитлар орқали тақдим этилган. Шу турдаги барча кредитлар ўзига хос шаклдаги муносабатлар ва кредитлаш услубларига эгадир. Б муносабатлар эа иккинчи (институционал) шаклда кредит тизимини ташкил қилувчи ихтисослашган муассасалар томонидан амалга оширилади. Кредит тизими институтционал тузилмасининг етакчиси бугинги банклардир. Кредит тизими Ўзбекистон Республикасида фаолият кўрсатаётган банклар йиғиндисидангина иборат бўлган банк тизимига қараганда анча кенг ва чуқур тушунчадир.

Банк бу - юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағларини жалб этиб, ҳақ тўлаш ва муддатда қайтариб бе -

риш шарти билан ўз номидан уларни ишлатувчи ҳамда ҳисоб-китоб, воситачилик ва бошқа амалиётларни бажарувчи тижорат муассасаси.

Банк тизими 1987 - йилгача учта якка - ҳукмрон банклардан ташкил топган : СССР Давлат Банки, СССР Қурилиш Банки ва СССР Ташқи савдо Банки.

Шунингдек Давлат меҳнат омонат кассалари тизими ҳам мавжуд бўлган.

СССР Давлат Банки банк тизимида асосий ўрин эгаллаган.

Эмиссия институти ҳисобланган СССР Давлат Банки қисқа муддатли кредитлаш, ҳўжаликда касса ва ҳисоб - китоб хизматини кўрсатиш маркази ҳам бўлган.

Эмиссияни амалга ошириш ва жиҳозларга ҳисоб - китоб-кредит хизматини кўрсатиш вазифаларининг биргаликда бажарилиши ва бир банкка бириктириб берилгани СССР Давлат Банкини давлат бошқариш ва назорат идорасига айлантирди.

Маълумий - буғйруқбозлик тараида иқтисодиётни бошқариш шароитида кредит муносабатлари юзаки бўлган. СССР Давлат Банки кредит маблағ манбалари ҳусусида чексиз яска ҳукмронлик қилган. Барча бўш пул маблағлари автоматик равишда унинг ҳисоб рақамларига тушурилиб жамланган ва умумдават қарз жамғармаси барпо этилган. Ушбу жамғармадаги маблағлар тасдиқланган кредит режаларга мувофиқ марказлашган тарзда тақсимланган. Асл моҳиятига кўра жойлардаги кредит муассасаларининг ўрни йўриқномага мувофиқ ҳолда ва режада кўзланган мақсадлар учун маълум қарз олувчилар ўртасида кредитларни тақсимлашдан иборат бўлган. Банк муассасалари мижозлар олдида эмас, балки юқори ташкилотлар олдида жавобгар бўлганлар.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида иқтисодиётни марказлашмаган тарзда бошқариш амалиёти шу механизмдаги банк тизимининг ўрнини ўзгартириш заруратини тугдириди.

Банк тизими 1987 йилда ислоҳ қилина бошлади. Ислоҳат жараёнида банк тизими ташкилий тузилмасини ўзгартириш, банкларнинг аҳамиятини ошириш, халқ хўжалиги ривожланишига кўрсатаётган таъсирини кучайтириш, кредитни кучли иқтисодий таъсир воситасига айлантириш кўзланган.

Ислоҳатнинг биринчи босқичида давлат банкларининг янги тузилмаси барпо этилди. Ушбу ясалган шакл қуйидагилардан ташкил тошган:

- икки поғонали банк тизимини барпо этиш (эмиссияни амалга оширувчи марказий банк ва бевосита хўжаликда хизмат кўрсатувчи ихтисослашган давлат банклари);
- ихтисослашган банкларни тўла хўжалик ҳисоби ва ўз - ўзини молиялашга ўтказиш;
- турли хўжалик тармоқларидаги корхоналар билан амалга оширилаётган кредит муносабат шаклларини ва услубларини такомиллаштириш.

Давлат банки мамлакат кредит тизимида марказий ўрин эгаллаши керак эди. Илғари давлат банки томонидан халқ хўжалигининг турли тармоқ корхона ва ташкилотлари ўрта - сидаги ҳисоб - китобларни амалга ошириш ва кредитлаш юзасидан бажарилган вазифалари тегишли ихтисослашган банкларга топширилди.

Шу равишда эмиссия фаолиятини кредитлаш фаолиятидан ажратиш кўзланган эди. Давлат банкига ихтисослашган банклар фаолиятини мувофиқлаш ва барча банклар учун ягона бўлган давлат пул - кредит сиёсатинини амалга ошириш вазифаси юклатилди.

Қолган банклар халқ хўжалигига хизмат кўрсатиш (СССР Саноат Қурилиш Банки, СССР Агросаноатбанки, СССР Уй - жой қурилиш ва ижтимоий ривожланиш банки) ёки айрим фаолият турларига хизмат кўрсатиш (СССР Жамғарма банки, СССР Ташқи иқтисодий фаолият банки) хусусида ихтисос -

слашган.

Банкларни ҳўжалик манфаатларига яқинлаштириш истаги ислоҳат ўтказиш учун асосий сабаб бўлди. Ислоҳат маълум даражада банклар фаолиятини фаоллаштирди, лекин вазиятни тубдан ўзгартирмади, чунки иқтисодий муносабатларни ўз ичига киритмаган эди.

Ушбу вазифалар ташкилий томондан ҳам ўз ечимини топмади. Қўйи бўгин даражасида банкларнинг чинаккам ихтисослашувини таъминлаб бўлмади. Ихтисослашган давлат банклари кўп жиҳатдан маъмурий - назорат тарзида миждозлар билан иш олиб бориш услубидан воз кечмадилар ва босқичма-босқич бозор муносабатларини тиклаш жараёнига мос равишда қўйила олмадилар. Ихтисослашган банк қўйи муассасаларининг кредит маблағ манбаларини тасарруф этиш бора-сидаги ҳуқуқлари бир мунча кенгайтириб берилди. Миждозлар билан шериклик алоқаларини мустаҳкамлаш ва уларга берилган кредит маблағларининг сарфланиши учун маъсулиятни кучайтириш мақсадида ихтисослашган банк қўйи муассасалари ҳўжалик ҳисобига ўтказишда бошлади. Ихтисослашган банклар билан миждозлар ўртасидаги муносабатларда шартномалар қўллана бошлади. Банкларни ихтисослаш ишлари маълум даражада уларнинг ҳўжалик билан алоқаларини, пул кредит муносабатларининг ишлаб чиқаришга кўрсатаётган таъсирини кучайтирди ва кредит қўйилмалари тузилмасини яхшилаш имкониятини берди. Бироқ ушбу иждобий бошланишларга кўп жиҳатдан эскича тарзда кредит ва пул айланувчини маъмурий бошқариш услуби орқали эришилган, бу услубга эса ўз имкониятларини деярли йўқотган.

Банк ислоҳоти жараёнида пул айланувини иқтисодий бошқариш самарали амал кўрсатувчи тизими барпо этилмади, бу эса иқтисодиётдаги товар - пул мувозанатида мавжуд нотенгликни янада кучайтирди.

Ислоҳат “юқоридан” маъмурий услубда амалга оширилади. Тармоқ жиҳатиға қараб мижозларнинг ихтисослашган банкларға “бириктириб” қўйилиши барпо этилган ихтисослашган банклар ўртасида пасивларнинг нотекис тақсимланишиға сабаб бўлди. Кредит тизими халқ хўжалигида кредит маблағ манбаларининг бир жабҳадан бошқа жабҳаға қўйилишини таъминловчи етарлича мосланувчанликка эриша олмади. Шу билан бир вақтда банкларда бошқариш аппарати нооқилона равишда кўпайтириб юборилди.

Кредит муносабатларининг негизи ўзгармади: кредитлаш ишлари ярим автоматик тарзда давом эттирилди, кредит маблағ манбаларини тақсимлаш маъмурий услуби сақланиб қолинди, банк тизимининг яккахукмронлик тузилмаси йўқ қилинмади, ихтисослашган банкларнинг таъсир доираси идора тобелиги тамойили асосида тақсимланди холос, бу эса рақобатчиликка йўл бермади, лекин идора ичидаги тарқоқликни бартараф этиш имкониятини яратди. Қарз тариқасида маблағ бериш ишларининг мақсадға мувофиқлиги ва фойдалилиги банк фаолиятида асосий мезон бўла олмади.

Кредитға оид иқтисодий муносабатлар тизимини ялпи ислоҳ қилишға қаратилган банк ислоҳатининг иккинчи босқичиға объектив зарурат туғилди. Бу босқич 1988 - йилда банк соҳасида бозор муносабатлари ва тузилмаларини шакллаш учун асос бўлиб хизмат қилган биринчи тижорат банкларининг барпо этилиши пайтидан бошланди. Шу каби бозорнинг яратилиши маъмурий - буйруқбозлик муносабатларини ўрниға молиявий маблағларни энг самарали бўлган жабҳаға ўтказиш-мосланувчан иқтисодий услубларнинг келишини билдиради.

Ислоҳатнинг янги босқичи пастдан кўрсатилган ташаббус асосида бошланганини таъкидлаш лозим. Бу босқичнинг асосий вазифаси - молиявий маблағ ҳаракати доирасида рақобат ва тадбиркорлик учун шароит яратилишини таъминлай олувчи

қатъий таъшиқланган бозор тузилмаларини барпо этишдан иборатдир. Банклар халқ хўжалигида бозор муносабатларини ривожлантириш ва мувофиқлаш таянч нуқтасига айланадиган қўлақчилар.

Хўжаликда хизмат кўрсатаётган банклар фаолиятининг тижоратчилик мақсади фойда кўришидир, бу эса миқдор билан алоқа қилишда мосланувчанликни ва пассив, актив, тижоратчилик воситачи амалиётларни бажаришда тадбиркорликни талаб этади.

Тижорат банклари миқдорларни ва кредит маблағ манбаларини жалб қилиш ва уларни фойдали қўллаш жабҳалари учун иш юзасидан рақобатни ривожлантириш асосида амал кўрсатадилар, бу эса банк хизмати доирасининг кенгайишига ва сифатининг яхшиланишига кўмак беради.

Тижоратчилик мавқеи банкларга кредитлаш мақсадлари, шартлари ва муддатларини, фонд тўлов миқдори даражасини белгилаш, қурилган фойдани ишлатиш борасидаги банк фаолиятининг турли шакллари ривожлантириш, ўрнилар жадаллашиш ва ходимлар иш ҳақи даражасини ўрнатиш, моддий - техник негизни мустаҳкамлаш ва бошқа масала ечимлари юзасидан катта муваффақиятликни беради.

Иккинчи босқичда иккита вазифа ҳал этилиши шарт:

Биринчиси - жамоатчилик такрор ишлаб чиқариш макроиқтисодий мутаносибликларига иқтисодий услубда таъсир кўрсата олувчи пул - кредитларни мувофиқлаш янги механизмни барпо этиш;

иккинчи - молиявий маблағ манбаларини энг кўп самара билан қўллаш имкониятини берувчи жабҳалар ва тармоқларга эркин равишда ўткази олиш учун шароит яратиш.

Шаклланаётган бозор муносабатларига мос келувчи пул-кредитларни мувофиқлаш тизимини барпо этиш мақсадида Давлат банкининг мамлакат иқтисодиётида эгаллаётган ўрни

ва унинг мавқеи ўзгартирилди. Банк ҳукумат иттифоқидан озод қилинди ва шу орқали зарур иқтисодий мустақилликка эришди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгани даврида ривожланган бозор иқтисодиётли мамлакатларда қабул қилинган концепцияга асосланиб Давлат банки негизида Ўзбекистон Миллий (Марказий) банки барпо этилди.

Банк ислоҳати иккинчи босқичда нафақат банклар тузилмаси қайта таъкидлангандир, балки кредит муносабатларида ҳам чуқур ўзгаришлар бўй берди ва янгича кредит иш услублари жорий қилинди. Натижада Ўзбекистон Республикасида икки поғонали банк тизими амалда шаклланади:

1 - поғона - Ўзбекистон Республикаси Миллий (марказий) Банки;

2 - поғона - тижорат банклари ва айрим банк амалиётларини бажарувчи бошқа молия - кредит муассасалари.

Ўзбекистон Республикаси Миллий (Марказий) Банки давлат бош банки ҳисобланади ва тасарруф этувчи ҳамда ижрочи ҳукумат идораларига бўйсунмайди. Ўзбекистон Республикаси Миллий (Марказий) Банки иқтисодий жиҳатдан мустақил муассасадир ва ўз сарф - харажатаарини ўз даромадлари ҳисобига амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборатдир: пул муаммосини мувофиқлаш, сўм мустаҳкамлигини таъминлаш, ягона пул - кредит сиёсатини юритиш, ҳисоб - китоб ва касса хизматини ташкиллаш, омонатчилар ва банкларнинг манфаатини ҳимоя этиш, тижорат банклар ва бошқа кредит муассасаларининг фаолияти ҳамда ташқи иқтисодий фаолиятига оид амалиётлар бажарилиши юзасидан назорат олиб бориш. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тижорат банклари томонидан жалб этилган маблағларни мажбурий тартибда захиралаш -

метърларини ва берган кредитлари бўйича қайд қилинган фоиз тўлов даражасини ўрнатиш, иқтисодий метърларни уларга етказиш, қимматли қоғозлар билан амалиётлар бажариш орқали Ўзбекистон иқтисодиётини пул - кредит соҳасида мувофиқлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тижорат банкларига қисқа муддатли кредитлар тақдим қилиш воситасида уларни қайтадан молиялайди ва шу тариқа сўнгги босқич кредитлари ўрнида қурилади.

Банк тизимининг иккинчи доғонаси, авваломбор, хўжалик ҳаёти субъектларига кредит - ҳисоб - китоб хизмати кўрсатилишини таъминловчи кенг тармоқли тижорат банкларидан иборатдир. Тижорат банк таркибий тузилмаси ва фойдаланишга оид масалалар дарсликнинг кейинги бобларида ўргатилади.

Тижорат банклари билан бир қаторда Ўзбекистон Республикасида қатор махсус банklar амал кўрсатади. Буларга қуйидагилар киради: кўчмас мулк гарови эвазига кредит берувчи ипотека банклари, ер майдонлари гарови эвазига кредит берувчи замин банклари, корпоратив қимматли қоғозларни чиқарувчи ва жойлаштирувчи инвестиция банклари, Маҳаллий бюджетлар ижросини ва давлатга қарашли мулк доирасида бўш молиявий маблағларни кредит воситасида вақтинча қайта тақсимланишини таъминлашга мўлжалланган муниципал банклари шакллаш жараёни бошланди. Зарур қонунчилик негизининг йўқлиги ва мукамал эмаслиги туфайли махсус банklar тизими эндигина шаклланиб бормоқда.

Қуйидаги банklar кредит тизимида алоҳида ўрин эгалайди: ташқи қарз бўйича хизмат кўрсатиш учун қайта таъкилланган Ташқи Иқтисодий Фаолият Банки ҳамда бюджет маблағларидан фойдаланиб имтиёзли кредитлар бериш учун

мўлжалланган мақсадли умумдавлат ва ҳудудий ҳукумат дастурларини молиялаш мақсадида давлат томонидан ташкил этилган Иқтисодиётни Тиклаш ва Ривожлантириш Банки.

Шунингдек, институтчионал нуқтаи назардан кредит тизимида қўйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатса бўлади: ўз фаолиятларини мувофиқлаш, аъзоларининг манфаатларини ҳимоя қилиш ва ҳамкорликда тузилган дастурларни амалга ошириш мақсадида банклар томонидан ташкилланган уюшмалар, иттифоқлар, консорциумлар ва бошқа бирлашмалар.

Кредит тизимининг иккинчи поғонасига банк муассасаларидан ташқари махсус молия - кредит институтлари ҳам киради. Уларнинг фаолиятига оид, одатда, бир ёки иккита банк амалиётини кўрсатиш мумкин ва уларни бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг лицензиясига эга бўлиш талаб этилади. Фақат хос миқозларгина бундай амалиётларга эҳтиёж билдиради. Шу каби институтларга қўйидагилар киради: кредит уюшмалари ва ширкатлар, молия ва траст компаниялари, суғурта компаниялари, хусусий нафақа жамғармалари, омонат сақловчи уюшмалар томонидан берилган қарз пуллари, инвестиция жамғармалари, ламбардлар ва бошқа муассасалар. Улар аҳолининг ва юридик шахсларнинг маблағларни жамлайдилар, корхоналарга ва фуқароларга кредит берадилар, банклараро кредитлар бозорида воситачи бўладилар, ишонч асосида амалиёт бажарадилар.

Шу билан биргаликда тижорат ва ички фирма кредитлари ҳам ривож топмоқда. Кредит тизимининг турли бўғинлари билан қимматли қоғозлар бозори ўртасидаги алоқа янада яқин бўлмоқда.

Бинобарин Ўзбекистон Республикасида ривожланган бозор иқтисодиётли мамлакатларда мавжуд тамойилларга айнаб асосланган кредит тизими аста - секин шаклланиб бормоқдадир.

Банк-самоясининг зич жамлаштираётгани ва марказлаштирилаётгани бутунги кунда кредит тизимидаги энг ёркин ходиса деб айтсак бўлади. Катта улушдаги маблағ захираларини, амалиётларни ва банк тизими ходимларини ўзида жамланган йирик банклар айниқса ажралиб туради. Улар аста - секинлик билан қарз сармоялари бозорида ҳукмрон ўринни эгаллаб олмоқдалар.

Ушбу банклар йирик миқозларга хизмат кўрсатиш, янги омонатчиларни жалб қилиш, юқори фойда олиш ҳисобига катталашиб бормоқдалар.

Банк иши соҳасидаги кескин рақобат оқибатида майда кредит муассасалари сиқиб чиқарилмоқда. Иқтисодий танглик шароитида улар етарли маблағ захираларига эгаллик қилмаяптилар, депозитлар бўйича мажбуриятларни қоплай олмаюптилар ва банкротликка учраяптилар. Мустақил майда банклар, асосан, бир банк томонидан бошқа банк акцияларини сотиб олиш ва уни ўз филиалига айлантириш орқали тугатилмоқда. Филиаллар тармоғини кенгайтириш воситасида банклар янги миқозлар ва сармояларни жалб этадилар. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк томонидан қизомий сармоянинг энг кам миқдорига оид қўйилган талабни кучайтириш ишлари ушбу жараёнга кўмак бўлади.

Вакиллик алоқалар, яъни ўзаро амалиёт бажариш мақсадида банклар ўртасидаги шартномага асосланган муносабатларни кенгайтириш ёрдамида йирик банкларнинг маблағлари кўпаймоқда. Вакиллик ҳисоб рақамларида йирик пул миқдорлари жамланади.

Банк сармояси алоҳида ҳудудларда айниқса зич жамланади. Масалан бир неча банклар маълум шаҳар (биринчи навбатда Москва) даги аксарият амалиётларни ўз қўлларида муҳассамлаганларида.

Банкларнинг катталашиб бориши, кредит алоқаларининг

кенгайиши, ихтисослашган институтларнинг пайдо бўлиши билан биргаликда турли хил кредит муассасалари ўртасидаги рақобат ҳам кучайди. Аҳолидан омонатга пул жалб қилиш борасидаги кураш бунга мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кредит - пул амалиёт турларининг ҳамда ҳисоб - китоблар ва қарз сармоя бозори қуроллариининг қизғин равишда кенгайиб бориши, ЭҲМ ва телеалоқа воситаларининг қўлланishi кредит соҳасидаги рақобатни ҳамда кредит бериш шартлар (муддатлари, ҳажми, қоплаш шартлари) ва қўшимча хизмат (тўлов ҳужжатларини инкассация қилиш вақтини узайтириш, турли масалалар бўйича маслаҳат бериш ва хоҳозолар) га бўлган диққат - эътиборни кучайтиради. Натижада амалиётларни универсаллаштириш, кўп тармоқли кредит муассасаларини ташкиллаш кенг доирада қўшимча хизмат кўрсатишга эҳтиёж туғилди.

Банк иши соҳасидаги рақобатчилик халқаро даражага чиқмоқда. Филиал ва ваколатхоналарни очиш, чет эл сармояси иштирокида банклар барпо қилиш воситасида хорижий банклар Ўзбекистон Республикаси молиявий бозорига кириб келмоқдалар.

2 Боб. ТИЖОРАТ БАНКИ - БАНК ТИЗИМИНИНГ АСОСИЙ БЎҒИНИ.

- 2.1. Тижорат банки тушунчаси ва унинг ташкилий тузилмаси.**
- 2.2. Тижорат банк фаолиятининг тамойиллари. Тижорат банкларининг вазифалари.**
- 2.3. Тижорат банкни очиш, уни қайд этиш ва тутатиш тартиби.**
- 2.4. Тижорат банки ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ўртасидаги ўзаро муносабатлар.**
- 2.5. Тижорат банки бухгалтерлик баланси ва тавсифи.**

2.1. ТИЖОРАТ БАНКИ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ

Банк бу - пул маблағларини жалб қилиш ва қайтариб бериш, ҳақ тўлаш, муддат белгилаш шартлари асосида уларни ўз номидан жойлаштириш учун ташкил этилган муассаса.

Банкнинг асосий вазифаси - пул маблағларини кредитлардан қарз олувчиларга ва сотувчилардан харидорларга ўтказишда воситачилик қилиш. Бозорда пул маблағларини ўтказиш борасида банклар билан бир қаторда бошқа молиявий ва молия - кредит муассасалари ҳам фаолият кўрсатадилар: инвестиция жамғармалари, суғурта компаниялари, брокерлик фирмалар ва ҳокозо. Бироқ молиявий таваккалчилик ҳоли субъекти ҳисобланиш банклар уларни бошқа субъектлардан ажратувчи икки хусусиятга эгадирлар.

Биринчидан, банклар икки тарафлама қарз мажбуриятлари билан алмашиш хусусиятига эга: улар ўз қарз мажбуриятларини (депозит, омонат гувоҳномаси, омонат сертификатлари ва бошқаларни) жойлаштирадилар, бу аснода жалб этилган маблағларни эса бошқа банклар томонидан чиқарилган қарз мажбуриятлари ва қимматли қоғозларига жойлаштирадилар. Айнан шу хусусият билан банклар ўз қарз мажбуриятларини чиқармасдан молиявий бозорда фаолият кўрсатувчи молиявий брокер ва дилерлардан фарқ қилади.

Иккинчидан, банклар юридик ва жисмоний шахслар олдида қарз миқдори қатъий белгиланган сўзсиз мажбуриятларини ўз зиммасига оладилар, мисол учун депозит сертификатларини чиқаришда мижозларнинг маблағларини омонат ҳисоб рақамларига жойлашда ва шу каби ҳолатларда. Айнан шу хусусияти билан банклар ўз акцияларини чиқариш асосида маблағларни сафарбар этувчи турли инвестиция жамғармаларидан фарқ қиладилар. Қарз миқдори бўйича қатъий белгиланган мажбуриятлар воситачилар (банклар) учун айниқса катта таваккалчилик хавфини туғдиради, зеро бозор талаби қандай бўлишидан қатъий назар улар бўйича тўла ҳажмда ҳақ тўлаш шартидир. Инвестиция компания (жамғарма)лари эса ўз актив ва пассив қийматидаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган таваккалчилик хавфини ўз акциядорлари ўртасида тақсимлайди.

Ўз фаолиятининг асосий мақсади фойда кўришлик ҳисобланган ва бозор муносабатлари тизимида "тижоратчилик манфаатлари" айнан шундан иборат бўлган тижорат банкларини иккинчи даражадаги давлат банклари ва кредит ширкатларидан ушбу алоҳида хусусияти билан фарқ қиладилар.

Ўзбекистон Республикасида тижорат банкларининг барпо этилиши ва фаолият кўрсатиши Ўзбекистон Республикасининг 1054-XII- сонли 1994 йил 5 майда қабул қилинган "Банклар

ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунга асосланади. Ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида универсал ҳисобланган кредит муассасалари амал кўрсатиб, улар молния бораида кенг доирадаги амалиётларни бажарадилар : хиллари ва муддатлари бўйича турли кредитларни тақдим этиш, қимматли қоғозларни ва чет эл валютасини сақлаш ҳамда олди-сотди қилиш, омонатга маблағ жалб этиш, ҳисоб - китоб бажариш, учинчи шахслар учун кафолот, кафиллик ва бошқа мажбуриятларни бериш, воситачилик ва ишонч асосида амалиёт бажариш ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикасида банк хилидаги барча кредит ташкилотлари икки турга ажратилади: банклар ва кредит муассасалари. Банк деб - Ўзбекистон Республикаси Марказий Бакиннинг лицензиясига асосан ва қайтариб бериш шарти билан юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағларини ҳамда бошқа қимматликларини жалб этувчи ва қайтариб бериш, ҳақ тўлаш, муддат белгилаш шартлари остида ўз номидан уларни жойлаштирувчи ҳамда ҳисоб - китоб ва бошқа банк амалиётларини бошқарувчи тижорат ташкилотига айтилади.

Кредит муассасаси бу - жисмоний шахслар билан пул воситасида амалиёт бажаришдан ташқари Ўзбекистон Республикаси Марказий Бакиннинг лицензиясига асосан айрим банк амалиётларини бажариш ҳуқуқи берилган, низомий жамғармаси _____ сумдан кам бўлмаган ва банк ҳисобланмаган юридик шахс. Кредит муассасаси номида “банк” атамасини ва шу атамадан ҳосил бўлувчи сўзларни ишлатиб бўлмайди.

Банклар ўзига қарашли банкларни ва ўзига қарашли кредит муассасаларини барпо этиш ҳуқуқига эга. Бош банк томонидан ўз фойдаси ҳисобига, 50 фоиздан ортиқ низомий сармояси сотиб олинган банк (кредит муассасаси) бош банкка қарашли банк (кредит муассасаси) деб ҳисобланади. Ушбу

ҳолат бош банкнинг низомида акс эттирилади. Бош банк билан мубоҳабатлар бош банкка қарашли банк (кредит муассасаси)нинг татбиқ шартномаси ва низоми орқали мувофиқлаштирилади. Қолаверса бош банкка қарашли банк (кредит муассасаси) юридик шахс ҳисобланганиб, мустақил тижорат таъкилотини сифатида фаолият юритади, айримча мулк, шу ҳисобда ўз сармоясига эга бўлади, ўз мажбуриятлари бўйича жавобгарлик беради ва жойлашган ўрни бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги вакиллик ҳисоб рақамига ағалик қилади.

Ўзбекистон Республикасида банклар ҳуусуий мулкчилигининг турлича шакллари асосида таъкилот этилиши мумкин: ҳуусуий, меҳнат жамоаси, акциядорлик, қўшма. Фақатгина давлат мулкчилиги шаклига асосланган банкларни таъкилотлаш имконияти ҳам мавжуд бўлиб, бундай банклар амалдаги қонуночилиги мувофиқ тижоратчилиги асосида фаолият кўрсатишлари мумкинлиги. Банкларнинг низомий сармоясини шаклланиш учун чет эл инвестицияларини жалб этишга руҳсат этилади. Ушбу амал Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг 1994 йил 20 - апрелда қабул қилинган "Ўзбекистон Республикасида хорижий сармоя иштирокида банкларни очиб шартлари"га мувофиқ бажарилади. Бундай банклар қаторига қуйидагилар киради:

- қўшма банклар, яъни низомий сармояси резидентлар - Ўзбекистон Республикасидаги юридик ва жисмоний шахслар ҳамда норезидентлар - хориждаги юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ҳисобига шаклланиган банклар;
- чет эл банклари - низомий сармояси норезидентлар - хориждаги юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағлари ҳисобига шаклланиган банклар;
- норезидент - банк филиаллари.

Чет эл инвестицияси иштирокида ташкил этилган ҳар бир банкнинг очилиши юзасидан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Директорлар Кенгаши қарор қабул қилади. Қўшма ёки хорижий банкнинг низомий сармоясига ҳеч бўлмаганда битта хорижий инвестор (пайчи) томонидан берилган бадал миқдори пул маблағлари киритилган пайтдаги Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки белгиланган курс бўйича 2 млн АҚШ долларида кам бўлмаган эквивалентга тенг бўлиши лозим деб белгиланади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки мамлакат банк тизимида чет эл сармоялари иштирок этиши лимитларини ўрнатади. Ушбу лимит Ўзбекистон Республикасида қайд қилинган жами банкларнинг сармоясида чет эл сармояси иштирокидаги банк сармоя улуши сифатида ҳисоб - китоб этилади.

1993 - йилда мамлакат банк тизимидаги чет эл сармоя иштироки лимити 12 фоизни ташкил этган эди. Чет эл сармоя иштирокини чеклашдан кўзланган мақсад бу - юртимиздаги тижорат банкларининг қад ростлашлари учун қулай шароит яратиш ва уларни чет эл банклари экспансиясидан ҳимоя қилишдир.

Низомий сармояни шакллаш услубига кўра банклар акциядорлик (очиқ ва ёпиқ) ҳамда пайчилик турларига ажратилади. Бир шахс (юридик ёки жисмоний шахс)га қарашли бўлган банкларни яратиш имконияти деярли йўқ этилган, чунки амалдаги қонучиликлар мувофиқ банкнинг низомий сармояси учтадан ортиқ иштирокчиларининг маблағларидан шаклланади.

Тижорат банк акциялари ва пайларининг катта қисми хозиргача ҳам давлат корхона ва бирлашмаларининг эгаллигида қолиб келмоқда. Бирок акциядорлаш ва хусусийлаштириш жараёnlари билан боғлиқ ҳолда банк акциядорларига эгаллик қилиш ҳуқуқи акциядорлик, меҳнат жамоа, хусусий корхона

лар на алоҳида шахеларнинг қўлига ўтмоқда.

Кредит тизими ислоҳатининг дастлабки босқичида тижорат банклари аксарият ҳолларда пайчилик асосида ташкил қилинган бўлса, ҳозирги босқичда улар пайчилик банкларида акциядорлик банкларига айлантирилмоқда ва акциядорлик жамияти (АЖ) шаклида янги банklar барпо этилмоқда.

АЖ сармоясининг мулкдори жамиятнинг ўзи, яъни банк бўлади ва бу АЖ учун табиийдир. Пайчилик тижорат банклари эса ўз сармоясининг мулкдори эмаслар, чунки ҳар бир пайчи сармоядаги ўз улушига эгаллик қилиш ҳуқуқини банкка топширмасдан сақлаб қолади. Пайчилик тижорат банклари чекланган маъсулиятли жамият, яъни ҳар бир иштирокчи (пайчи)нинг маъсулияти умумий банк сармоясига қўшган пул миқдори билан чегараланган жамият тамойилига асосан ташкил этилган.

Пизомий сармояга ўз улушини тўлиқ қўшган иштирокчига гувоҳнома берилади. Ушбу гувоҳнома қимматли қогоз деб ҳисобланмайди. Шу билан бирга иштирокчи қолган иштирокчиларнинг розилиги билан ўз улушини ёки бир қисmini бошқа иштирокчиларга ва учинчи шахеларга бериб юбориш ҳуқуқига эга бўлади. Учинчи шахсга тўлиқ ёки қисман топширилган улуш билан биргаликда иштирокчининг барча ҳуқуқлари ва мажбуриятлари ҳам ўтади. Жамиятдаги ҳар бир иштирокчининг улушини жамиятнинг ўзи ҳам олиб қўйиши мумкин, бироқ бу ҳолда улуш бир йил давомида бошқа иштирокчига ёки учинчи шахсга бериб юборилиши шарт. Банкнинг пизомий жамғармасини иштирокчиларнинг қушимча бадаллари, шунингдек янги иштирокчилар қабул қилиниши ҳисобига кенгайтириш мумкин. Янги иштирокчиларни қабул қилиш ва пизомий жамғармага қўшиладиган пул миқдорига оид масалалар умумий мажлисда ҳал этилади. Маъсулияти чекланган жамият шаклида ташкил этилган бан-

налар, олатда, акция ва облигация чиқариш ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Лекин айрим ҳолларда уларга қўшимча тарзда шундай ҳуқуқ берилади.

АЖ сифатида амал қилаётган банкларнинг низомий сармояси юридик шахслар ва фуқаролар ўртасида жойлаштирилган маълум сонли акцияларга бўлиб ажратилган. Акциядорлар умумий низомий сармояга қўшган омонатлари чегарасида банк мажбуриятлари бўйича жавобгар бўладилар. Акциядорлар ушбу омонатларини қайтариб олиш ҳуқуқига эга эмаслар (баъзи алоҳида ҳолатлардан ташқари) ва бунинг натижасида банкнинг мустаҳкамлиги кучаяди ҳамда ликвидлиги бошқариш учун пухта замин яратилади. Акциядорлик банклари очик ва ёпиқ турда бўлади.

Ёпиқ турдаги банкларнинг акциялари фақат кўпчилик акциядорлар розилиги билан қўлдан - қўлга ўтиши мумкин. Очик турдаги банкларнинг акциялари акциядорлар розилигисиз қўлдан - қўлга ўтиши ва очик обуна тартибида тарқатилиши мумкин.

Қимматли қоғоз харидорларининг рўйхати муассислар ёки элемент - банк раҳбарияти томонидан илгаридан тасдиқланмаган бўлса ва демак ҳар бир шахслар томонидан сотиб олиниши мумкин бўлса қимматли қоғозлар обунаси очик деб ҳисобланади. Очик обунани амалга ошириш учун банк ўз фаолияти ҳақида кенг маълумотлар тақдим этиши шарт.

Тижорат банкларининг ташкилий тузилмаси. Тижорат банкнинг олий идораси акциядор (иштирокчи)ларнинг умумий мажлиси ҳисобланади. Бундай йиғилиш бир йилда камида бир марта ўтказилиши шарт ва унда ишончнома асосида банк акциядорларининг барча вакиллари иштирок этадилар. Акциядор бўлган корхона раҳбарларининг иштирок этишлари учун ишончнома талаб қилинмайди. Йиғилишда банк акциядорларининг камида тўртдан уч қисми қатнашгани ҳолатида уму-

мий мажлиси қўйилган масалаларни ҳал этишга ҳақли бўлади.

Банк фаолиятига оид умумий раҳбарликни Банк Кенгаши амалга оширади. Шунингдек Банк Кенгаши зиммасига Банк Бошқарувининг ишини кузатиш ва назорат қилиш вазифаси ҳам юклатилади. Банк Кенгашининг таркиби аъзоларни сайлаш тартиби ва муддатлари тижорат банки низомида белгиланади. Банк Кенгаши банк фаолиятининг умумий йўналишини белгилайди, кредит ва бошқа режа лойиҳаларини кўриб чиқади, фойда, сарф - харажатлар ва даромадлар режасини тасдиқлайди, филиаллар очиб ва беркитиш юзасидаги ҳамда банк фаолияти, миқозлар билан ўзаро алоқалар, ривожланиш истиқболлари билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқади.

Банк Бошқаруви тижорат банки фаолиятини бевосита бошқаради ва акциядорларнинг умумий мажлиси ҳамда Банк Кенгаши олдида жавобгарлик беради. Бошқарув таркиби Бошқарув Раиси, унинг ўринбосарлари ва бошқа аъзолардан иборат бўлади. Одатда тижорат банк бошқаруви таркибининг йирик ишгирокчиларнинг вакиллари киради.

Банк Бошқаруви йиғилишлари мунтазам равишда ўтказилади. Қарорлар кўпчилик овозлар билан қабул қилинади. Овозлар тенг бўлгани ҳолатда Банк Бошқаруви Раисининг овози ҳал этувчи аҳамиятга эгадир. Бошқарув аъзолари ёки унинг раиси бошқарув қароридан норози бўлганлари ҳолатида улар ўз фикрларини Банк Кенгаши ёки умумий мажлисга билдиришлари мумкин. Бу вазиятда охириги қатъий қарор Банк Кенгаши томонидан қабул этилади. Бошқарув қарорлари Бошқарув Раисининг буйруғи орқали амалга оширилади.

Тафтиш ҳайъати умумий мажлисда сайланиб Банк Кенгашига ҳисобот беради. Тижорат Банк Кенгаши ва Бошқаруви аъзолари тафтиш ҳайъатига сайланишлари мумкин эмас. Банк Бошқаруви тафтиш учун зарур бўлган барча маълумот

арин тафтиш хайъатига тақдим қилади. Ўтказилган текши-
рин натижалари хайъат гуруҳи томонидан Банк Бошқарувиға
тақдим этилади. Тафтиш хайъатининг асосий вазифаси - су-
стеъмдорчиликнинг олдини олиш учун муҳит яратиндир.
Тафтиш хайъати банкнинг йиллик ҳисоботлари ва баланси
ўйинча хулоса чиқаради ва ушбу хулосасиз банк баланси
қайдланмайди.

Тижорат банкларида қайд этиш ишлари Ўзбекистон Респу-
бликаси Марказий Банки томонидан белгиланган қоидаларға
мувофиқ амалға оширилади. Банклар Ўзбекистон Республика-
си Марказий Банкиға ёки унинг жойдаги бошқармасига ой-
нинг 1 - санасига кўра банк балансини, чоракли маблағ айла-
нуви қайдномасини ва йиллик бухгалтерлик ҳисоботларини
тақдим этадилар.

Тижорат банкларининг ишларига оид ошкораликни
таъминлаш ва молиявий аҳволлари тўғрисидаги маълумотлар-
ни оммаға етказиш мақсадида уларнинг умумий мажлисида
тасдиқланган йиллик баланслари ҳамда фойда ва зарар ҳисоб-
итоби (аудитор ташкилоти томонидан шу маълумотлар
шонлиги тасдиқланганидан сўнг) матбуотда эълон қилини-
ши шарт.

Тижорат банки жойлашган ердан узоқ ҳудудлардаги ми-
қоалар бўлмиш корхона ва ташкилотларға жадалкор кредит -
ҳисоб - китоб хизматини кўрсатиш мақсадида банк филиал-
лари ва ваколатхоналари ташкил қилиниши мумкин. Филиал
ёки ваколатхонани очиш масаласи Ўзбекистон Республикаси
Марказий Банкнинг жойдаги Бош бошқармаси билан кели-
нилиши зарур.

Банк жойлашган ердан ташқарида фаолият кўрсатаётган
банк вазифаларининг барчасини ёки бир қисmini бажа-
рувчи алоҳида яккаланган таркибий бўлинмалар банк филиа-
ли деб ҳисобланади. Филиал юридик шахс эмасдир ва бош

банк томонидан унга топширилган амалиётларни Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг лицензиясида кўрсатишган чегараларда бажаради. Филиал уни ташкил этган банк номидан шартномалар тузади ва бошқа хўжалик фаолиятини олиб боради.

Ваколатхона тижорат банки жойлашган ердан ташқари фаолият кўрсатувчи алоҳида яккаланган бўлинма бўлиб, юридик шахс ҳуқуқига ва мустақил балансига эга бўлмайди. Ваколатхона банк манфатиини таъминлаш, битимларни ва бошқа ҳуқуқий амалларни бажариш учун ташкил этилади. Ваколатхона миқозларга ҳисоб - китоб - кредит хизмати кўрсатиш ишлари билан шуғулланмайди ва вакиллик субҳисоб рақамига эга бўлмайди.

Хўжалик сарф - харажатлар учун ваколатхонага жори ҳисобрақам очиб берилади.

2.2. ТИЖОРАТ БАНК ФАОЛИЯТИНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИ

Тижорат банкининг биринчи ва энг асосий тамойили бу: чиндан мавжуд маблағлар чегарасида иш юритишдир. Тижорат банки бошқа банк фойдаси учун нақд пулсиз тўловлар бажариш, бошқа банкларга кредитлар бериш ва вакиллик ҳисобрақамидаги маблағ қолдиги чегарасида нақд пуллари қабул қилиши мумкин. Ўзида мавжуд маблағлар чегарасида миқозларнинг ҳисоб - китоб рақамларида мустақил тарзда пул маблағларини барпо этиш имкониятлари чекланган.

Чиндан мавжуд маблағлар чегарасида иш юритишнинг маъноси шундан иборатки, тижорат банки нафақат ўз маблағлари ва кредит сарфлари ўртасидаги сон жиҳатдан мувофиқликни таъминлаш, балки банк активларининг сафарбар қилинган маблағлар табиатига мувофиқ бўлишига ҳам эришишни зарурдир. Авваломбор бу муддатларга тегишлидир.

Деро, банк маблағларини асосан қисқа муддатга жалб қилган бўлса (қисқа муддатли ёки талаб қилиб олигуча омонатлар) ва аксарият ҳолларда узоқ муддатли қарз пули берини учун сарфласа, унинг ўз мажбуриятлари бўйича кечиктирмасдан ҳақ тўлаш қобилияти (яъни ликвидлиги) хавф остида қолади. Банк активларида кўп сонли юқори таваккалчилик хавфига майл қарз пуллариининг мавжудлиги умумий маблағлар ҳажмида ўз манбаа - маблағ салмоғини орттириш заруратини тўтиради. Банк активларининг банк пасивлари табиатига қаттиқ боғлиқлиги банк фаолиятига онд иқтисодий меъёрларни белгилашда ва амалиётларни мувофиқлашда ҳисобга олиниши лозим. У ёки бу маъсус банк амалиётларини (ипотека, инвестиция ва ҳоказо) бажариш имкониятлари банк пасивлари тузилмасига боғлиқдир. Шунинг учун мазкур амалиётларни ишлаб чиқишда асосий эътиборни тегишли пасивларни шакллаш манбаларига қаратиш лозимдир.

Банк ўзидаги мавжуд маблағ манбалари чегарасида эркин равишда ўз актив амалиётларини бажариши мумкин (белгиланган иқтисодий меъёрларга риоя этган ҳолда), яъни актив амалиётларининг ҳажми маъмурий ёки иродаи услубда чекланиши мумкин эмас. Маъмурий чекланишнинг бир мартаба фавқулотдаги ҳолатда қўллаш мумкин. Мунтазам қўлланувчи маъмурий чеклаш тадбири тижоратчилик фаолият асосларига зид келади, шунинг учун мувофиқлашда, шу ҳисобда тузилмани ислоҳ қилишга қаратилган мувофиқлаш ишларида иқтисодий чоралар афзал кўрилиши зарур.

Чиндан мавжуд жалб этилган маблағлар чегарасида ишлаш тамоийли тижоратчилик банк фаолиятининг пойдевори сифатида номоён бўлиб банк фаолиятидаги барча ургуларни ўзгартириб юборади: депозитга мабла жалб этиш борасида банк манфаатдорлиги кучаяди; ягона давлат банки маъмурий кишианидан кредит маблағ ҳаракатини озод этувчи пасивлар

учун ҳақиқий рақобат ривожланади. Пассивлар учун банклар ўртасидаги кескин кураш маблағларни қўллаш борасидаги энг самарали жабҳаларни излаб топишга ундайди. Банк сармояси чиндан ҳам энг рентабелли ва ҳаракати кучли тармоқларга ўтади (афеуски, инқироз шаронтида савдо ҳамда биржа бизнеси энг даромадли муомала жабҳалари бўлиб қолди ва банк сармояси шу жабҳалардаги олиб - сотарлик амалиётларининг ривожига рақобат бермоқда). Банкларда кредитларни режалаштириш ишлари тубдан ўзгарди. Тижоратлашув амали кредитларни режалашдан воз кечишни билдирмайди, аксинча унинг (ҳам жорий, ҳам истиқболдаги) аҳамиятини кучайтиради. Бироқ режалаш иши қўйилмаларга эмас, балки банк маблағларига асосланиб ташкил этилади.

Ўз фаолиятининг натижаси учун тўла иқтисодий жавобгарлик бериб юқори даражада иқтисодий эркинликка эга бўлгани ҳолатидагина тижорат банки ўз ликвидлигини сақлаб чиндан мавжуд жалб қилинган маблағлар чегарасида ишлашни мумкинлидир.

Тижорат банклари фаолиятининг негизи ҳисобланган иккинчи энг муҳим тамойил бу - ўз фаолият натижалари учун иқтисодий жавобгарликни назарда тутган тўла иқтисодий мустақилликдир. Иқтисодий мустақиллик банкнинг бўш маблағларидан ва жалб этилган маблағлардан эркин тарзда фойдаланиш, миждозларни ва омонатчиларни эркин танлаш, солиқ тўловидан кейин қолган даромаддан ўз ихтиёрига кўра фойдаланишларни назарда тутати.

Амалдаги банк қонунчилиги қишлоқдаги тижорат банкларига ўз жамғармаларидан ва даромадларидан ихтиёрий фойдаланиш борасида иқтисодий эркинлик беради.

Солиқ тўловларидан кейин банк тасаруфиди қолувчи даромад (фойда) акциядорлар умумий мажлисининг қарорига мувофиқ тақсимланади. Банкнинг турли жамғармаларига пул

аяратиш метёрлари ва миқдорлари ҳамда шартиялар бўйича дивидентлар миқдори ҳам умумий мажлисида белгиланади.

Тижорат банкининг иқтисодий жавобгарлиги унинг жорий даромади билангина чекланиб қолмасдан (маҳсуе банкларининг хўжалик ҳисобидаги муассасаларига нисбатан қўллангани каби), балки унинг сармоясига ҳам тарқалади. Тижорат банки ўз мажбуриятлари бўйича амалдаги қонунчиликка мувофиқ ундирилиши мумкин бўлган ўз эгаларидаги барча маблағлари ва мулки билан жавоб беради. Амалиёт бажаришдаги жами таваккалчилик хавфини тижорат банки ўз зиммасига олади.

Учинчи тамойил шундан иборатки, тижорат банки ўз мижозлари билан алоқаларни оддий бозор муносабатлари каби ташкил этади. Тижорат банки қарзга пул берганида, авваломбор, фойда кўришлик, таваккалчилик хавфи ва ликвидлик сингари бозор мезонларига асосланади. "Умумдаавлат манфатини" кўзлаб ишлаш банкнинг тижоратчилик иш олиб бориш табиатига зид келади ва ликвидлик танглигига олиб келиши шубҳасиздир.

Тўртинчи тамойил - тижорат банки фаолиятини фақат бевосита иқтисодий (маъмурий бўлмаган) услубда мувофиқлаш мумкин. Давлат тижорат банклари учун "ўйин қондаларини" ўрнатади, лекин уларга буйруқ бера олмайди.

2.3. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Корхона жамғармалари ва хусусий шахслар пул даромадлари доирасидаги маблағ айланиши жараёнида вақтинча бўш қолган пул маблағларини қайта тақсимлаш орқали кредитда воситачилик қилиш амали тижорат банкларининг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Воситачилик вазифасининг алоҳида хусусияти шундан иборатки, маблағларни қайта тақсимлашда уларнинг қарз олувчи

томондан фойда билан сарфланиши бош мезон ўрнида қурилади. Маблағ манбалари бир текисликда жойлашган хўжалик алоқалари орқали қайта тақсимланади: юқори банк тузилмаси сингари оралиқ бўғия иштирокисиз банк воситасида, ҳақ тўлаш ва қайтариб бериш шарти билан кредитордан қарз олувчига. Бериб юборилган ва қабул қилинган қарз маблағларини учун тўланувчи ҳақ қарз маблағларига бўлган талаб ва таклиф таъсири остида шаклланади. Натижада бозор турдаги муносибатларга мос келувчи маблағ манбааларининг хўжаликда эркин юришига эришилади.

Бозор иқтисодиётининг муваффақиятли ривожланиши учун воситачилик вазифасининг аҳамияти шундан иборатки, тижорат банклари ушбу фаолиятлари билан иқтисодий тизимда таваккалчилик хавфи ва позитивлик даражасини қисқартирадилар. Пул маблағлари банк воситачилигисиз ҳам кредитордан қарз олувчига ўтиши мумкин, лекин буида қарзга берилаётган пулни йўқотиш хавфи кескин ортади ва пулни ўтказиш билан боғлиқ умумий чиқимлар кўпаяди, чунки кредитор билан қарз олувчи бир - бирининг тўлов қобилияти тўғрисида маълумотга эга бўлмайдилар. Пул маблағларига бўлган таклиф миқдори ва муддатлари эса уларга бўлган талаб миқдори ва муддатларига мос келмайди. Тижорат банклари қарз олувчилар эҳтиёжига мувофиқ қарага берилиши мумкин бўлган маблағларини жалб этадилар ва ўз активларини кенг равишда диверсификация қилиш асосида банк ҳисобрақамларида ўз пулларини жойлаштирган пул эгаларининг таваккалчилилик-хавфи йилгидисини қискартирадилар.

Тижорат банкларининг иккинчи навбатдаги энг муҳим вазифаси - хўжаликда маблағ жамламаларини рағбатлашдир. Иқтисодиётнинг тузилмавий ислоҳати асосан ва биринчи навбатда хўжаликдаги ички жамламалардан фойдаланишга асосланиши лозим. Чет эл инвестициялари эмас, балки айнан

шундай жамламалар иқтисодиёт ислоҳати учун зарур бўлган маблағларнинг асосий қисmini ташкил этиши керак. Қола-
гире иқтисодиётнинг бунгача бўлган жами ривожланиши
эвасита ишлаб чиқарувчиларда ва хўжалик ҳаётининг бошқа
убластларида, шу ҳисобда аҳолида ҳам маблағларни тежаш
ва жамлаш учун етарлича рағбат бермаган. Қурилган даро-
жани истеъмол ва жамлаш учун тақсимлаш мутаносибликлари
юқоридан берилган кўрсатмаларга мувофиқ тузилган режа
сосида белгиланган. Даромад даражаси паст бўлганлиги ҳо-
латида аҳолининг маблағ жамлашга бўлган мойиллиги паст
аражада бўлиб қолган, истеъмолчилик бозоридаги мувозанат-
сизлик ҳолати эса ушбу даражани энг пастки нуқтагача олиб
утиди.

Тижорат банклари кредит маблағларига бўлган талаб билан
олинган бозорга чиққанларида хўжаликлардаги мавжуд те-
сисган маблағларни нафақат энг юқори даражада сафарбар
тишлари, балки жорий истеъмолни чеклаш асосида маблағ
самалии учун етарли даражадаги самарали сабабларни шакл-
ланлари зарурдир. Пул маблағларини жамлаш ва тежаш са-
баблари тижорат банкнинг моелагувчан депозит сифати
сосида шаклланади. Банк кредитлари учун омонатлар бўй-
ча юқори форма туловларидан таниқари, жамланган ма-
лағларини банкка жойлаштириш ишончилиги юзасидан юқори
аражали кафолатлар ҳам зарурдир. Ўзбекистон Республика-
сида банк муассасаларининг активларини ва тижорат банкла-
рининг депозитларини суғурталаш жамғармасининг шаклла-
нётгани кафолат яратиш учун замин яратади.

Аҳоли жамғармаларининг ҳимоясини таъминлаш ва мамла-
кат банк муассасаларига бўлган ишонтни ошириш мақсадида
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Низомига мувофиқ
Ўзбекистон Республикасида фуқаролардан омонатларни жалб
қилиш ҳисобига ташкил этилган банк муассасалари активлари -

рини сугурталаш жамғармаси барпо этилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Директорлар Кенгашининг қарорига асосан ушбу жамғармага сугурта бадали сифатида тижорат банклари томондан 1991 - 1993 йилларда тижорат банк депозитларини сугурталаш жамғармасига ўтказган маблағлари топширилади.

Омонатчилар учун депозитларни сугурталаш билан бир қаторда тижорат банк фаолиятига оид маълумотларга эга бўлиш ва банк бериши мумкин бўлган кафолатлар ҳақида билиш муҳимдир.

Омонатчи кредиторда мавжуд маблағларни ишлайтиш бора-сидаги масалани ҳал этиётганида бўлгуси қўйилмага оид таваккалчилик хавфини баҳолай олиш учун банкнинг молиявий аҳволи ҳақида етарли маълумотларга эга бўлиши тозим.

Мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозори ривожланмагани сабабидан омонат пуллари бутун ўтиш даври мобайнида иқтисодиётни ислоҳ қилиш учун молиявий маблағ сафарбар этиш ягона шакли бўлиб келади. Банкларнинг вазифаси маблағларни жалб қилиш соҳасида шундай шаклларни яратишки, бу шакллар миқозларда маблағ жамланга чинаккам манфаатдорлик уйғотсин ва бозор қонунилари бўйича ривожланаётган иқтисодиётнинг инвестицион имкониятлари асосли ташкил этувчи тежамкорлик одатига ўрганишни шаклласин.

Банкларнинг учинчи вазифаси - алоҳида яккаланган мустақил субъектлар ўртасидаги тўловларда воситачилик қилишдир. Ушбу амал бозорга ўтиш даврида янгича маъно касб этади. Умумдавлат мулкига давлат яккахукмронлиги шароитида ушбу мулк субъектлари ўртасидаги ҳисоб - китоблар ягона давлат банки орқали ўтказилган. Демак ҳисоб - китоб шакллари, тўловлар тартиби, томонлар маъсулияти каби амаллар ҳисоб - китобларнинг суъсиз равишда жамланган ҳолда битта банкда бажарилишига мосланган.

Ушбу тарздаги ҳисоб - китоблар тизимида тўловларни бажаришга оид кафилликни давлат ўз зиммасига олган. Бироқ давлат томонидан зиммасига олинган турли хил таваккалчилик хавфлари аҳамиятсиз даражада бўлганини таъкидлаб ўтиш лозим. Мустақил тижорат банклари тизимининг барпо этилиши ҳисоб - китоблар тарқоқлигига ва шу билан боғлиқ таваккалчилик хавфининг ортишига олиб келади. Ҳисоб - китоб шакллари ва тўлов ҳужжатлари деярли ўзгармасдан қолди. Ушбу шакллар ҳали - ҳамоно бир банкнинг филиаллари ўртасида ҳисоб - китоб бажаришга асосланган бўлиб, тўлов ҳужжатлари ҳам ўз шаклига кўра ички банк ҳужжатлари кўринишида қолмоқда. Филиаллараро маблағ айлануви ҳисобрақамларидан фойдаланиб ҳисоб - китоб бажариш тизимининг тутатилиши ва банклари ўртасидаги ҳисоб - китобларни вакиллик ҳисоб рақамлари орқали бажаришга ўтилгани таваккалчилик хавфини ортиради, чунки ҳисоб - китоблар бир банкнинг филиаллари ўртасида эмас, балки мустақил тижорат банклари ўртасида бажарилади. Бундай шaroитда мижозларининг тўлов бажариш тешириқларини тўла меъёрга ва ўз вақтида амалга оширилиши учун банкларининг маъсулиятлари муҳим аҳамият касб этади.

Тижорат банклари бозор иқтисодиётига барча мамлакатларда иқтисодиётдаги тўлов механизмида етакчи ўрин эгаллайдилар.

Бизнинг мамлакатимизда ҳам халқ ҳўжалигида ҳисоб - китобларни таъминлаш борасидаги тижорат банкларининг ўрни каттадир. Биро ҳўжалик юритиш борасидаги шарт-шaroитларининг ўзгариши маъмурий - буйруқбозлик тизимидан мерос бўлиб қолган бутун тўлов механизмининг ислоҳ этиш заруратини туғдиради.

Жамғармалар бозори шаклланиши муносабати билан тижорат банкларининг қимматли қоғозлар билан амалиёт бажа -

ришда воситачилик қилиш каби вазифаси ривож топмоқда. Батъи ривожланган мамлакатлар (масалан АҚШ) дан фарқли ўлароқ Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг қимматли қоғозлар бозоридаги фаолияти чекланмайди. Улар қимматли қоғозлар билан турлича амалиётлар бажаришлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган "Ўзбекистон Республикасида қимматли қоғозларни чиқариш ва муомалага қўйиш ҳамда жамғарма биржалари ҳақидаги Низом"га мувофиқ банklar қимматли қоғозлар бозорида воситачи (инвестицион брокер), инвестициялар бўйича маслаҳатчи, инвестиция компаниялари ва инвестиция жамғармаси сифатида фаолият юритиш мумкин бўлган инвестиция институтлари кўринишида амал кўрсатишлари мумкин. Банklar молиявий брокер сифатида амал кўрсатиб, мижознинг топшириғига кўра ва унинг ҳисобдан комиссия шартномаси ёки топшириқномага асосан қимматли қоғозлар олди - соттисида воситачилик (агентлик) вазифасини бажарадилар.

Инвестиция бўйича маслаҳатчи сифатида банklar ўз мижозларига қимматли қоғозларни чиқариш ва муомалага қўйиш борасида маслаҳатчилик хизматини кўрсатадилар.

Инвестиция компанияси вазифасини бажараётган банklar қўйидаги ишлар билан шуғулланадилар: қимматли қоғозлар чиқарувини ташкиллаш ва уларни жойлаштириш юзасидан учинчи шахсларнинг фойдасини кўзлаб кафолат бериш; қимматли қоғозларни ўз номидан ва ўз ҳисобидан харид қилиш ҳамда сотиб юбориш, шу жумладан қимматли қоғозларни котировка қилиш орқали, яъни маълум қимматли қоғозларни сотиб юбориш ва харид қилиш юзасидаги мажбуриятларига кўра "сотувчи нархни" ва "харидор нархини" эълон қилиш воситасида.

Банк ўз маблағларини ўз номидан қимматли қоғозларга жойлаштиргани ва шу билан боғлиқ барча таваккалчилик хавфлари, харид қилинган қимматли қоғозлар бозор нархининг ўзгариши оқибатидаги барча даромадлар ва зарарлар банк акциядорлари ҳисобига ёзилган ҳолатида банк инвестиция жамғармаси сифатида кўрилади. Инвестиция жамғармаси сифатида амал кўрсатиш учун банкнинг ўринлар жадвалида фуқаролардан маблағ жалб этиш билан боғлиқ амалиётлар бажариш ҳуқуқини берувчи Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг мутахассислик гувоҳномасига эга бўлган қимматли қоғозлар билан иш олиб борувчи мутахассислар мавжуд бўлиши шарт.

2.4. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИ ОЧИШ, РЎЙХАТГА ОЛИШ ВА ТУГАТИШ ТАРТИБИ.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тижорат банкларини очиш, рўйхатга олиш ва тугатиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг "Банклар ва банк фаолияти ҳақида"ги Қонунда белгиланган. Ушбу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида банк фаолияти лицензия (руҳсатнома) олиш тартибида амалга оширилади. Банк амалиётлари Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг маҳсуе лицензияси (руҳсатномаси) асосидагина амалга оширилиши мумкин. Банк амалиётлари иқтисодийётдаги харидорғирлик талаби даражасига катта таъсир кўратади ва юқори таваккалчилик хавфини вужудга келтиради, шунинг учун ҳам уларни маҳсуе лицензиялаш зарурати туғилади. Банк амалиётларини бажарувчи ташкилотлар давлат томонидан қаттиқ мувофиқлаштирилиши ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк томонидан назорат этилиши дозим, шунинг учун ҳам улар банк амалиётларини бажаришлари учун лицензия олишлари ва Ўзбекистон Респу-

бликаси Марказий Банкида рўйхатдан ўтишлари шарт. Акс ҳолда банк амалиётлари ноқонуний деб ҳисобланади.

Тижорат банки ташкил қилинганида унга Ўзбекистон Республикаси валютасида банк амалиётларини бажариш учун лицензия берилади. Банкни ташкил қилишда низомий сармоя бир вақтининг ўзида ҳам сўмда, ҳам чет эл валютасида шакллантиргани ҳолатида ҳужжатлар тўлими иккита лицензия олиш учун тайёрланади, яъни сўм билан банк амалиётларини бажариш ва валюта амалиётларини бажариш учун. Лицензиясиз амалга оширилган банк фаолияти учун Ўзбекистон Республикаси қонуниларида жавобсарлик белгиланган.

Банк амалиётларини бажаришга лицензия бериш ва рўйхатдан ўтказиш тадбирлари учун банклардан ва кредит муассасаларидан эълои қилинган низомий сармоянинг 0,1 фоизи миқдорида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки даромадига ҳақ ундириб олинади. Валюта амалиётларини бажаришга лицензия бериш ҳақи Ёшнинг АҚШ долларига тенг эквивалент миқдорида ўрнатилган. Янги очилган ҳар бир филиал учун ҳам ҳақ ундирилади.

Тижорат банкнинг низомий Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида рўйхатга олинганидан кейин банк очилган деб ҳисобланади ва унга юридик шахс мақоми берилади. Тижорат банки унинг низомий сармоясини шаклланда иштирок этингга тайёр ва банкни ташкил қилишда манфаатдор бўлган банк муассеслари - юридик ва jisмоний шахслар ташиббўси билан ташкил этилади. Банк муассеслари сифатида юридик ва jisмоний шахслар чиқишлари мумкин (давлат ва маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда сиёсий ташкилотлар ва ихтисослашган жамоатчилик жамғармалари буидан истисно). Ушбу таъқиқлашдан кўзланган мақсад - давлат ҳокимияти идораларининг маъмурий таъсирдан банкларни ҳимоя қилишдир. Бироқ ушбу таъқиқ 1993 йилнинг ўрталаридан Ўзе-

кистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг _____ сон қарорига мувофиқ ташкил этилган... лар учун таъаллуқли эмасдир, чунки бозор шароитида уларга бўлган эҳтиёж яққол сезилганди. Ноликвид балансга эга бўлган ва тўловга қобилиятсиз деб эълон қилинган корхона ва ташкилотлар банк иштирокчиси бўла олмайдилар.

Муассислар қўйидаги вазифаларни ўз зиммасига оладилар: банки ташкил қилиш учун барча зарур ҳужжатларни расмийлаштирадилар; низомий сармояни шакллайдилар; банкнинг моддий - техник негизини таъминлайдилар; миқдорлар донрасини ва бажариладиган амалиётлар турини белгилайдилар; бошқа масалаларни ҳал қиладилар. Муассислар - юридик ва jisмоний шахслар таъсис шартномасини расмийлаштирадилар ва унга имзо чекадилар. Таъсис шартномасида қўйидагилар белгиланади: банкнинг ҳусусияти (пайчилик, акциядорлик ва ҳоказо); низомий сармоянинг қўланган ҳажми ва муассисларнинг ундаги улуши; ушбу шартномадаги мажбуриятлар бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлиги; ўзаро низоларни кўриб чиқиш тартиби (арбитраж, ҳакамлар ва ҳоказо); имзо чекувчилар нуқтан назаридан аҳамиятга эга бўлган бошқа масалалар.

Муассисларнинг бадаллари низомий сармоясининг фақат бир қисмини қоплаганлиги ҳолатида акциядорларни (пайчиларни) жалб қилиш шартлари таъсис шартномасида белгиланади. Бу ҳолда таъсис шартномасига тилхат нарақалари қўшимча қилинади ва шу асосда акциядорлар ёки пайчилар тижорат банкини таъсис этишда иштирок қилиш қарорлари ҳақида маълум этилади.

Банкнинг ташкилий шаклидан қатъий назар муассисларнинг улуши низомий сармоя умумий ҳажмда 25 фоиздан кам бўлмаган миқдорни ташкил этиши шарт. Банк руҳхатга олинмагунча муассислар унинг помидан банк амалиётларини

бажариш ҳуқуқига эга бўладилар.

Банк муассислари ёки унинг акцияларига обуна бўлган шахслар таъсис кенгашигача бўлган вақт ичида Ўзбекистон

Республикаси Марказий Банкининг жойдаги ҳисоб - китоб-Касса Марказида тикорат банк муассислари учун очилган вақтинчалик ҳисоб - китоб рақамига обуна бўлишган акция (пай) номинал қийматининг 10 фоизидан кам бўлмаган қисмини ўтказишлари шарт. Таъсис шартномаси вақтинчалик ҳисоб - китоб рақамини очиб учун асос бўлади.

Банк амалиётларини бажариш учун лицензия олиш ҳақи, таъсис ҳужжатларини тайёрлаш билан боғлиқ ва бошқа сарф - харажатлар ушбу ҳисоб - китоб рақамидан олинади. Ташкил этилаётган банкнинг низомий сармояси учун тўлов сифатидаги муассисларнинг бадаллари ҳам шу ҳисоб - китоб рақамига туширилади. Банк рўйхатдан ўтиши пайтига низомий сармоя бўйича тўланган ҳақ эълон қилинган низомий сармоянинг 50 фоизидан кам бўлмаган қисмини ташкил этиши шарт.

Банк муассислари таъсис мажлиси (кенгаши) ни ўтказадилар ва унда бўлгуси банк фаолиятига тегишли барча асосий масалаларни муҳокама этадилар, банкнинг ҳусусиятини аниқлаб оладилар (очик ёки ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти), акциядорлар таркибини ва низомий сарможда ҳар бир акциядорнинг улушини белгилайдилар, таъсис ҳужжатлари лойиҳасини кўриб чиқадиладар ва тегишли қарор қабул қиладилар.

Хусусан, таъсис мажлиси банкни ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилиши, банк низомини тасдиқлаши, банк кенгашини, тафтиш хайъати гуруҳини банк бошқаруви (директорлар кенгаши)ни сайлаб олиши лозим. Таъсис ҳужжатлари муассис ташкилотининг ваколатли шахслар томонидан имзоланиши шарт. Бунинг учун уларга ваколат берувчи

ташкilotлар томонидан махсус ишончнома ёзиб берилади.

Таъсис мажлиси барча муассислар ёки уларнинг вакиллари иштирокидагина ўз кутига эга бўлади. Қарорлар тўртдан уч овозлар сони билан қабул қилинади (битта акция(пай) - бир овоз беради). Мажлис раиси кўпчилик овозлар билан сайланади.

Таъсис шартномаси имзоланганидан кейин 1 ойдан кеч бўлмаган муддатда муассислар томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг жойдаги Бош бошқармасига банкни рўйхатдан ўтказиш учун зарур бўлган барча ҳужжатлар тақдим этилади: банк низоми рўйхатдан ўтказилгани ва лицензия берилгани ҳақида нотариал тасдиқланган тақдимнома, акциядорлар мажлиси тасдиқланган банк низоми, таъсис шартномаси ва иштирокчиларнинг тилхат варақалари, таъсис мажлиси баённомаси, банк акциядорларининг рўйхати ва уларнинг молиявий аҳволи юзасидан аудитор ташкилоти томонидан берилган хулоса. Шу билан бир вақтда қуйидаги ҳужжатлар ҳам тақдим этилади: банк ташкиллаш иқтисодий асослари, банк хизматига қабул қилинаётган юридик ва jisмоний шахсларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағ қолдиқлари ва ссуда бўйича ҳақиқатдаги қарздорлигига оид маълумотнома, Ўзбекистон Республикаси яккаҳуқумронлик сиёсатига қарши иш олиб бориш ва янги иқтисодий тузилмаларни қўллаб - қувватлаш Давлат Қўмитасининг банкни барпо этиш учун берган розилиги, фаолиятининг биринчи йилига оид ҳисоб - китоб баланси, даромад ва сарф - харажат ҳамда фойда режасига оид ҳисоб - китоб, банк раҳбарияти ҳақида маълумотлар, банк рўйхатидан ўтганлиги учун ҳақ тўланганини тасдиқловчи тўлов ҳужжатиининг нусхаси, муассисларнинг умумий мажлисида тасдиқланган низомиий жамғармага тасдиқланган низомиий жамғармага қўшилган моддий ва номоддий омонатларнинг пул ифодасида баҳоланганлиги

тўғрисида далолатнома, маҳаллий маъмурият бошиғи ёки ўринбосари томонидан тасдиқланган почта реквизитларига оид маълумотнома.

Бундан ташқари банкни рўйхатдан ўтказиш учун тайёрланган ҳужжатлар тўпламида хизмат хоналари бўйича ҳужжатлар тақдим этилиши шарт: касса тармоғи жиҳозлангани ва ишга тайёрлиги юзасидан кафолот берувчи хат, хоналар ижарасига оид шартнома нусخаси ёки хоналар фойдаланиш учун тақдим этилгани ҳақидаги кафолот хати, банк хизмат хоналарининг жойлашуви чизмаси, касса тармоғи жойлашуви чизмаси, касса тармоғи, кириш эшиклари, ойналарининг техник жиҳатдан мустаҳкамлигига оид тушунтириш хати.

Банк АЖ шаклида ташкил этилаётгани ҳолатида юқоридаги санаб ўтилган ҳужжатлар билан биргаликда рўйхатга олувчи идорага банк акцияларининг биринчи чиқарувчига оид қайд ҳужжатлари тақдим этилиши шарт (4 бобга қаранг).

Ҳужжатлар қабул қилинган пайтдан бошлаб бир ойдан кеч бўлмаган муддатда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг ҳудудий бошқармаси ушбу ҳудудда банкни ташкил қилиш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида ҳулося чиқаради ва банкка жўнатади. Ҳужжатлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ҳудудий бошқармасида кўриб чиқилганидан кейин уч ойдан кеч бўлмаган муддатда тижорат банк кенгаши буюртма хати орқали Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг тижорат банклари билан ишлаш Бош бошқармасига рўйхатдан ўтиш учун зарур бўлган барча ҳужжатларни жўнатади.

Лицензия олиш ва низомни рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги тақдимномалар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан шу хусусда зарур бўлган барча ҳужжатлар қабул қилинган пайтдан бошлаб уч ойдан ортиқ бўлмаган муддатда кўриб чиқилади. Ижобий қарор чиқарилгани ҳолатида банк

рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги хабар матбуотда эълон қилинади.

Банк маъсулияти чекланган шериклик шаклида ташкил этилаётгани ҳолатида унинг вақтинчалик ҳисоб - китоб рақамидagi маблағ қолдиқлари банк рўйхатидан ўтганидан кейин Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг вакиллик ҳисоб рақамига ўтказилади. Акциядорлик банкининг вақтинчалик ҳисоб - китоб рақамидagi маблағлари банк ҳужжатлари ва акция чиқаришга оид ҳужжатлар рўйхатдан ўтганидан кейин Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкдаги жамлаш ҳисоб рақамига ўтказилади.

Тижорат банки нотариал тасдиқланган ва қайд этилган низомининг нуسخаси банк рўйхатидан ўтганидан кейин 10 кун мобайнида жойдаги тегишли молиявий идорага солиқ тўлаш учун тақдим этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокида банк очиш учун лицензиялар маҳсус тартибда берилади. Ушбу лицензияни бериш ҳақида қарор қабул қилишда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк томонидан қуйидагилар ҳисобга олинади: буюртма бериш навбати, муассисларнинг номи, молиявий аҳволи, ишчанлик борасидаги тавсияси, ваколатхонасининг географик ўрни, муассислар истиқомат қилаётган мамлакат билан Ўзбекистон Республикаси ўртасидаги икки томонлама муносабатлар.

Қўшма ёки чет эл банки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳар битта филиал очиши учун алоҳида лицензия талаб этилади. Қолаверса, фақат мустаҳкам молиявий ҳолатдаги норезидент банкларигина Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўз филиалларини очишлари мумкин.

Банк рўйхатга киритилганидан кейин бир йил мобайнида низомий жамғармасига оид тўла метёрда ҳақ тўланиши шарт. Акс ҳолда қайд амали нотўғри деб ҳисобланади, лицензия эса

қайтариб олинади. Ташкил этилаётганида эълон қилинган низомий жамғармасининг ҳақи тўлиқ киритилмагунича банк қуйидагиларга ҳақи бўлмайди: филиал очиб, бошқа юридик шахслар сармоясини шакллашда иштирок этиш, низомий сармоя ҳажмини кенгайтириш, қўшимча иштирокчилар қабул қилиш, аҳолидан омонатга пул жалб қилиш, ўз облигацияларини, чекларини ва векселларни эмиссия қилиш, пул шаклида ижро этилувчи кафиллик, кафолат ва бошқа мажбуриятларни бериш, брокерлик хизматини кўрсатиш. Шунингдек банк лицензияни кенгайтириш учун ҳам мурожаат қила олмайди.

Жами илгари чиқарилган акциялар (ёки низомий сармоядаги улушлар) ҳақи тўлиқ киритилмагунигача таъсис ҳужжатларига ўзгартиришлар киритиш мумкин эмас. Янги акциялар чиқарувини қайд этиш ёки янги низомий сармоя ҳажмини эълон қилиш учун банк низомига тегишли ўзгаришлар киритилиши шарт. Низомий сармоя ҳажми ва иштирокчилар таркибига оид ўзгаришларни қайд қилиш ва тасдиқлаш амали ушбу банк вакиллик ҳисоб рақами жойлашган ҳудуддаги Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки муассасалари томонидан бажарилади. Банк низомига оид бошқа барча ўзгаришлар ва қўшимчалар бевосита Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида қайд этилади.

Тижорат банкини тугатиш ишлари банк амалиётларини бажариш учун берилган лицензияни қайтариб олиш орқали амалга оширилади. Лицензияни қайтариб олиш қарори мātбуотда эълон қилинади ва тугатилаётган тижорат банки кенгашига бу ҳақда хабар берилади. Лицензияни қайтариб олиш ҳақидаги қарорни олган банк иштирокчилари тугатиш хайъати гуруҳини шакллашлари лозим ва унинг таркибига Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг вакили киритилиши шарт. Тугатиш хайъати ўз ишини бошлагунига қадар тижорат банк фаолиятига ва банк мулкнинг буг сақланишига доир

амалий назорат Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Бош бошқармаси Раиси томонидан амалга оширилади.

2.5. ТИЖОРАТ БАНКИ БИЛАН ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАРКАЗИЙ БАНКИ ЎРТАСИДАГИ ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАР

Мамлакат ягона пул тизими доирасида ҳар бир тижорат банкининг фаолиятини мувофиқлаш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки зиммасига юклатилган бўлиб ушбу мувофиқлаш қуйидагиларни таъминлаш учун амалга оширилади:

- тижорат банкининг барқарор ишлашини таъминлаш ва молиявий аҳволини мустаҳкамлаш;
- иқтисодиётни ривожлантириш ва жамият фаровонлигини ошириш борасидаги устивор вазифаларни бажариш учун кредит бериш доирасида банк фаолиятини рағбатлаш ва йўналтириш;
- халқ ҳўжалигида пул муомаласини илмий асосда ташкиллаш.

Бунда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан, авваламбор, бошқариш борасида иқтисодий услублар қўлланади ва уларнинг имкониятидан тўла фойдаланиб булинганидагина (айрим ҳолларда) маъмурий услуб қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки билан тижорат банклари ўртасида ўзаро муносабатларни ташкиллаш ишлари ва тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаш услубларига оид тегишли банк қонунларида кўрсатмалар белгиланган. Бинобарин иқтисодиётдаги вазиятни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тижорат банклари фаолиятини қуйидаги иқтисодий услублар мажмуаси орқали мувофиқлаштиради:

тижорат банкларининг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида жойлаштирган мажбурий захиралари меъёрини ўзгартириш;

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банкларига тақдим этилаётган кредитлар ҳажмини ҳамда кредит бўйича фоиз тўлови миқдорини ўзгартириш;

- қимматли қоғозлар ва чет эл валютаси билан амалиёт бажариш.

Ушбу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан қуйидагилар ишлаб чиқилган:

1991 йил 1 - июндан кучга кирган "Тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаш тартиби ҳақида" ги 1 - сон йўриқ-номаси ва 1991 йил 1 - июлдан кучга кирган "Тижорат банк бадаллари ҳисобига марказлашган банк жамғармаларини шакллани тартиби тўғрисида" ги кўрсатма.

Маъкур меъёрий ҳужжатларга мувофиқ тарзда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки мамлакат кредит тизими захира жамғармасини шакллайди ва бунинг учун кредит маблар манбааси сифатида қурилган ташқи корхоналар ва ташкилотлардан тижорат банклари томонидан жалб қилинган маблағларнинг маълум улушини захиралаш ҳисобига тўпланган маблағлар ишлатилади. Бундай маблағларнинг аксарият қисми хўжалик идораларининг ҳисоб китоб ва жорий ҳисоб рақамларидаги вақтинча бўш маблағлар ҳамда корхона, ташкилотлар ва фуқаролар томонидан омонатга ва депозитга топширилган маблағлар ташкил қилади. Бошқа банклардан олинган кредитлар ушбу жалб этилган маблағлар таркибига кирмайди.

Мажбурий захира жамғармаси - жалб этилган пул маблағлари қисман депопентга қўйилиши ва кредит манбааси сифатида ишлатилмагани ҳисобига ортиб бораётган тижорат банкларининг ўз мижозлари олдидаги мажбуриятларни ўз

вақтида бажариш зарурати туғилганида тижорат банкларини маблағ билан таъминлаш учун таъин этилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки мажбурий захиралар меъёрини ўзгартириб, тижорат банкларининг кредит сиёсатига ва муомаладаги пул ҳажми ҳолатига таъсир кўрсатади. Мисол учун камайтириб берилган мажбурий захира меъёри тижорат банклари учун ўзлари шакллانган кредит манбааларидан янада тўлароқ фойдаланиш, яъни халқ ҳўжалигига кредит қўйилмаларини кўнайтириш имкониятини беради. Бироқ бундай сиёсат муомаладаги пул ҳажмининг ўсish кетишига олиб келади ва ишлаб чиқариш тушқунлиги шарoитида инқироз жараёнларини юзага келтиради.

Жаҳон банк тажрибасига кўра мажбурий захиралар меъёри омонатлар ва депозитлар тури, ҳажми, муддатларига боғлиқ равишда дифференцланиши мумкин. Хусусан миждоз ўз пул маблағларини истаган пайтда олиши мумкин бўлган муддатсиз омонатлар бўйича ёки жуда кам муддатга сақлаш учун берилган ва йирик миқдордаги омонатлар бўйича тижорат банкларининг ўз миждозлари олдида мажбурий тажариш имкониятлари қисқаради, чунки бундай манбаалар ҳисобига тақдим этилаётган кредитлар одатда анча узoқ вақтда қайтариш муддати билан берилади. Шунинг учун бундай омонатларининг захирага қўйилган қисми узoқ муддатга сақлаш учун берилган омонатларга қараганда кўпроқ бўлиши зарур. Бинобарин 1994 - йил 1 - мартдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан мажбурий захираларга оид қўйидагича меъёрлар ўрнатилган: талаб қилгунча ҳисоб рақамлари ва қоплаш муддати бир йилгача бўлган банк мажбуриятлари бўйича - 20 фоиз, қоплаш муддати бир йилдан oртиқ бўлган банк мажбуриятлари бўйича эса - 15 фоиз.

Шунингдек, мажбурий захира меъёрлари ҳажмига банк тизимининг ривожланиш даражаси ва иқтисодийтадаги умумий

аҳвол ҳам таъсир кўрсатади. Зеро, барқарор иқтисодиёт шароитида амал кўрсатаётган ривожланган банк тизимига эга бўлган мамлакатларда мажбурий заҳиралар меъёри бозор турлидаги кредит тизими шаклланаётган мамлакатлар ва хусусан Ўзбекистон Республикасидагидан кўра нисбатан узоқ вақтга ва анча пастроқ қилиб ўрнатилади.

Мажбурий заҳира жамғармасига маблағлар ҳар кун эмас, балки даврий равишда туширилади. Шунинг учун ҳисоб - китоб учун асос қилиб олинган жалб этилувчи маблағларнинг энг юқори катталигига интилиш лозим ва мажбурий заҳира меъёрини ҳисобга олиш зарурдир. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан мувофиқланиши лозим бўлган маблағлар қолдиги катталигини мувофиқлаш ишлари қанча кўп ва жадалкор бажарилса, ушбу мувофиқлик даражаси шунча юқори бўлади. Бугунги кунда ушбу амалиёт Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банклари билан биргалликда ойнинг 1 - санасига кўра ёки 5 - санасига кўра ҳар ойда бир марта ўтказилади.

Заҳирага қўйилиши лозим бўлган маблағлар қолдигини мувофиқлаш ишлари қуйидагича амалга оширилади: кредит манбааси сифатида жалб этилган мижозларнинг маблағлари ҳисобга олинган бухгалтерлик баланснинг тегишли моддаларидаги маълумотларга асосан олинган сон кўрсаткичини Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан ўрнатилган мажбурий заҳира меъёрига онд сон кўрсаткичига кўпайтириш орқали мувофиқланиши лозим бўлган маблағ ҳажми ҳисоб-китоби тузилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Худудий Бош бошқармасида ҳар бир тижорат банки учун очиқ берилган пасив баланснинг 815 - ҳисоб рақамидаги алоҳида шахсий ҳисоб рақамида қайд этилувчи илгари заҳирага қўйилган маблағлар миқдори ва юқорида кўрсатилган ҳисоб - китоб натижаси ўзаро таққосланади. Заҳирага оли -

ниши лозим бўлган маблағ миқдори илгари захираланган маблағ миқдоридан юқори бўлгани ҳолатида мувофиқлаш натижасига кўра юзага келган бадал камомати мувофиқлаш ўтказилган санадан кейинги икки иш кунги мобайнида тўлов топшириқномаси орқали ўтказилиши лозим. Пул тижорат банкининг 816 - актив ҳисоб рақамида очилган шахсий ҳисоб рақам дебитидан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Худудий Бош бошқармасидаги 815 - баланс ҳисоб рақамида тижорат банки учун очиб берилган шахсий ҳисоб рақам кредитига ўтказилади. Ҳисоб китоблар мазкур Бош бошқармада тижорат банки учун очилган вакиллик ҳисоб рақами орқали амалга оширилади.

Илгари захираланган маблағлар миқдори охириги санага кўра ҳисоб - китоб қилинган миқдордан ортиқча бўлгани ҳолатида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Худудий Бош бошқармаси тақдим этилган маълумотга асосланиб икки иш кунги мобайнида қайта ҳисоб - китоб бажаради ва ушбу пайтга ортиқча ўтказилган пул маблағларини тўлов топшириқномаси орқали тижорат банкига қайтариб беради. Тегинчи баланс ҳисоб рақамлари бўйича тескари бухгалтерлик ўтказмалар бажарилади.

Тижорат банкининг молиявий аҳволини ва захираланаётган маблағларни ўтказиш интизомини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Худудий Бош бошқармаси тижорат банкига нисбатан иқтисодий таъсир чораларини қўллаши мумкин, яъни маблағ ўтказиш муддатига риоя этилмагани ёки тижорат банкида маблағ йўқлиги ҳолатларида низомий сармоянинг 0,5 фоизи миқдорида жарима ундирилади.

Захиралаш учун маблағ ўтказиш муддатига сурункали риоя этилмагани ҳолатида тижорат банкига нисбатан янада қаттиқ иқтисодий таъсир чораси қўлланиши мумкин, яъни мажбурий

захира меъёри 10 тартибдан ортмайдиган даражагача кўпайтириб берилади. Бу чора кучли таъсир кўрсатади, чунки банкнинг кредит бериш борасидаги имконият ва демак, даромади ҳам қисқаради.

Тижорат банки тугатилгани ҳолатидагина захираланган маблағлар тўла ҳажмида қайтариб берилади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимида мажбурий захира жамғармасидан ташқари 1994 - йилгача бўлган даврда марказлашган жамғармалар ҳам шакллантирилган, хусусан тижорат банкларидаги депозитларни суғурталаш жамғармаси ва тижорат банкларини банкротликдан суғурталаш жамғармаси. Ушбу жами жамғармалар ҳар бир тижорат банкнинг барқарор молиявий аҳволини ва ликвидлигини доимо сақлаб туриш, банк омонатчилари, акциядорлари (пайчилари), барча кредиторлар ва миқозларининг манфаатларини ҳимоя этиш учун ташкилланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 - йил 28 мартдаги "Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг омонатларини ҳимоя қилиш тўғрисида"ги Низомига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банкларидаги депозитларни суғурталаш ва тижорат банкларини банкротликдан суғурталаш жамғармаларининг шаклланишини тўхтатиш ҳақида қарор қабул этилади. Тижорат банкларидаги депозитларни суғурталаш жамғармасига илгари ўтказиб берилган маблағлар тижорат банкларининг суғурта бадаллари сифатида барпо этилаётган аҳоли пул омонатларини (депозитларни) ва ҳисоб рақамларини мажбурий суғурталаш жамғармасига ўтказиб юборилди. Тижорат банкларини банкротликдан суғурталаш жамғармасига ўтказиб берилган маблағлар банкларининг ўзига қайтариб берилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ва тижорат банклари ўртасидаги иқтисодий алоқалар ва тижорат банкла -

рининг фаолиятини мувофиқлаш ишлари ушбу банклар та-
сирруфига, кейинчалик хўжалик ташкилотларига қарз бериш
мақсадида марказлашган кредит маблағларни тақдим қилиш
натижасида вужудга келади ва амалга оширилади. Зеро ай-
рим тижорат банклари томонидан жойларда сафарбар этилган
кредит маблағлари етарсизлиги, бошқа банклардан кредит
олиш имкониятлари эса йўқ бўлганлиги ҳолатида Ўзбекистон
Республикаси Марказий Банки кредит шартномаси бўйича
бундай банкларга қарз бериши мумкин. Бунда Ўзбекистон
Республикаси Марказий Банки тижорат банки томонидан ўз
қарз олувчиларига нисбатан олиб бораётган кредит ва фои-
за сифатига иқтисодий услубда таъсир ўтказилади.

Даставвал 1992 - йилда Ўзбекистон Республикаси Марка-
зий Банки тижорат банкларига берилаётган кредитларни
купайтиришни режалашган. Хусусан 1992 - йил 1 - апрел ҳо-
латига кўра тижорат банкларининг Марказий Банк ссудалари
бўйича қарздорликлари йил бошига нисбатан 15 фоиздан
ортмаслиги, ушбу ссудалар бўйича фоииз тўлов миқдори эса
1991 - йилдаги 6 - 9 фоиздан 1992 - йилда 20 фоизгача кўта-
рилиши мўлжалланган. Маъқур чора - тадбирлар тижорат
банкларининг халқ хўжалигига сарфланаётган кредит қўйил-
малари ҳажмини чеклаш ва шу орқали муомаладаги пул ҳа-
жми қисқартириш, иқтисодиётда инқироз ривожланишига
тўсқинлик қилиш учун амалга оширилган. Бироқ келгусида
бундай қаттиқ рестриктив сиёсатни сақлаб қолиш имконияти
бўлмади.

Шу каби тижорат банклари фаолиятини мувофиқлашга
оид иқтисодий чора - тадбирлар қаторига Ўзбекистон Респу-
бликаси Марказий Банкининг қимматли қорғозлар ва чет эл
валютаси билан очиқ бозорда бажараётган амалиётлари ҳам
киради. Хусусан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки
тижорат банкларига давлат қимматли қорғозларини ва эркин

айирбошланувчи валютани сотиш орқали тижорат банкларининг кредит экспансиясини чеклайди, муомаладаги пул ҳажмини қисқартиради ва шу аснода савдо бозорига тўлов воситаларининг таъсирини кучсизлантиради ҳамда сўмнинг қадри-ни оширади.

Тижорат банклари фаолиятини мувофиқлашга оид юқорида баён этилган барча услубларни ўрганар эканмиз шуни таъкидлаш лозимки, давлат томонидан келишилган равишда пул - кредит ва молиявий сиёсат юритилгани ҳолатидагина ушбу услублар етарлича самара бериши мумкиндир.

Тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан иқтисодий услублар билан бир қаторда маъмурий услублар ҳам қўлланиши мумкин.

Хусусан пул муомаласи жуда ёмон аҳволда бўлгани ва иқтисодиётда фаол инқироз жараёнлари рўй бераётганлиги ҳолатида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки вазиятни яхшилаш мақсадида маъмурий табиатта эга бўлган қаттиқ чора - тадбирларни қўллаши мумкин. Бундай чоралар тижорат банкларининг кредит қўйилмалари ҳажмини чеклаш ва улар томонидан берилаётган кредитлар бўйича белгиланиши мумкин бўлган энг юқори фоиз тўлов миқдорларини ўрнатиш воситасида амалга оширилади. Мисол учун 1991 - йилда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки тижорат банклари учун кредит бўйича белгиланиши мумкин бўлган энг юқори фоиз тўловининг йилига 25 фоиз миқдорида ўрнатди. Бироқ ушбу чора рестриктив кредит сиёсати билан олиб борилади.

Тижорат банклари томонидан банк қонунчилигига ва банк амалиётларини бажариш қоидаларига риоя этилмагани ҳамда акциядорлар (пайчилар), омонатчилар, миждозлар ҳуқуқларининг камситилишига олиб келувчи ишдаги бошқа камчиликлар мавжудлиги ҳолатида Ўзбекистон Республикаси

Марказий Банки тижорат банкларига нисбатан банкни тугатишгача бўлган энг маъмурий таъсир чораларини қўллаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банкларига нисбатан қўлланувчи маъмурий таъсир чоралари мунтазам қўлланувчи чоралар қаторида эмас, балки фавқулодда қўлланувчи мажбурий чоралар қаторида бўлиши лозимлигини таъкидлаб ўтиш зарурдир.

2.6. ТИЖОРАТ БАНКИ БУХГАЛТЕРЛИК БАЛАНСИНING ТАВСИФИ.

Банк баланси исфодасида тижорат банкнинг маблағ манбаалари ҳолатини, шаклланиш манбааларини ва сарфлаш йўналишларини, банк фаолиятига оид ҳисобот даврининг бошланиши ва охирига кўра молиявий натижалар тавсифлайди.

Банк баланси таҳлилий ҳисоб бўйича тартиб рақамларига биноан жойлашган барча шахсий ҳисобрақамлар қолдиқ миқдорини акс эттирувчи бухгалтерлик ҳисобининг асосий ҳужжати вазифасини бажаради. Ҳисобга олинаётган пул маблағлари ва банк амалиётлари иқтисодий жиҳатдан яқин аломатлар бўйича балансининг алоҳида бўлимларида ажратиб жамланади. Баланс маълумотларини таҳлил қилиш орқали банк фаолиятининг маълум даврига оид ялпи тавсифга эга бўлиш мумкин. Бундай таҳлил ўз маблағлари мавжудлигини, маблағ манбаалари тузилмасидаги ўзгаришларни, акивлар таркиби ва ҳаракатини ҳамда шу кабиларни аниқлаб олишга имконият беради. Бундан тапқари балансга асосланиб ликвидлик ҳолати, даромадлик, ривожланиш истиқболлари ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Тижорат банклари йиллик бухгалтерлик баланси

маълумотларини ҳамда фойда ва зарарлар ҳисобини қонуний тартибда эълон қилишлари шарт. Ўзбекистон Республикасидаги барча тижорат банкларининг бирлаштирилган баланси иқтисодиётдаги ҳолатни бутунлигича ва ҳуусан турли вилоят ҳамда ҳудудлардаги ҳолатини тавсифлаш имкониятини беради. Тижорат банк балансларига маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Банки томонидан пул - кредит сиёсати ва тижорат банклари фаолиятини мувофиқлаш ишларига оид асосий йўналишларини ишлаб чиқиш учун асосий манбаа ҳисобланади. Солиқ сиёсатини амалга ошириш жараёнида Давлат солиқ хизмати ҳам тижорат банклариининг ҳисобрақамларидан фойдаланади.

Баланс ҳисобрақамларида икки маротабаги ёзув тизими бўйича ҳисоб олиб борилади ва ҳар бир банк амалиёт бир ҳисобрақамнинг дебити ва иккинчи ҳисобрақамнинг кредити бўйича аке эттирилади. Балансдан ташқари ҳисобрақамларда қуйидагилар бўйича ҳисоб олиб борилади: банкка сақлаш учун, илқассага ёки комиссияга топширилган қимматликларнинг ҳаракати; давлат бож тўлови белгилари қатъий ҳисобдаги иш ҳос қоғозлари; қимматли қоғозлар. Одатда ушбу ҳисобрақамларда кирим, чиқим, қолдиқ каби оддий тизим бўйича ҳисоб олиб борилади.

Баланс ҳисобрақамлари биринчи тартиб (асосий) ҳисобрақамларидан ва изоҳловчи иккинчи тартиб ҳисобрақамларидан иборат бўлади. Жами 98 та биринчи тартиб баланс ҳисоб рақамлари ва 98 та балансдан ташқари ҳисобрақамлар мавжуд. Биринчи тартиб ҳисобрақамлари иккита белгидан иборат, иккинчи тартиб ҳисобрақамлари эса утга белгидан иборатдир.

Иккинчи тартиб ҳисобрақамларидаги утга белгидан иборат тартиб рақамининг иккита биринчи рақамлари биринчи тартиб ҳисобрақамига оид бўлиб банк амалиётининг асосий

иқтисодий аломатларини кўрсатади. учинчи рақам эса ҳисобрақам аломатига изоҳ беради. Масалан "Пул маблағлари" номли 111 - бўлимдаги 03 - ва 04 - балансе ҳисобрақамлари, асосий ҳисоблашиб, 03 - ҳисобрақам таркибида иккинчи тартибли бешта ҳисобрақам мавжуд, шу ҳисобда 030 - "Касса" ҳисобрақами (фақат Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки балансида очилади), 031 - "Тижорат, ширкат банкнинг кассаси" ҳисобрақами ва ҳоказо; 04 - ҳисобрақам таркибида иккинчи тартибли тўртта ҳисоб рақам мавжуд, шу ҳисобда 040 - Рўйхатга қўшиб киритилган кассалар", 041 - "Йўлдаги ёрдам пуллари ва кассадаги ортиқча пуллар" ва ҳоказо.

Балансдан ташқари ҳисобрақамлар тўртта белгидан иборат бўлиб, биринчи иккита рақами, яъни 99 - ҳисобрақам шартли белгисидир, кейинги иккита рақам эса моддий қимматлик таркибини ёки қайд этилаётган ҳужжат турини кўрсатувчи ҳос рақамдир. Масалан 9921 - ҳисобрақам "Муддатида қайтарилмаган қарз пулларига оид мажбуриятлар", 9922 - ҳисобрақам "Қарз пули эвазига гаровга олинган заём облигациялари"ни англатади ва ҳоказо.

Меъёрий ҳужжатларга кўра жадалкор (ҳар кунлик) баланс биринчи тартиб ҳисобрақамлари бўйича ва маблағ айланиши қайдномаси шаклида тузилиши лозимлиги белгиланган. Бундай қайднома тартиб рақамларига мувофиқ жойлашган банклардаги ҳисобрақамлар режасига кирувчи ҳисобрақамлар рўйхатидан ташкил топади ва унда мазкур давр бошланишига кўра маблағ қолдиқлари, мазкур давр бўйича маблағ айланиши ва мазкур давр охирига кўра маблағ қолдиқлари кўрсатилади. Одатда амалий тажрибадан жадалкор, ойлик, чораклик ва йиллик баланслар иккинчи тартиб баланс ҳисобрақамлари бўйича тузилади ва биринчи тартиб ҳисобрақамлари бўйича яқун ясалади. Йиллик балансни ту -

зишда якуний маблағ айлануви, яъни янги йилда амалга оширилган, лекин ўтган йил маблағ сифатида ҳисобга олингани лозим бўлган айрим ҳисобрақамлар ва амалиётларга онд маблағ айлануви ҳисобга олинади.

Тижорат банклари турли шаклдаги баланслардан фойдаланадилар. Энг кенг тарқалган шакллардан бири - балансида актив ва пассив бўйича амалиётларини айримча аке эттирувчи чап ва ўнг тарафларининг мавжудлиги.

Банк балансининг ҳисобрақамлари актив, пассив ва актив - пассив ҳисобрақамларга ажратилади. Актив ҳисобрақамларда банк маблағ манбааларининг таркиби бўйича ҳисоб олиб борилади ва уларнинг жойлаштирилгани кўрсатилади (банк кассаларидаги нақд пуллар, сармоя қўйилмаларининг молиялаштирилиши, қимматли қоғозларга ва чет эл валютасини харид қилиш учун сарфланган маблағлар, давлат бюджети харажатлари, ссуда амалиётлари, дебиторлик қара, асосий воситалар, хўжалик сарф - харажатлари ва ҳоказо). Актив ҳисобрақамларида якуний сальдо дебит бўйича кўрсатилади. Банк балансининг активи банкнинг маблағ қўйилмаларини аке эттиради ва актив амалиётларини бажариш жараёнидаги сарф - харажатлар ҳажмини белгилайди. Пассив ҳисобрақамларда банк маблағларини шакллаш манбалари аке этирилади (банк жамғармалари ва фойдаси, бюджет даромадлари, сармоя қўйилмаларини молиялаш учун сарфланган маблағлар, ҳисоб - қитоб ва жорий ҳисобрақамлари ҳамда депозитлардаги маблағ қолдиқлари, ҳисоб - қитобларда иштирок этаётган маблағлар, кредиторлик қарз ва ҳоказо). Пассив ҳисоб - рақамларида якуний сальдо кредит бўйича аке этирилади. Актив - пассив ҳисобрақамларида, асосан, бошқа банklar, шу ҳисобда хорижий банklar билан ҳамда миқозлар, омонатчилар ва бошқа кредиторлар билан бажарилаётган ҳисобқитобларга боғлиқ амалиётлар қайд этилади. Якуний

қайда ёйилган равишда, яъни дебет ва кредит бўйича маблағ қозғалишлари ажратилган ҳолда кўрсатилади.

Балансдан ташқари ва баланс ҳисобрақамлари тижорат банклари томонидан бажарилаётган маълум вазифаларини амалга оширувчи гуруҳларга жамланиб баланс бўлимларига ажратилган. Мисол учун қуйидаги ҳисобрақамлар алоҳида бўлимларга гуруҳлаб жамланган: банк жамғармалари ва эмиссия - касб амалиётлари; чет эл валютаси ва хорижий амалиётлар бўйича ҳисоб - китоблар, давлат бюджети, бюджет муассасалари, кредит муассасалари билан ҳисоб - китоблар; сармоя бўлимлари ва узоқ муддатли кредитларни молиялаш, кредит ва ҳисоб - китоб амалиётлари ҳамда ҳисоб - китобларда иштирок этаётган маблағлар; ички банк амалиётлари ва банк маблағлари ва бошқалар.

Актив, пассив, актив - пассив ҳисобрақамлар банк балансининг бир бўлимида гуруҳ бўлиб жамланиши мумкин. Мисол учун банк балансининг қуйидаги бўлимларида: У - "Чет эл валютаси ва хорижий амалиётлар бўйича ҳисоб - китоблар", У1 - "Давлат бюджети ва бюджет муассасалари билан ҳисоб - китоблар", Х - "Кредит ва ҳисоб - китоб амалиётлари", ХУ1 - "Дебиторлар ва кредиторлар", ХХ11 - "Асосий воситалар ва ҳўжалик сарф - харажатлари" қабиларда актив, пассив ва актив - пассив ҳисобрақамлар бирлашади.

БАНК БАЛАНСИ БЎЛИМЛАРИНИНГ ҚИСҚАЧА ТАВСИФИ

1 - бўлим - "Банк жамғармалари" банк жамғармаларини қайд қилиш ҳисобрақамларидан ташкил топади (лизомий жамғарма, захира жамғармаси, махсус жамғармалар ва иқтисодий рағбатлаш жамғармаси). Бундан ташқари мазкур бўлимда валюта маблағларини қайта баҳолани юзасидан ҳисоб олиб бориш ҳисобрақамлари ҳам жойлашади. Биринчи тартиб

01 - баланс ҳисобрақами бўйича иккинчи тартибда 9 та ҳисобрақам очилган. Банк низомий жамғармасини ташкил этувчи пул миқдорини қайд қилиш учун мўлжалланган ҳисобрақам буларнинг ичида асосийдир.

III - бўлим - "Пул маблағлари" банк кассаларидаги нақд пуллари, йўлдаги пул маблағлари, рўйхатга қўшиб киритилган кассаларни, йўлдаги ёрдам пуллари ва кассадаги ортиқча пуллари, корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб - рақамларини қайд этувчи ҳисобрақамларни ўз ичига киритади.

IV - бўлим - "Қимматбаҳо металллар" банкнинг бошқа активлари билан бир қаторда пул эмиссиясини таъминловчи қимматбаҳо металлларни қайд этувчи ҳисобрақамлардан иборат.

V - бўлим - "Чет эл валютаси ва хорижий амалиётлар бўйича ҳисоб - китоблар" банкдаги нақд чет эл валютасини, чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатларни, тижорат банкнинг чет эл банкларидаги маблағларини ва чет эл банкларининг тижорат банкидаги маблағларини, хорижий вакиллар билан бажарилган ҳисоб - китоблар бўйича жамланган маблағларни ва бошқа валюта қимматликларини қайд этувчи ҳисобрақамлардан ташкил топади.

VI - бўлим - "Давлат бюджети ва бюджет масалалари билан ҳисоб - китоблар" республика бюджетларининг даромадлари ва сарф - харажатларини, маҳаллий бюджетларнинг маблағларини, маҳаллий бюджетдаги муассаса ва ташкилотларнинг жорий ҳисобрақамларини, бюджетдан ташқари маблағларни, Молия Вазирлиги билан бажарилган ҳисоб - китобларни қайд этувчи ҳисоб рақамларни бирлаштиради.

VII - бўлим - "Ўзбекистон Республикаси кредит муассасалари билан ҳисоб - китоблар" Давлат Сугурта Қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Жамғарма Банки ва вакил банклари билан ҳисоб - китобларни қайд этувчи ҳисоб рақамлардан

ташқил топади.

Бундан ташқари мазкур бўлимда 161 - “Тижорат, ширкат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг ҳисобрақамлари” каби ҳисобрақам ҳам мавжуд бўлиб, ушбу ҳисобрақам Ўзбекистон Республикаси ҳудудида банклар ўртасида ҳисоб - китоб бажариш учун тегишли Республика Тижорат банкида ҳар бир тижорат банкига очиб берилади.

УIII - бўлим - “Сармоя қўйилмаларини молиялаш” сармоя қўйилмаларини молиялаш учун мўлжалланган маблағларни, биринчи тартиб 18 - баланс ҳисобрақамида қайд этилувчи турли манбаалар ҳисобига сармоя қўйилмаларини молиялаш учун сарфланган пул маблағлари юзасидан ҳисоб олиб бориш учун биринчи тартиб 17 - баланс ҳисобрақам очишга мўлжалланган маблағларни қайд этувчи ҳисобрақамлардан иборат.

IX - бўлим - “Қимматли қоғозлар билан амалиётлар” давлат облигацияларини тарқатиш, бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятларини чиқариш ва сўндириш юзасидаги амалиётларни ҳамда банк томонидан харид қилинган акция ва облигациялар мавжудлиги ва ҳаракатини қайд этувчи ҳисобрақамларидан ташқил топади. 190 - “Ташкилот, уюлма, корхоналар томонидан давлат заёмлари, облигацияларини сотишдан тушган маблағлар” ва 199 - “Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари” ҳисобрақамлари пассив ҳисобрақамларидир. Давлат облигацияларини сотиб олган корхона, ташкилот, маъсулияти чекланган ширкат, акциядорлик жамият, банклар томонидан ўтказилган маблағлар 190 - ҳисобрақамда қайд этилади. Муомалага чиқарилган облигациялар, депозит ва омонат сертификатлари, векселлар ва бошқа қарз мажбуриятлари сотувидан олинган маблағлар 199 - ҳисобрақамда қайд этилади. Қолган ҳисобрақамлар актив ҳисобрақамлар деб ҳисобланади ва уларда бошқа банк ҳамда АЖ ва корхоналарнинг акция, облигацияларини, шунингдек

давлат ва маҳаллий заём ички фондли облигацияларини солиб олиш учун сарфланган банк маблағлари қайд этилади.

X - бўлим - "Кредит ва ҳисоб - китоб амалиётлари" ҳисоб - китоб (пассив) ҳисобрақамларни ҳамда корхона ва ташкилотларга тақдим этилган қисқа муддатли кредитларга онд қарздорлик ҳаракатини қайд этиш (актив) ҳисобрақамларини билдирилади. Тижорат банклари, солиқ ихтисослашган банклар учун мазкур бўлимдаги биринчи тартиб ҳисобрақамлари саноат, қишлоқ хўжалиги, нақлиёт, алоқа, савдо тармоқлари бўйича алоҳида очиб берилади. Иккинчи тартиб ҳисобрақамлари эса тегишли тармоқ вазирлик ва идоралари бўйича алоҳида очилади. Аввалига бир тармоқ вазирлик ва идораларининг ҳисоб - китоб рақамлари, кейин эса шу вазирлик ва идораларнинг ссуда ҳисобрақамлари кўрсатилади. Зеро биринчи тартиб 20 - баланс ҳисобрақами ёнидаги саноати корхона ва ташкилотларининг ҳисоб - китоб рақамларини, 21 - баланс ҳисобрақами эса шу корхона ва ташкилотларнинг ссуда ҳисобрақамларини билдиради. Мазкур ҳисобрақамларда корхоналар ва ташкилотлар учун иккинчи тартиб ҳисобрақамлари очиб берилади : 200 - ва 210 - ҳисобрақамлар бир вазирлик тармоқлари учун; 204 - ва 214 - ҳисобрақамлари шу саноат тармоғидаги уюшмалар, концернлар, консорциумлар ва бошқа йирик ташкилий тузилмалар учун; 205 - ва 215 - ҳисобрақамлар учинчи вазирлик учун ва ҳоказо.

Шунингдек ушбу бўлимга ширкат, АЖ, маъсулияти чекланган жамият, кичик корхона, фуқаролар ва бошқа субъектларнинг ҳисобрақамлари, шу жумладан қисқа муддатли ссуда бўйича муддатида қайтарилмаган қарздорликни қайд этиш ҳисобрақами ва ҳисоб - китобдаги маблағларни қайд этиш ҳисобрақамлари ҳам киради.

XI - бўлим - "Марказлашган ҳисоб - китобларга онд амалиётлар", асосан, Алоқа Вазирлиги ва Йўл алоқаси Вазирли -

кларининг бош идораларидаги маркаллашган ҳисоб - китоблари билан боғлиқ амалиётларни қайд этувчи ҳисобрақамлардан ташкил топади.

XIII - бўлим - "Жамоматчилик ташкилотларининг маблағлари ва амалиётлари" касба уюшмаси ва бошқа жамоатчилик ташкилотларининг жорий ҳисобрақамларини бирлаштирувчи ҳисобрақамлардан иборат. Шунингдек ушбу бўлимда Ўзбекистон Республикаси Аҳолини иш билан таъминлаш Давлат жамғармаси маблағларини шакллаш ва сарфлаш билан боғлиқ амалиётларга оид ҳисобрақамлар акс эттирилади.

XIV - бўлим - "Фуқароларнинг омонатлари, депозитлар, ҳисобрақамларига оид амалиётлар" банкларининг жалб этилган маблағларни шакллаш юзасидаги амалиётларини акс эттирувчи фуқаролар ҳисобрақамларини, омонатларини ва депозитларини бирлаштиради. Аксарият тижорат банклари томонидан фуқаро омонатларига оид амалиётларни қайд этиш ишлари Ўзбекистон Республикаси Жамғарма Банкларининг қондаларига кўра амалга оширилади. Юридик шахс омонатлари ва депозитларига оид ҳисобрақамлар давлат корхона, ташкилотларининг ҳисобрақамлари ва ширкатларнинг ҳисобрақамларига ажратиб бўлинади. Кўрсатиб ўтилган ҳисобрақамлар пассивдир. Шунингдек ушбу бўлимда ссуда ҳисобрақамлари ҳам жойлаштирилади. Берилган кредитлар юридик шахсликни ташкил этмасдан фаолият юритаётган тадбиркорлар ва истеъмолчилик мақсадида ссуда олган фуқаролар бўйича алоҳида қайд қилиб борилади.

XV - бўлим - "Узоқ муддатли қўйилмалар". Ушбу бўлимда узоқ муддатли кредит бериш учун мўлжалланган маблағлар ва банк томонидан турли корхона, ташкилотларга берилган узоқ муддатли кредитлар қайд этилади. Узоқ муддатли кредитларга оид қарздорликлар давлат корхона ва ташкилотлари, қўшма корхоналар, агросаноат тузилмалари, ижарачилар,

ширкатлар, кичик корхоналар, бошқа қарз олувчилар бўйича алоҳида қайд этиб борилади. Муддатида қайтарилмаган қарздорликлар алоҳида ҳисобрақамда қайд қилинади.

XVII - бўлим - "Бошқа узоқ муддатли қўйилмалар" ХУ - бўлимда айтиб ўтилган ҳолатлардан ўзгача берилган кредитларни ҳамда банк томонидан тақдим этилган ва қабул қилиб олинган вақтинчалик молиявий ёрдамни акс эттирувчи ҳисобрақамлардан ташқил топади.

XVIII - бўлим - "Банклар билан ҳисоб - китоблар ва ташқаридаги маблағлар". Ушбу бўлимда турли маблағларни ва махсус мақсадли жамғармаларни акс эттирувчи пассив ҳисобрақамлар билан бир қаторда, Тижорат, ширкат ва бошқа кредит муассасалари томонидан банк тизимининг кредит маблағ манбаларини мувофиқлаш жамғармасига ўтказилган маблағларни" номли 816 - актив ҳисобрақами бирлаштирилган.

XIX - бўлим - "Нафақалар бўйича марказлашган ҳисобрақамлар" нафақа жамғармасини шакллаш ва сарфлашга оид ҳисобрақамларни ҳамда нафақа жамғармасига тақдим этилган кредитларни қайд этиш ҳисобрақамларини бирлаштиради.

XXI - бўлим - "Дебиторлар ва кредиторлар" банклар томонидан бажарилган хўжалик амалиётлари ҳамда банк ходимларига иш ҳақи ҳисоблаш ва тўлаш амалиётлари бўйича мол - маҳсулот ва пул ҳаракатидаги узилиш билан боғлиқ дебиторлик ва кредиторлик қараларни қайд этиш ҳисобрақамларини бирлаштиради.

XXII - бўлим - "Асосий воситалар ва хўжалик сарф - харажатлари" банкка қарашли бино, иншоотлар, хўжалик жиҳозлари, хўжалик буюмларини ҳамда ижарага олинган биноларга, сармоя қўйилмаларига ва уларни молиялашга сарфланган маблағларни қайд этиш ҳисобрақамларини бирлаштиради.

XXIII - бўлим - “Банд қилинган маблағлар” сарфланишига мувофиқ фойдани тақсимлаш (бюджетга пул ажратилиш, турли банк жамғармаларига ажратилган улуш ва шу каби) амалиётларни қайд этиш ҳисобрақамларидан ташкил топади.

XXIV - бўлим - “Банк даромадлари ва сарф - харажатлари” амалиётлардан кўрилган ва бошқа даромад ҳамда сарф - харажатларни, банк аппарати харажатларини, фойда ва зарарни қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат. Банк балансида ушбу ҳисобрақамлар мавжудлиги фойдани шакллаш тартибига боғлиқдир. Одатда аксариyat банклар ўз фойдасини бир ойда бир марта шакллайдилар. Бу ҳолда ойлик, чорақлик, йиллик балансларда даромад ва сарф - харажат ҳисобрақамлари мавжуд бўлмайди, чунки улар даромаднинг сарф - харажатдан ортиқлиги қисмида фойда ва зарар ҳисобрақамига киритилади.

XXV - бўлим - “Давлат ва республикааро қарз суришиш амалиётлари” давлат ва республикааро қарз суришиш тадбири билан боғлиқ амалиётларни қайд этиш ҳисобрақамларидан ташкил топади.

БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ ҲИСОБ РАҚАМЛАР

I - бўлим - “Давлат банки тангалари ва қоғоз пул захира жамғармаси” муомалага чиқарилмаган қоғоз пул ва тангаларни ҳамда эмиссия учун рухсат этилган пул миқдорини қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат.

II - бўлим - “Таълимот” есуда бўйича гаров сифатида қабул қилинган заём облигациялари ва қисқа муддатли есуда қарздорлигини қоплаш юзасидан корхона, ташкилотларнинг муддатли мажбуриятлари қайд қилинган ҳисобрақамларни бириктиради.

III - бўлим - “Лизинг амалиётлари” ижарага берилган асо-

сий воситаларни, яъни шартнома асосида ижарага топширилган моддий қимматликлар миқдорини қайд этувчи битта ҳисобрақамдан иборат. Шартнома муддати тугатганидан сўнг ижарачилар томонидан қайтариб берилган моддий қимматликларнинг қиймати сарф - харажатлар бўйича ўтади.

IV - бўлим - "Ҳисоб - китоб амалиётларига оид ҳужжатлар" ҳисоб - китоб амалиётларига оид ҳужжатларни ва банк томонидан берилган кафилликларга оид кафолотларни қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат.

V - бўлим - "Хорижий амалиётларга оид ҳужжатлар ва қимматликлар" жўнатиб юборилган, қабул қилинган ва инкассага топширилган ҳужжатларни, чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатларини; хорижий вакиллардаги мол - маҳсулот ҳужжатларини; чет эл валютасидаги аккредитивларни қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат.

VI - бўлим - "Узоқ муддатли кредитлашга оид ҳужжатлар" узоқ муддатли есудалар юзасидаги муддатли мажбуриятларни ҳамда банк акциядорлари (муассислари) томонидан тўланмай қолган низомий жамғарма ҳақини қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат.

VII - бўлим - "Турли қимматликлар ва ҳужжатлар" тайёр бўлган тўтилмаган пулли жўнатмаларни, давлат божӣ маркаларини, қатъий ҳисобдаги иш хос қоғозларини, ҳисобот остида берилган ва жўнатиш турли қимматликларни ва ҳужжатларни, бундан ташқари улушчи иштирок этиш тартибида қурилиш учун топширилган маблағларни, корхона, ташкилот, вазирлик, идора, шу ҳисобда ташқи савдо ташкилотларининг валюта маблағларини қайд этиш ҳисобрақамларидан иборат.

VIII - бўлим - "Зарарга чиқариб ташланган қаралар" зарарга чиқариб юборилган қара миқдорини қайд этувчи битта ҳисобрақамдан иборат.

Х - бўлим - "Қимматли қогозлар" тижорат банклари, ташкilotлар, корхоналарнинг акция, облигация, омонат сертификати ҳосқогозларини қайд этиш ҳисобрақамларини бирлаштиради.

Банк баланси ва бухгалтерлик ҳисоб олиб бориш ҳисобрақамлар режасининг мавжуд шакллари тобелик аломатларига кўра актив, пассив ва бошқа амалиётларни батафсил деталлаштиришга асосланган. Балансда ва ҳисобрақамлар режасида жуда кўп мувофиқловчи ва оралиқ ҳисобрақамлари мавжуд. Умумий дoиpада банклар томонидан қўлланаётган бухгалтерлик ҳисоб олиб бориш тизими халқаро тажрибада қўлланаётган ҳисоб юритиш ва статистика тизимига мос келмайди ва банк тизимини замонавий ташкиллашга эйдир. Бу юзада бир қанча ишлар амалга оширилган. Хусусан тижорат банкларининг асосий воситалар жамғармаси билан ўз ичига пул ва моддий - техник маблағларини киритувчи низомий жамғармалар бирлаштирилди; революция учун мoртизация ажратмалари 015 - Асосий воситалар емирилиши ҳисоб рақамида қайд этила бошлади; банк аппарати учун мўлжалланган пул маблағлари амалиёт сарф - харажатларига киритади; ишлаб чиқаришни ва ижтимоий соҳани ривожлантириш жамғармаларидан сармоя қўйилмалари учун сарфланган маблағлар алоҳида ҳисобрақамда қайд этила бошлайди; номоддий активлар, келгуси давр даромадлари ва сарф харажатларини қайд қилиш учун алоҳида ҳисобрақамлар очилди. Ўтган давр мобайнида вужудга келган фойда ва зарарларни қайд этиш ишлари бир вақтнинг ўзида дебиторлик ва кредиторлик сальдони кўрсатган ҳолда актив - пассив ҳисобрақам юритиш тамойилига асосан олиб бoрилади.

Тижорат банклари фаолиятининг кейинги ривожланиши яқин вақт ичида бухгалтерлик ҳисоб юритиш ва статистик ҳисобот бeриш тизимининг халқаро андозаларга томон бoриши

риши билан боғлиқ. (Шу нуқтан назардан биз ҳар бир алоҳида олинган ҳисобрақамларнинг тавсифида батафсил тўхталиб ўтгямиз).

Бугунги кунда тижорат банклари Ўзбекистон Республикасида бухгалтерлик ҳисоб юритиш меъёрини халқаро андозаларга ва тажрибасига яқинлаштирувчи молиявий ҳисоботдорликка ўтдилар.

Халқаро андозаларда кўзланган бош вазифа шундан иборатки, молиявий ҳисоботдорлик кўп сонли истеъмолчилар талабига жавоб бериши лозимдир (банк акциядорлари (пайчилари), депозитлар, ўзаро қарз берувчилар, банк ходимлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки, молия идоралари). Барча истеъмолчиларга банкнинг молиявий аҳволига онд чинакам баҳо берувчи маълумотлар зарурдир.

Тижорат банклари томонидан молиявий ҳисоботдорлик фақатгина халқаро бухгалтерлик ҳисоб юритиш тамойиллари асосида берилиши мумкин. Бундай тамойиллар қаторига қуйидагилар киради: узлуксиз фаолият бухгалтерлик ҳисоб юритиш қоидаларининг ўзгармаслиги, даромад ва сарф - харажатларни кўпайтиришда аҳтиёткорлик, актив ва пасивларни алоҳида аёкс эттириш, кириш балансининг беқалтислиги, мазмуннинг шаклдан устиворлиги, мазмундорлик, очиқлик, консолидация.

Тижорат банкларининг молиявий ҳисоботдорлиги қуйидагилардан ташкил топади: баланс ҳисоботи, фойда ва зарарга доир ҳисобот, айрим ҳисоботлар. Бирга жамланган ушбу барча ҳисоботлар тижорат банкининг чинакам молиявий аҳволи тўғрисида тўла тассурут беради.

Молиявий ҳисоботдорлик амалиёт бажарилган пайтдаги ҳақиқий қийматига асосан тузилади. Бундан ташқари тижорат банклари даромад ва сарф - харажатларни кўпайтириш тамойили асосида миқозларнинг ссудалари ва банкдаги ҳамда

бошқа кредит муассисларидаги депозитлар бўйича ҳисобот санасига кўра тўлов муллати келмаган тўпланган фойзаларни албатта ҳисоблаб чиқадилар. Фойз миқдорлари ҳисобот даври даромадларида қайд этилади ва баланс ҳисоботи ҳамда фойда ва зарар бўйича ҳисоботларда акс эттирилади. Ҳисобот давридаги фойдага киритилган, лекин аввалги ҳисобот даврига тегишли олинishi лозим бўлган кўпайган фойзалар ҳисобот давридаги фойдани тегишли тарада қисқартириши шарт. Аввалги ҳисобот даврига тегишли, лекин ҳисобот даври сарф - харажатларига киритилган миқозлар, банклар ва бошқа кредит муассасаларининг депозитлари бўйича тўланиши лозим бўлган кўпайган фойзалар ҳам худди шу тартибда ҳисоб қилинади. Баланс ҳисоботи ва фойда ҳамда зарарларга оид ҳисоботларда акс эттирилувчи фойда фойз миқдорига тенг ҳажмда қисқартирилади. Ҳисобот санасигача бўлган даврга тегишли миқозларнинг омонатлари ва депозитлари ҳамда банк ва бошқа кредит муассаса депозитлари бўйича кўпайган фойзалар тегишли тарада фойдани кўпайтиради.

Демак молиявий ҳисоботдорлик ҳисобот даври охиригача тижорат банклари томонидан чинакам ишлаб топилган даромадларнигина акс эттиради. Ҳисобот ёки ундан аввалги даврлар мобайнида аниқланган барча кўзланган мажбуриятлар ва заёмлар таваккалчилик хавфини қоплаш захираларида акс эттирилади. Халқаро ҳисоб юритиш тизимида барча турдаги захираларга оид ўтказмалар тегишли хавф юзага келишига қараб қилинади. Халқаро миқёсда тан олинган фойда ва ўз маблағлари тупунчасига мувофиқ ҳисобот давридаги фойда тижорат банклари фаолиятининг ҳақиқатдаги натижаларинигина акс эттиради ва шу билан мамлакатимиз тажрибасидан фарқ қилади.

Халқаро шакл асосида тузилган баланс ҳисоботида актив ва пасивлар мазмунига қараб гуруҳланади ва ликвидлиги ёки

талаб пасайиши даражаси бўйича жойлаштирилади. Тижорат банкининг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк, бошқа банклар, депозитлар ва шу кабилар билан ўзаро муносабатлари баланс ҳисоботида алоҳида акс эттирилади.

БАЛАНС ҲИСОБ РАҚАМИ АКТИВ ВА ПАССИВЛАРИ МАЗМУНИ А К Т И В Л А Р

- 1 - МОЛЛА. "Марказий Банкдаги депозитлар ва пул маблағлари" (ЎРМБдаги тижорат банкининг қасаси ва жами акивлари).
- 2 - МОЛЛА. "Банк ва бошқа кредит муассасаларидаги депозитлар (талаб қилиб олгунча сақланаётган депозитлар ва бошқа банкларга тақдим этилган кредитлар).
- 3 - МОЛЛА. "Қара қимматли қогозлари (бозор қиймати бўйича)".
- 4 - МОЛЛА. "Қайта сотиш учун мўлжалланган қимматли қогозлар".
- 5 - МОЛЛА. "Ссудалар" (тижорат банки томонидан берилган барча ссудалар; 30 кундан ортиқча бўлмаган вақт мобайнида муддатида қайтарилмаган ссудаларга оид фоизлар).
- 6 - МОЛЛА. "Мижозларга берилган лизинг".
- 7 - МОЛЛА. "Ссудалар бўйича юзага келиши мумкин бўлган зийнлар".
- 8 - МОЛЛА. "Соф ссудалар ва мијозларга берилган лизинг" (ссудалар бўйича юзага келиши мумкин зийнлар учун ажратилган захирани айириб ташлаган ҳолдаги мијозларга берилган ссудалар ва лизинг).

- 9 - МОЛЛА.** “Асосий воситалар ва номоддий активлар емирилиши айрилган ҳолада)”.
10 - МОЛЛА. “Инвестиция қимматли қоғозлари”.
11 - МОЛЛА. “Кўпайган даромад ва бўнак сарф - харажатлари”.
12 - МОЛЛА. “Бошқа активлар”.

ҚАРЗГА ОЛИНГАН МАБЛАҒЛАР ПАССИВЛАР

- 14 - МОЛЛА.** “Марказий Банкдепозитлари” (Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг тижорат банкларида жойлаштирилган пассивлари).
15 - МОЛЛА. “Банк ва бошқа кредит муассасаларининг депозитлари” (кредит муассисининг тижорат банкларида жойлаштирган барча муддатли заёмлари ва талаб қилгунча депозитлари).
16 - МОЛЛА. “Мижозларнинг депозитлари” (мижозларнинг тижорат банкида жойлаштирган барча муддатли заёмлари ва талаб қилгунча депозитлари).
17 - МОЛЛА. “Кўпайган сарф - харажатлар ва муддатидан илгари ҳосил бўлган даромад” (тўлов муддати келмай туриб ҳисобот санасига кўра кўпайган пул миқдорлари ва тижорат банки ҳисобрақамига тушган, лекин даромад сифатида келгуси ҳисобот давриларида қайд этилувчи даромадлар).
18 - МОЛЛА. “Муомалага чиқарилган қарз қимматли қоғозлари (акциядан ташқари ўз қимматли қоғозларини молиявий бозорга чиқариш ҳисобига жалб этилган пул миқдори).
19 - МОЛЛА. “Қарзга олинган бошқа маблағлар” (кредиторлик қарз ва бошқа пассивлар).

20 - МОДДА. "Таваккалчилик хавфини қоплаш захираси".

ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ (ПАССИВЛАР)

22 - МОДДА. "Низомий сармоя (оддий акциялар)" (тижорат банки акциядорларидаги оддий акция (пай)ларнинг соф қиймати).

23 - МОДДА. "Имтиёзли акциялар (тижорат банки чиқарган имтиёзли акцияларнинг соф қиймати).

24 - МОДДА. "Эмиссия фарқи".

25 - МОДДА. "Банк тасарруфида қолдирилган фойда" (аввалги йилларда тўпланган, банк акциядорлари ўртасида тақсимланмаган фойда ва зарарлар).

26 - МОДДА. "Асосий воситаларни қайта баҳолаш".

27 - МОДДА. "Соф фойда, ҳисобот даври зарарлари" (фойда ва зарарлар ҳисобрақамида аниқланувчи фойда ва зарар миқдори).

БАЛАНСДАН ТАШҚАРИ МОДДА

30 - МОДДА. "Мажбуриятлар ва кўзланмаган пассивлар (банк мажбуриятлари - кафиллик, кафолат ва бошқалар).

3 - БОБ. ХАЛҚ ХУЖАЛИГИДА НАҚД ПУЛСИЗ ҲИСОБ - КИТОБЛАРНИ ТАШКИЛЛАШ ВА БАНКЛАРНИНГ КАССА ИШЛАРИ

- 3.1. Нақд пулсиз ҳисоб - китобларни ташкиллаш умумий асослари.**
- 3.2. Банклараро ҳисоб - китобларни ташкиллаш.**
- 3.3. Амалдаги нақд пулсиз ҳисоб - китоб шакллари.**
- 3.4. Тижорат банкларининг касса амалиётлари.**

3.1. НАҚД ПУЛСИЗ ҲИСОБ - КИТОБЛАРНИ ТАШКИЛЛАШ УМУМИЙ АСОСЛАРИ.

Ҳозирги замон шарт - шароитида пул - ҳўжалик ҳаётининг ажралмас қисмидир. Шунинг учун моддий қимматликлар етказиб бериш ва хизмат кўрсатиш борасидаги барча битимлар пул ҳисоб - китоби билан якунланади. Пул ҳисоб - китоби нақд пул билан ва нақд пулсиз шакллارга эгадир.

Ҳисоб - китобларни нақд пулсиз амалга ошириш нақд пул билан ҳисоб қилишдан афзалдир, чунки муомала чиқим - харажатлари борасида анча маблағ тежалади. Кенг тарқалган банклар тармоғи ҳамда юқорида айтиб ўтилган сабабга кўра ва макроиқтисодий қараёнларни ўрганиш ва мувофиқлаш мақсадида давлат манфаатдорлиги нақд пулсиз ҳисоб - китобларни кенг қўллашга ёрдамлашади.

Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар - пуллар тўловининг ҳисобрақамларидан чиқариб олувчининг ҳисобрақамига киритилиши орқали банклардаги ҳисобрақамларга оид ёзувлар воситасида ҳисоб - китоб қилиш шаклидир. Ҳўжаликда нақд пулсиз ҳисоб - китоблар маълум тизим бўйича ташкилланади. Маълум тизим деганда - нақд пулсиз ҳисоб - китоб ташкиллаш тамойиллари, уларни ташкиллаш борасида ҳўжалик юри-

тиш шарт - шароитларидан келиб чиқувчи талаблар, ҳисоб - китоб шакллари ва услублари ҳамда улар билан боғлиқ ҳужжат муомаласи йиғиндисига тушунилади.

30 - йиллардан бошлаб то 1993 - йилгача мавжуд бўлган нақд пулсиз ҳисоб - китоб тизими сарфлаш механизми бўйича ҳўжалик юритишга мослашган бўлиб, маъмурий - буйруқ-бозлик услубда иқтисодийнинг бошқариш шаклига эга бўлган. Амал қилган нақд пулсиз ҳисоб - китоб тизими биринчи навбатда мол етказиб берувчининг манфаатига қаратилган бўлиб, ишлаб чиқариш ва мол етказиб бериш режа топишиқларини бажаришга хизмат қилган. Нақд пулсиз ҳисоб - китобларни ташкиллаш борасида қаттиқ тамойилдр амал қилган ва шу орқали чинакам иқтисодий манфаатдорлик ва шартнома мажбуриятларини бажариш учун жавобгарчиликларнинг йўқлиги бир оз бўлсада қопланган.

Хусусан қуйидагилар қаттиқ тартибга солинган:

- тўлов жойи - банк (нақд пулсиз ҳисоб - китоб ташкилотчиси ва назоратчиси);
- тўлов вақти - маҳсулот жўнатишгани ёки хизмат кўрсатилганидан сўнг (тижорат кредити бўнақларининг таъқиқланганини билдиради);
- пул тўловчининг розилиги (акцепт) - тўлов учун асос;
- тўлов манбааси - харидорнинг ўз маблағлари ёки ҳуқуқи борлиги ҳолатида олинган банк кредити;
- қўллаш жабҳаси илгарида белгиланган нақд пулсиз ҳисоб - китобларга оид ҳар бир шакллар.

Барча нақд пулсиз ҳисоб - китоблар фақатгина ички банк муомаласида юрувчи тўлов ҳужжатлари асосида амалга оширилган.

Ҳисоб - китобларга оид кўрсатиб ўтилган тамойилларда қуйидагилар ҳисобга олинмаган: харидорнинг тўлов ва кредит қайтариш қобилияти, тўловларга оид бир вақтли навбат бузи-

лиши ҳолларининг ҳисоб - китоб иштирокчилари билане личиндигига салбий таъсири, янада мосланувчан ҳисоб - китоб шакллари ва тўлов услубларини амалда қўллаш имкониятлари.

Иқтисодиётда бозор муносабатларининг ривожланиши нақд пулсиз ҳисоб - китоблар тизими, шу ҳисобда уларни ташиқлаш тамойилларини ўзгартириш талабини юзага келтиради.

Бозор шарт - шароитида ҳўжалик юритишдаги нақд ҳисоб - китобларга оид биринчи тамойил - маблағ сақлаш ва ўтказиш учун миқозларга очиб берилувчи банк ҳисобрақамлари воситасида нақд пулсиз ҳисоб - китобларни бажаришдан иборатдир.

Режали асосда ҳўжалик юритиш тизимидаги нақд пулсиз ҳисоб - китобларга оид биринчи тамойил - барча корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб - китобларини банк муассасалари орқали ўтказишдан иборат бўлган ва юқорида кўрсатиб ўтилган тамойилдан шу билан фарқ қилади. Маъмурий - буйруқ-бозлик усули орқали иқтисодиётини бошқариш тизимида барча корхона ва ташкилотларнинг пуллари банк ҳисобрақамларида сақланиши шартлиги талаб этилган.

Бозор шарт - шароитида ҳўжалик юритишдаги банк орқали ҳисоб - китоб қилиш амалиёти бозор субъектларининг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги ва ўз ҳаракатлари учун моддий жавобгарлик беришлари билан асосланиши шарт.

Шуни қайд этиш керакки, бозор шароитида нақд пулсиз ҳисоб - китоб қилиш тамойили юридик шахсларга ҳам, жисмоний шахсларга ҳам тааллуқлидир. Илгари эса бу тамойил фақатгина юридик шахсларга тааллуқли бўлган, чунки нақд пулли ва нақд пулсиз пул айланиви доиралари қонуний равишда аниқ чегараланган.

Иккинчи тамойил шундан иборатки, ҳисобрақамлардан олинаётган тўловлар ҳисобрақам эгаларининг фармойишига кўра ва улар томонидан ўрнатилган навбат бўйича ҳамда ҳисобрақамдаги маблағ қолдиғи чегарасида амалга оширилиши лозим. Бироқ ҳўжаликда ишлаб чиқариш тушқунлиғи шароитида тўлов интизомининг ёмонлашгани ва ниқироз жараёни рўй бераётган сабабли Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Халқ ҳўжалигида тўлов интизомини мустақкамлаш ва ҳисоб - китобларни меъёрига келтириш юзасидаги қўшимча чора - тадбирлар тўғрисида"ги Фармониға асосан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан 1994 - йил 1 - июлдан бошлаб миқозларнинг ҳисоб - китоб рақамларидан тўлов бажариш календар навбати қайтадан ўрнатилди (биринчи ўринда амалга оширилиши лозим бўлган ҳар кунлик эҳтиёж учун пул тўловлари, барча даражадаги бюджет тўловлари ва Ўзбекистон Республикаси Нафақа жамғармасиға ўтказиладиган тўловлар бундан истисно). Мазкур маъмурий чора вақтинчалик тўсга эға ва асосан, иқтисодиёт ривожланаётгани даврида даромд негизининг тўла меъёрида ва ўз вақтида шаклланишини ҳамда қўлга киритилган ва ҳаёт таъминловчи ҳўжалик жабҳаларини қўллаб - қувватлаш мақсадида зарур сарф - харажатларни таъминлаш борасида Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг ғамхўрлигида рўёбға чиқарилган.

Ушбу тамойил бозор субъектлари томонидан тўловлар навбатиши ва ўз ҳисобрақамларини мустақил равишда белгилаш ҳуқуқини тасдиқлайди. Бу эса ҳўжалик юритувчиларнинг чинакам иқтисодий мустақилликка эришишлари борасида қилинган сезиларли одимдир. Шунингдек, ушбу тамойилда тўлов манбааси кўрсатилмаган ва бу ҳам ҳисобрақам эгасининг ўзида мавжуд айланувидаги маблағларни тасарруф этиш ва тўловни таъминлашға онд маъсулият борасидаги иқтисодий мустақилликни ўриатиш учун муҳимдир. Бу ҳолда банк томо-

нидан бозор субъекти - ҳисоб - китоб иштирокчисига нисбатан қўйиладиган асосий талаб бу ҳисобрақамда мавжуд маблағ қолдиғи чегарасида тўловларни бажаришдир.

Учинчи тамойил - бозор субъекти томонидан нақд пулсиз ҳисоб - китоб шаклини эркин танлаш ва банк аралашувисиз муносабатлар мавжудлиги ҳолатида уларни хўжалик шартномаларида тасдиқлаш.

Бу тамойил ҳам, мулкчилик шаклидан қатъий назар барча бозор субъектларининг шартномавий ва ҳисоб - китоб юзасидаги муносабатлари борасида иқтисодий мустақиллиги - тасдиқлаш ва ушбу муносабатлар маҳсулдорлиги учун моддий жавобгарликларини оширишга қаратилган. Банклар тўловларда воситачилик вазифасини бажарадилар.

Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар тўғрисидаги 1992 - йил 9 - июлда қабул қилинган Низом мазмунини пул тўловчини тўлов амалиётининг бош субъектига айлантиришга қаратилган, зеро барча шаклдаги нақд пулсиз ҳисоб - китобларда тўлов ташаббуси пул тўловига мансубдир. Бундай вазият мамлакат иқтисодиётига бозор муносабатларига мос келади.

Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб - китоблар тўғрисидаги Низомда уччала айтиб ўтилган тамойиллар аниқ бўлмасада, лекин юзага чиқиб туради. Бироқ бизнинг фикримизча ушбу тамойилларга нақд пулсиз ҳисоб - китобларни ташкиллашга оид яна яқин тамойилни қўшиш зарурдир: тўловнинг муддатлилиги ва таъминланганлиги.

Тўлов муддатлилиги тамойили ҳисоб - рақамларнинг хўжалик, кредит, суғурта шартномаларида, йўриқномаларда, жамоа шартномаларида, меҳнат битимларида, пудрат шартномаларида ва шу каби ҳужжатларда белгиланган муддатларга қараб қатъий бажарилишини билдиради. Бу тамойилнинг иқтисодий мазмунини шундан иборатки, пул олувчи ўз ҳисобрақамига қачон бўлсада эмас, балки илгаритидан белгиланган ва

қатъий ўрнатилган муддатда маблағ тушишига манфаатдор бўлишдадир. Тўлов муддатлилиги тамойилининг жорий этилиши муҳим амалий аҳамиятга эга. Корхоналар ва бозор муносабатларининг бошқа субъектлари тўлов муддати ҳақида маълумотга эга бўлганлиги ҳолатида ўзларининг пул айланишини янада оқилона ташкил этишлари, қарзга олинган маблағларга бўлган эҳтиёжни ва баланс ликвидлигини янада аниқроқ белгилаб олишлари мумкин.

Муддатли тўлов қуйидаги ҳолларда бажарилиши мумкин:

- савдо амалиёти бошланганигача қадар, яъни мол етказиб берувчи томонидан маҳсулот жўнатиб юборилганигача ёки хизмат кўрсатганигача (бўнак тўлови);
- савдо амалиёти тугатилганидан сўнг дарҳол, масалан тўлов топишириқномаси орқали;
- савдо амалиёти тугатилганидан сўнг маълум муддатда тижорат кредити шарти билан ва қарз мажбуриятини расмийлаштирмасдан ёки векселни ёзма равишда расмийлаштирилмасдан.

Амалда муддатидан илгари, муддати узайтириб берилган ва муддатида бажарилмаган тўловлар учраши мумкин.

Муддатидан илгари бажарилган тўлов - айтилган муддат тугашигача қадар пул мажбуриятини бажарилиши.

Муддати узайтириб берилган тўлов кўзланган муддатда пул мажбуриятини қоплашга имконият йўқлигини кўрсатади ва ушбу тўлов бўйича янги муддат ўрнатилиши, яъни дастлаб ўрнатилган муддатни маблағ олувчи билан келинган ҳолда узайтириб беришни кўзалайди.

Муддатида бажарилмаган тўлов пул тўловчида маблағ йўқлиги ва кўзланган тўлов муддати келганида банк ёки тижорат кредитини олиш имкониятининг йўқлиги ҳолатида юза-ниқлади.

Тўловнинг таъминлангани тамойили тўлов муддатлилиги

тамойили билан узвий боғлиқдир, чунки тўловнинг таъминланиши тўлов муддатига риоя этиш учун пул тўловида ёки унга кафиал бўлувчи шахсда пул олувчи олдиданги мажбуриятларни қоплаш учун сарфланиши мумкин бўлган ликвид маблағлар мавжудлигини талаб этади. Ликвид маблағлар ўз табиатига кўра тўловнинг жадалкор ва истиқболли таъминланиши учун хизмат қилади.

Жадалкор таъминот - пул тўловчи ёки унга кафиал бўлувчи шахсда тўлов учун етарли бўлган биринчи тоифали ликвид-мблағ миқдорининг мавжудлигини кўзлайди (узоқ, ўрта, қисқа муддатли табиатта эга бўлган пул маблағлари ҳамда мажбуриятнинг ўз вақтида қопланишига кафолат берувчи ташкиллаш шакли).

Жадалкор таъминот турлича шаклларга эга бўлиши мумкин (шу ҳисобда кейинчалик пул олувчига ўтказиш учун мижоз ёки банк ҳисобидан маблағ қўшиш каби).

Истиқболли таъминот - ҳўжалик алоқаларининг ўрнатиш босқичида тўлов ва кредит қайтариш қобилиятини баҳолашни кўзлайди (пул тўловчининг тўлов ва кредит қайтариш қобилиятига оид маълумотлар тақдим этилиши).

Тўловларнинг таъминланиши тамойили тўлов учун кафолат яратади, ҳўжаликда тўлов интизомини мустаҳкамлайди ва демак, барча ҳисоб - китоб иштирокчиларининг тўлов ва кредит қайтариш қобилиятини мустаҳкамлайди.

Барча ҳисоб - китоб тамойиллари ўзаро узвий боғлиқдир. Улардан бирининг бузилиши бошқаларнинг ҳам бузилишига олиб келади.

Нақд пулсиз ҳисоб - китобларга оид амалиётлар мижозлар томонидан банкларга тегишли ҳўжатлар тақдим этилганидан сўнг очиб берилувчи ҳисоб - китоб, жорий ва бошқа ҳисобрақамларда акс эттирилади.

Корхона ва ташкилотларнинг ҳар бири банкда фақат битта асосий ҳисобрақамга - ҳисоб - китоб ёки жорий ҳисобрақамига эга бўлиши мумкин.

Ҳисоб - китоб рақамлари - мулкчилик шаклидан қатъий назар тижорат ҳисоби тамойилига асосан иш юритаётган ва юридик шахс мақомига эга бўлган барча корхоналарга очиб берилади. Ҳисоб - китоб рақам эгаси ҳисобрақамдаги маблағларни тасарруф этиш ҳуқуқига эга. У ўзининг алоҳида балансига эга бўлади, бюджет тўловлари бўйича мустақил тўловчи сифатида чиқади, банклар билан мустақил тарзда ўзаро кредит муносабатларига киришади. Бинобарин ҳисоб - китоб рақамининг эгаси иқтисодий ва юридик жиҳатдан тўла мустақилдир.

Жорий ҳисобрақамлар - бутунги кунда тижорат фаолияти билан шуғулланаётган ва юридик шахс мақомига эга бўлмаган ташкилот ва муассасаларга очиб берилади. Аъъанага кўра бундай ҳисобрақамлар федерал, республика ёки маҳаллий бюджетдаги жамоатчилик ташкилотлари ва муассасаларига очиб берилади. Жорий ҳисобрақам эгасининг мустақиллиги ҳисоб - китоб рақам эгасининг мустақиллигига нисбатан анча чегараланган. Зеро жорий ҳисобрақам эгаси ҳисобрақамдаги маблағлардан юқори ташкилот тасдиқлаган сарф - харажат ҳисобига қатъий риоя қилган ҳолда фойдаланиши мумкин. Жорий ҳисобрақамлар бўйича ташкилотлар рўйхати тартибга келтирилади. Ушбу тадбир ҳисобрақам очилиши пайтида бажарилади. Ҳисоб - китоб рақамига эга бўлган ҳўжалик идоралари эса ишлаб чиқариш ва инвестиция фаолиятига оид турлича амалиётларни бажаришлари мумкин ва бу юзадан ҳеч қандай рўйхат ўрнатилмайди, фақат ушбу амалиётлар қонунга зид бўлмаслиги лозим.

Тижорат банк муассисиди ҳисоб - китоб рақамини очип учун қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- ҳисоб - китоб рақамини очиш учун белгиланган шаклдаги арıza;
- корхона давлат рўйхатидан ўтгани тўғрисидаги ҳужжат (тегишли иккочи ҳокимият идораси томонидан тасдиқланган);
- корхона барпо этиш тўғрисидаги таъсис шартномасининг нусхаси (нотариал тасдиқланган);
- низом нусхаси (нотариал тасдиқланган);
корхона директори ваколатини тасдиқловчи ҳужжат (муассислар мажлиси баёни ёки контракт);
- корхона бош бухгалтери ваколатини тасдиқловчи ҳужжат (ишга қабул қилингани тўғрисидаги буйруқ ёки контракт);
- корхонадаги биринчи мансабдор шахсларининг имзо намуналари кўрсатилган ва корхонанинг муҳр изи босилган иккита варақа (нотариал тасдиқланган);
- "Корхона солиқ ундириш учун рўйхатга қўйилгани тўғрисида"ги солиқ вазирлигидан олинган маълумотнома;
- корхона нафақа жамғармасида рўйхатга қўйилгани ҳақидаги маълумотнома;
- статистика идораларининг қайд варақаси.

Барча санаб ўтилган ҳужжатлар банкнинг бошқа ҳуқуқшунос маслаҳатчиси ёки бош бухгалтерига топширилади. Ҳужжатлар тегишли тарзда экспертиза қилинганидан сўнг банк корхонага ҳисоб - китоб рақамини очиб беради (тегишли баланс банк ҳисобрақамида) ва тартиб рақамини белгилайди. Ҳисоб - китоб рақами очиб берилганида корхона билан банк ўртасида ҳисоб - китоб - касса хизматига оид шартнома тузилади.

Мазкур шартномага биноан банк ўз зиммасига қуйидаги вазифаларни олади: амалдаги метъерий ҳужжатларга мувофиқ ўз вақтида ялпи ҳисоб - китоб - касса хизматида кўрсатиш

(ҳисоб - китоб бажариш, пул ва ҳисоб - китоб чек дафтарчаларини бериш, шахсий ҳисобрақамдан кўчирма бериш, почта ва телеграф хизматини кўрсатиш, ҳисоб юритишга оид масалалар бўйича маслаҳат бериш ва ҳоказолар); миқознинг ҳисобрақамига тушган барча пул маблағларини таъминлаш ва миқознинг биринчи талабига кўра уларни қайтариб бериш; миқознинг хўжалик фаолиятига оид маълумотларни сир тутиш; миқознинг амалиётлари бўйича тижорат сирини сақлаш.

Ўз навбатида миқоз қуйидагиларни бажаришга мажбурият беради:

ҳисоб - китоб ва касса амалиётларини бажариш тартибига оид амал қилаётган мувофиқловчи меъёрий ҳужжат талабларига риоя этиш; барча пул маблағларини фақат банк ҳисобрақамиди сақлаш; банкка белгиланган муддатда ва бухгалтерлик ҳисоб ҳамда ҳисобот тўғрисидаги Низом ва ҳисоб - китоб - касса хизматини ташкиллаш учун зарур бўлган бошқа ҳужжат талабларига жавоб берувчи бухгалтерлик ва статистик ҳисоботларни тақдим қилиш; ҳисобрақам берилиши ҳамда ташкилий ҳуқуқий шаклининг ўзгариши тўғрисида асосдан ёзма равишда банкни хабардор этиш (кечгусида нотариал тасдиқланган тегишли таъсис ҳужжатларини тақдим этиш шарти билан). Айрим ҳолларда миқозлар банкнинг акциядорни ёки пайчисни бўлишга мажбур этилиши ва уларга ўзларининг буш маблағларини депозит ҳисобрақамларига жойлаштириш таклифи берилиши мумкин.

Миқозларга ҳисоб - китоб - касса хизматини кўрсатиш ишлари пулли бўлгани муносабати билан хизматлар қиймати ва ҳисоб - китоб қилиш тартиби шартномада маҳсус бўлишда кўрсатилади. Хусусан, ҳисобрақам очини ҳақи, ҳисоб - китоб рақами бўйича амалиёт бажарилгани учун хизмат ҳақи (дебит айланувига нисбатан ёки ишлов берилган ҳужжатлар тури ва сонига нисбатан маълум фоиз ҳисобида), миқозларга касса

хизмати кўрсатилгани учун ҳақ (берилаётган нақд пул миқдори га нисбатан маълум фоиз ҳисобида) ва шу кабилар шартномада айтиб ўтилади. Айрим банклар миқознинг ҳисоб китоб рақамидаги барқарор бўлган энг юқори ёки ўртача маблағ қолдиғи учун тўланадиган фоиз тўлови миқдорини ушбу бўлимга киритадилар.

Ҳисоб - китоб - касса хизматини кўрсатиш шартномасида томонлар ўз мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик чоралари белгиланади.

Мисол учун банк миқознинг ҳисобрақамидан маблағларни нотўғри ёки ўз вақтида эмас чиқариб юборгани, ёхуд миқозга тегишли маблағларни банк ҳисобига қўлгани учун жавобгардир.

Миқоз қуйидагилар бўйича жавобгарлик берадиб ҳисобрақамни очиш ва ҳисобрақам бўйича амалиёт бажариш учун тақдим этилган ҳужжатларнинг ишончлиги; келгуси чорак касса таҳмини ўз вақтида тақдим этилмагани; банк томонидан кўрсатилаётган хизмат ҳақини тўлаш муддати га риоя этилмагани; банк томонидан миқоз учун зирхлаб қўйилган нақд пулларнинг буюртманомада кўрсатилган кунда олинмагани ва ҳоказо.

Санаб ўтилган ҳар бир тартиббузарлик бўйича иккала томонга ҳам тегишли бўлган жарималар миқдори шартномада белгиланади. Шунингдек, шартномада низоларни ечиш тартиби, унинг амал қилиш муддати, маҳсуе ёки қўшвида шартлар тўғрисида айтиб ўтилади.

3.2. БАНКЛАРАО ҲИСОБ - КИТОБЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШ

Маҳсулот етказиб берувчилар ва истеъмолчилар ўртасида ҳўжаликдаги амалга оширилаётган нақд пулсиз ҳисоб - китоб

блар банклар ўртасидаги ҳисоб - китобларни вужудга келтиради.

Банклараро ҳисоб - китоблар - пул тўловчи билан пул олувчи ҳар хил банклар хизматидан фойдалангани ҳолатларида ҳамда банклар бир - бирига кредит берганларида ва нақд пулларни ўзаро ўтказганлари ҳолатида вужудга келади. Бугунги кунда бундай ҳисоб - китоблар ҳар бир банкнинг балансида очилган вакиллик ҳисобрақамлари орқали бажарилади.

Ўтмишда 1991 - йилгача банклар ўртасидаги ҳисоб - китоблар филиаллараро маблағ айлануви тизими орқали амалга оширилиб келинган. 1933 - йилда жорий қилинган филиаллараро маблағ айлануви тизими мамлакат тўлов муҳимлигининг аксарият қисmini ўз ичидан ўтказган СССР Давлат Банки муассасалари ўртасида ҳисоб - китоблар бажарилишини муваффақият билан таъминлаб келган. ССР Ташқи Савдо Банки муассасалари ҳам шу тизимга кирган. СССР Давлат Банкнинг СССР Қурилиш Банки ва Давлат Меҳнат Омонат Кассалари билан ҳисоб - китоблари СССР Қурилиш Банки ва Давлат Меҳнат Омонат кассалари учун СССР Давлат Банки Бошқарувида очиб берилган вакиллик ҳисобрақамлари орқали амалга оширилган. Қурилиш Банки муассислари ва омонат кассалари тизими ичидаги ўзаро ҳисоб - китоблар ҳам филиаллараро маблағ айлануви ҳисобрақамлари воситасида бажарилган.

Филиаллараро маблағ айлануви тизими бўйича бажарилган ҳисоб - китоблар жуда яхши соzланган бўлим, барча банк муассасалари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик жорий механизмига ва ягона мувофиқлик тартибига эга бўлган. Бироқ бундай тизим фақат бир банк филиаллари ўртасидаги муносабатларда амал кўрсатгани ҳолатидагина марказлашган тарзда хўжалик юритиш тизими шароитларида дифференцилланиши мумкин эди (мисол учун СССР Давлат Банки ёки Қурилиш

Банки ичида).

СССР бўлиниб кетиши ва унинг ҳудудида қатор мустақил давлатлар шаклланиши ҳамда кўп сонли мустақил тижорат-банклар барпо этилиши орқали бозор иқтисодиётига ўтилгани ҳолатида Республика ичидаги ва унинг ташқарисидаги банклараро ҳисоб - китоблар тизими турли банкларнинг маблағларини аниқ равшан чегаралаб бераолмаётган тизим сифатида сезиларли ўзгартирилиши зарур эди. Бундай ўзгаришлар банклар ўртасида вакиллик муносабатларига ўтишдан иборат бўлди.

Вакиллик ҳисобрақамлари воситасида банклараро ҳисоб - китоблар икки кўринишида ташкил этилади:

- тижорат банкларининг ўзаро вакиллик муносабатларига асосланган номарказлашган услубда;
- банклар ўртасидаги ҳисоб - китоблар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида очиб берилган вакиллик ҳисобрақамлари орқали амалга оширилувчи марказлашган услубда.

Ўзбекистон Республикасида Банклар ўртасидаги ҳисоб - китоблар иккинчи (марказлашган) услубга асосланган. Банклар ўртасидаги ҳисоб - китоблар шу мақсадда махсус ташкил этилган Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг Ҳисоб - китоб - касса Марказлари орқали амалга оширилади. Тижорат банк бошқаруви жойлашган ердаги ХҚКМларда банклар учун вакиллик ҳисобрақамлари очиб берилади. Банк филиаллари субҳисобрақам кўринишидаги вакиллик ҳисобрақамларига эга бўладилар. Вакиллик ҳисобрақамини очиш учун тижорат банклари қуйидагиларни тақдим этадилар: ҳисобрақам очиш ҳақида ариза, қайд этилган низом нуسخаси (нотариал тасдиқланган), банкдаги биринчи шахсларнинг имзо памучалари ва банк муҳри изи. Ҳисобрақам очилиши билан бир вақтда Ҳисоб - Китоб - Касса Маркази билан вакиллик муно-

сибатларига оид шартнома тузилади ва унда иккала томонларнинг ҳуқуқ, мажбуриятлари ҳамда мажбурият бажарилмагани учун жавобгарлик чоралари белгиланади. Банклар ўз миждозларига хизмат кўрсатиш доирасидаги барча амалиётларини ҳамда ҳўжалик субъекти сифатидаги банкнинг ўзига тегишли амалиётларини вакиллик ҳисоб рақамлари орқали бажарадилар. Банк муассасаси учун вакиллик ҳисобрақами бу - бир маънода "тижорат банкининг жами маблағлари сақланадиган ҳисоб - китоб рақами"дир (ўз маблағлари, ишлатилмаган маблағлар ёки миждозларнинг пуллари ҳамда бошқа кредит муассасаларидан қарзга олинган ишлатилмаган пуллар).

Тижорат банкининг вакиллик ҳисобрақамлари бўйича тўловларини амалга ошириш бош тамойили бу - уларнинг вакиллик ҳисобрақамида маблағ маъсудлиги ҳолатида ва шу маблағлар қолдиги чеграсида бажарилишидан иборатдир.

Тўловни амалга ошириш учун банк ҳисобрақамида маблағ камлиги ҳолатида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки мазкур банк ҳисобрақамига нисбатан қўйилаётган даъво бўйича ўз кредитлари (авердруфт) ҳисобига ҳақ тўлаб қўйиш мумкин, лекин бу учун юқори фоиз тўлови ундириб олинади. Банклар ўртасида ҳисоб - китобларни ташкиллашга оид бундай тамойил тижорат банкларида депозит сиёсатининг фаоллаштириш ва тегишли ликвидлик даражасига риоя этган ҳолда маблағ манбааларининг оқилона равишда ўз ўрнига қайтарилиши учун хизмат қилади. Банклараро ҳисоб - китобларнинг шу тарзда ташкил этилиши бошқа вакил банклар билан амалга оширилаётган ҳисоб - китобларнинг узлуксизлигига оид ҳар бир тижорат банкининг юқори маъсуддорлигини талаб этади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг банклараро тўловлардаги воситачилиги мамлакатда пул муомаласини назорат қилиш ва мувофиқлаштириш имкониятини

беради.

Ҳисобрақамлари бир банк муассасасида жойлашган ми-
жозлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар вакиллик ҳисобрақамини
четлаб, тўғридан - тўғри мижозларнинг ҳисобрақамлари бўй-
ича маблағларни чиқариб юбориш ва қўшиб қўйиш орқали
амалга оширилади:

Дт - пул тўловчининг ҳисоб - китоб рақами;

Кт - пул олувчининг ҳисоб - китоб рақами.

Бир банк тобелигидаги муассасалар ўртасидаги ички бозор
ҳисоб - китоблари ҳам вакиллик ҳисобрақамини четлаб бажари-
лиши мумкин. Бундай ҳисоб - китоблар ушбу мақсадда
маҳсус очилган, 890 - баланс ҳисобрақами орқали бажарила-
ди. Қолган барча ҳолатларда Ўзбекистон Республикаси тижорат
банклари ўртасидаги ҳисоб - китоблар асосан Ўзбекистон
Республикаси Марказий Банкнинг Ҳисоб - Китоб - Касса
Марказлари орқали бажарилади ва ҳар бир алоҳида тижорат
банки учун "Тижорат банклари ва бошқа кредит муассасала-
рининг ҳисобрақамлари" номли 161 - баланс ҳисобрақамида
очиқ бериладиган вакиллик ҳисобрақамларида акс эттирилади.

Ҳисоб - Китоб - Касса Марказлари ўртасида тижорат
банкларининг амалиё дариға оид ҳисоб - китоблар филиалла-
раро айланиши тизими орқали амалга оширилади. Банклараро
ҳисоб - китобларга оид Ўзбекистон Республикаси Марказий
Банки балансида икки ҳисобрақам очиқ берилади: 830 - сон-
ли "Бошланғич филиаллараро маблағ айланиши" ва 840 -
сонли "Жавобан ўтказилувчи филиаллараро маблағ айлани-
ши". Ҳисоб - китоб амалиётини бошлаган ХКМ (бошланғич
маблағ ўтказмаси) шартли равишда "А" филиали, жавоб
ўтказма учун ҳужжатларни қабул қилган марказ эса "Б" фи-

лиали деб аталади. ҲҚКМлар ўртасидаги амалиётлар махсус ҳужжат - АВИЗО асосида бажарилади. Ушбу ҳужжат ҳисоб - китоб амалиётининг бажарилгани ҳақидаги расмий хабарномадир. АВИЗО почта орқали ва телеграф орқали юборилиши мумкин ҳамда амалиёт мазмунига қараб дебетга оид ва кредитга оид бўлади.

ҲҚКМ фаолияти ҳисоблаш марказининг ишлашига бево-сита боғлиқдир. Бугунги кунда тижорат банклари ўз фаоли-тини автоматлаштириш учун марказлашган ва турли кўри-нишдаги локал тизимларидаги ёки бирваракайига иккала ти-зимдан ҳам фойдаланиш имкониятига эгадирлар.

Марказлашган тарзда маълумотларга ишлов бериш (ҲҚКМ қошидаги ҳисоблаш маркази орқали) тизимида бошқа шаҳар-лар билан ўзаро баланс ҳисоб - китоблари қандай бажарили-шини ўрганиб чиқайлик.

Пул тўловчи тижорат банки ўз мижозларининг ҳи-собрақамларидан маблағларни олиш ва уларни ўз вакиллик ҳисобрақамида акс эттириш мақсадида барча амалиёт куни ҳужжатларини алоқа йўллари орқали ҳисоблаш марказига юборади. Бунда қуйидагича ўтказмалар бажарилади:

Дт - мижозларнинг ҳисоб - китоб рақамлари;

Кт - 161 ҳисобрақам.

Ишлов берилган ҳужжатлар ҳисоблаш марказидан олин-ганидан сўнг банк Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳу-дудларида жойлашган тижорат банкларининг мижозларига тегишли маблағларни қабул қилиш мақсадида ҲҚКМ (А фи-лиал) учун ҳужжатларни шакллайди.

Ҳар бир пул олувчи банк бўйича умумий миқдордаги ҳужжатлар реестри тузилади, ҳақи тўланган барча пул - ҳи-соб - китоб ҳужжатлари ва мижозларнинг ҳисоб рақамлари

ҳамда уларга хизмат кўрсатаётган банклар рўйхати, пул миқдорлари кўрсатилади, чинакам тўлов ҳужжатларининг иккинчи нусхалари илова қилинади. Шу тарзда шакллантирилган ҳужжатлар тўплами жавоб амалиёти иштирокчилари бўлган хўжалик идораларининг ҳисобрақамлари очилган банк муассасаларига хизмат кўрсатаётган ҲККМ "Б" филиалига жўнатиш учун банк томонидан ҲККМ "А" филиалига юборилади.

ҲККМ "А" филиали "Б" филиалига ҳужжатларни жўнатишдан олдин унинг номига махсус тошшириқ - авизо ёзади ва қўйидагича ўтказилма бажарилади:

Дт - 161 - ҳисобрақам;

Кт - 830 - ҳисобрақам,

яъни пул олувчи тижорат банкига ўтказиш учун пул тўловчи тижорат банкнинг вакиллик ҳисобрақамидан пуллари чиқаради.

ҲККМ "Б" филиали авизони қабул қилиб, пуллари пул олувчи банкнинг вакиллик ҳисобрақамига қўшиб қўяди:

Дт - 840 - ҳисобрақам;

Кт - 161 - ҳисобрақам.

Айнан шу босқичда ҲККМ ("А" ва "Б" филиаллари) ўртасидаги ва ҳисоб - китобларда иштирок этаётган тижорат банклари ўртасидаги ҳисоб - китоблар якунланади. Кейинги босқичда маблағлар пул олувчи хўжалик идораларининг ҳисобрақамларига қўшиб киритилади, яъни миқдорлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар якунланади. Ушбу мақсадда ҲККМ "Б" филиали ҳисоб маркази томонидан ишлов берилган ва "А" филиалидан қабул қилинган пул - ҳисоб - китоб ҳужжатларини пул олувчи банкка тошширади (вакиллик ҳисоб рақами

дан олинган кўчирма билан биргаликда). Шу ҳужжатлар асосида пул олувчи банк пулларини бевосита пул олувчи ҳўжалик идорасининг ҳисобрақамларига кўшиб кўяди:

Дт - 161 - ҳисобрақам

Кт - мижозларнинг ҳисоб - китоб рақамлари.

Марказлашган тарзда банклараро ҳисоб - китобларни ташкиллаш амалининг жиддий нуқсони ҳам бор, яъни ҳисоб - китоб амалиётларини бажариш тезлигининг пастлиги. Бундай нуқсон қуйидаги сабабларга кўра мавжуддир: ҲҚКМ техник негизи қолақлиги оқибатида ҳисоб - китоб ҳужжатларининг доимий равишда ортиб бораётган оқими борасида ўз вақтида ва сифатли ишлов бериш имкониятининг йўқлиги; кўп сонли қоғоз орқали ахборот бериш воситаларининг қўлланилиши туфайли ҳисоб - китоб амалиётларини бажариш технологиясининг номукамаллиги; ҲҚКМлар ўртасидаги почта муомаласида ҳужжатларнинг ушланиб қолиши. Тўлов ишларининг секинлашуви корхоналарнинг молиявий аҳволига, бюджетнинг даромад қисмини шакллашга катта салбий таъсир кўрсатади ва тижорат банкларининг мижозлар билан ўзаро алоқаларини мураккаблаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг Ҳисоб - Китоб - Касса Марказлари орқали банлараро ҳисоб - китобларни ташкиллаш ишларидаги бугунги жиддий камчиликлар (тўловларнинг сурункасига кечиктирилиши, банк ахборотиға руҳсатсиз эришиш ҳоллари) тижорат банкларини ўз-ўрталарида тўғрисида тўғри вакиллик алоқалар ўрнатишга ундамоқда. Айрим тижорат банкларида тўғридан - тўғри ҳисоб - китоблар ҳиссаси умумий банклараро тўлов айланувининг ўндан бир қисмини ташкил этмоқда.

Бундай ҳисоб - китобларга оид (169 - балавс ҳисоб рақа -

ми бўйича) вакиллик ҳисобрақамлари шартнома асосида бир томонлама ва икки томонлама тартибда очилади. Бироқ ушбу ҳисоб - китоблар ҳам мукаммал эмасдир. Одатда улар кўп ногонали бўлади ва шунинг учун бир амалиётда учта - тўртта банклар иштирок этиши мумкин. Вакиллик ҳисобрақамларидан маблағларни чиқариб юбориш амали факс нуسخаси асосида бажарилади, бу нуسخалар эса юридик жиҳатдан қонуний кучга эмасдир. Тижорат банкларининг техник жиҳатдан етарли даражада таъминланмаган тўғридан - тўғри ҳисоб - китобларга салбий таъсир кўрсатади. Тўғридан - тўғри банклараро ҳисоб - китобларнинг аҳамияти асосий ўрни эгаллаши мумкин эмас, яъни улар умумий миллий банклар ўртасидаги ўзаро ҳисоб - китоблар тизимида қўшимча сифатидагина кўрилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки банклараро ҳисоб - китобларнинг асосий ҳажмини ўз ичидан ўтказувчи ва бутун мамлакат бўйича кенг тарқалган филиаллар тармоғига эгадир. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки банклараро ҳисоб - китобларнинг таъкилий негизидир ва шу сифатда янада фаолроқ амал кўрсатиши зарур. Давлат томонидан қўллаб - қувватланган ҳолатида тижорат банкларининг маблағларини жалб этиб, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки жаҳон ютуқлари даражасига мос келувчи юқори самарали умумдавлат банклараро ҳисоб - китоблар тизimini яратиши керак. Бу борадаги муаммо ушбу тизимнинг техник жиҳатдан таъминланганига тақалади. Бир бирига бирламчи ҳужжатларни жўнатишдан банкларни озод этувчи электрон тўловлар таъкил этилиши тадбири биринчи ўринли аҳамиятга эга бўлди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки орқали бажарилувчи банклараро ҳисоб - китоблар тизимига қўшимча сифатида турли хил клиринг тузилмалари амал қилиши ҳамда тижорат банклари ўртасида тўғридан - тўғри ҳисоб - китоблар бажарилиши мумкин.

Хорижий банклар билан ҳисоб - китоблар борасида бизнинг банклар, асосан, маълумотларга ишлов бериш маркази Голландияда жойлашган СВИФТ халқаро банклараро тизими-га қараб иш олиб борадилар. Бугунги кунда бир неча ўнлаб банкларимиз ушбу тизимга киради.

3.3. АМАЛДАГИ НАҚД ПУЛСИЗ ҲИСОБ - КИТОБ ШАКЛЛАРИ

Моддий ишлаб чиқариш - нақд пулсиз ҳисоб - китобларнинг иқтисодий негизидир. Шунинг учун ҳам тўлов айлануви нинг аксарият (тўртдан уч қисмига яқин) қисми мол билан бажарилган амалиётларга оид, яъни юклаб жўнетилган мол-лар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар учун тўловлар қаби ҳисоб - китобларга тўғри келади.

Тўлов айлануви нинг қолган (тўртдан бир қисмига яқин) қисми молсиз бажарилган амалиётларга оид, яъни корхона ва ташкилотларнинг бюджет билан, давлат ва ижтимоий суғур-талаш идоралари билан, кредит муассасалари билан, бошқа-риш идоралари, суд, арбитраж ва ҳоказолар билан ҳисоб - китобларига доир ҳисоб - китоблардан иборатдир.

Корхона ва уларга хизмат кўрсатаётган банкларнинг ҳу-дудий-жойлашувига қараб ўзга шаҳарлар ўртасидаги ва бир шаҳар ичидаги ҳисоб - китоблар ажратилади. Аҳоли жой-лашган бир ердаги бир ёки турли банк муассасалари томони-дан хизмат кўрсатилаётган корхона ва ташкилотлар ўртасида-ги ҳисоб - китоблар бир шаҳар ичидаги ва маҳаллий ҳисоб - китоблар деб аталади. Турли аҳоли жойлашган ерлардаги банк муассасалари томонидан хизмат кўрсатилаётган корхона ва ташкилотлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар ўзга шаҳарлар ўртасидаги ҳисоб - китоблар деб аталади.

Мол ва хизматлар учун ҳамда молиявий мажбуриятлар

билан боғлиқ нақд пулсиз ҳисоб - китоблар турли шаклларда амалга оширилади. Ушбу шаклларнинг ҳар бири ҳисоб - китоб ҳужжатлар табиати ва ҳаракати бўйича ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Ҳисоб - китоб шакли ўзаро боғлиқ унсурлар бирикмасидан иборатдир. Бундай унсурлар қаторига тўлов услуби ҳамда унга тегишли ҳужжат муомаласи киради.

Ҳужжатлар муомаласи бу ҳисоб - китоб ҳужжатлари ва пул маблағларининг ҳаракатланиши, ишлатилиши ва расмийлаштирилиши тизимидир. Унинг таркибига қуйидагилар киради: юк жўнатувчи томонидан фактура - ҳисоб - китоби ёзиб берилиши ва унинг ҳисоб - китобидаги бошқа иштирокчиларга топширилиши; ҳисоб - китоб ҳужжатининг мазмуни ва унинг реквизитлари (зарур ёзувлар); ҳисоб - китоб ҳужжати ни тузиш муддатлари ва уни банкка ҳамда бошқа ҳисоб - китоб иштирокчиларига тақдим этиш тартиби; банк муассасалари ўртасида ҳисоб - китоб ҳужжатининг ҳаракати; ҳисоб - китоб ҳужжатининг ҳақини тўлаш, пул маблағларини ўтказиш ва қабул қилиш тартиби ҳамда муддатлари; ҳисоб - китоб иштирокчилари ўзаро назорат ўрнатишлари учун ва иқтисодий таъсир чораларини қўллаш мақсадида ҳисоб - китоб ҳужжатидан фойдаланиш тартиби.

Яқин вақтга қадар нақд пулсиз ҳисоб китобларидаги асосий шакл - мол етказиб берувчиларнинг тўлов топшириқномалари асосида амалга оширилувчи акцепт шакли бўлиб келган. 1990 - йил бошланишида умумий тўлов айланувидаги акцепт улуши 44 - 45 фоизни, мол - маҳсулот ва хизматларга оид тўловларда эса 66 - 67 фоизни ташкил қилган. Акцепт шаклининг устиворлигини унинг бошқа шакллarga қараганда маъмурий буйруқбозлик услубида бошқариш тизими амал қилган шароитда ишлаб чиқилган нақд пулсиз ҳисоб - китобларни ташкиллаш тамойилларига кўпроқ даражада мос

келганлиги билан тушунтириш мумкин.

Бугунги кунда бозор шаклида хўжалик бошқаришга ўтилгани муносабати билан акцерт шаклидаги ҳисоб - китоблар бекор қилинган, хўжаликларга эса шундай ҳисоб - китоб шаклларида фойдаланиш тавсия этиладики, уларда ишлаб чиқарувчининг ҳукмронлиги йўқ қилиниши ва тўлов бажариш ташаббуси пул тўловчиларнинг ўзларига қўйиб берилиши лозим.

Амалдаги қонуnларга мувофиқ бугунги шарт - шавроитда қўидаги нқд пулсиз ҳисоб - китоб шаклларида фойдаланишга рухсат берилади:

- тўлов топшириқномалари;
- тўлов талабномалари;
- чеклар;
- аккредитивлар.

Пул тўловчи билан пул олувчи ўртасидаги ҳисоб - китоб шакллари уларнинг ўзлари томонидан хўжалик шартномалари (келишувлари)да белгиланади.

Пул тўловчи билан пул олувчи ўртасидаги ҳисоб - китобларга онд ўзаро пизолар банк муассасаларининг иштирокисиз икки томонлама қўриб чиқилади. Келишилмаган масалалар суд, ҳакамлар суди, арбитраж томонидан ҳал этилади.

Ҳисоб - Китоб - Касса амалиётларига боғлиқ банкка нисбатан қўйилувчилар миқоз томонидан ўзига хизмат кўрсатётган банкка ёзма равишда юборилади, банкларнинг ўзлари эса ушбу датволар бўйича ўз ўрталарида ва ҲҚКМ иштирокида хат ёзишадилар.

Ҳисобрақам эгасининг маблағлари ҳисобрақамидан нотўғри ёки кечиктириб чиқариб юборилгани шунингдек, пул миқдорлари ҳисобрақамга нотўғри ёки кечиктириб қўшилгани ҳолатларида ҳисобрақам эгаси вақтида қўшиб киритилмаган

ёки потўғри чиқариб юборилган пул миқдорининг 0,5 фоизи ҳажмида кечиктирилган ҳар бир кун учун ўз фойдасига жарима тўловинини банкдан талаб этишга ҳақлидир.

Ҳисоб - китоб ҳужжатлари - амалдаги ҳисоб - китоб шаклларида қўлланувчи ҳисоб - китоб ҳужжатлари андозавий талабларга мувофиқлиги ҳолатидагина банк томонидан ижро учун қабул қилинади ва бинобарин қуйидаги маълумотлардан ташкил этилиши шартдир:

- ҳисоб - китоб ҳужжатиининг номланиши;
ҳисоб - китоб ҳужжатиининг тартиб рақами, ёзиб бериш куни, ойи, йили;
- пул тўловчинининг номи, банкдаги ҳисобрақами, банкнинг номи ва тартиб рақами;
- пул олувчинининг номи, банкдаги ҳисобрақами, банкнинг номи ва тартиб рақами;
- тўлов мақсади (чекда кўрсатилмайди);
- тўлов миқдори (рақам ва сўз билан).

Ҳисоб - китоб ҳужжатиининг биринчи нусхаси банкдаги ҳисобрақамдан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслар томонидан имзоланган бўлиши шарт ва муҳр изи босилган бўлиши зарур. Ҳисоб - китоб ҳужжатиининг биринчи нусхаси асосидагина пул тўловчинининг ҳисобрақамидан маблағлар чиқариб юборилиши мумкин.

Одатда ҳисоб - китоб ҳужжатлари (чеклардан ташқари) кўчирма қорғоздан фойдаланиб бир ёзишда техник воситаларини қўллаб ёзиб берилади. Чеклар сиеҳ ёки пастили ручкада қўл ёзма равишда ёзиб берилади.

Ҳисоб - китоб ҳужжатлари банк томонидан амалиёт куни давомида ишлаш учун қабул қилинади. Анъанага кўра банк амалиёт куни кундузги соат 12⁰⁰ гача белгиланади. Амалиёт вақтида миждозлардан қабул қилинган ҳужжатлар шу куннинг ўзидаёқ банк томонидан баланс бўйича ўтказиб берилади.

3.3.1. ТҶУЛОВ ТОПШИРИҚЛАРИ ВОСИТАСИДАГИ ҲИСОБ - КИТОБЛАР

ТҶулов топшириғи - ҳисобрақам эгаси томонидан ўзининг (ҳисоб - китоб, жорий, бюджет, ссуда) ҳисобрақамидан маълум пул миқдорини бир шаҳарда ёки ўзга шаҳарларда жойлашган шу ёки бошқа банк муассасасидаги пул олувчи бошқа корхонанинг ҳисобрақамига ўтказиш тўғрисида банкка берган ёзма фармойишидир.

Ҳисоб - китобларда тўлов топшириқларини қўллаш имкониятлари жуда кенгдир. Уларнинг ёрдамида ҳўжаликдаги мол билан ва молсиз бажариладиган амалиётларга оид ҳисоб - китоблар амалга оширилади. Қолаверса барча молсиз бажарилувчи тўловлар фақат тўлов топшириқлари воситасида амалга оширилади.

Мол - маҳсулот ва хизматлар учун ҳисоб - китоб қилишда тўлов топшириқлари қўйидаги ҳолларда қўлланади:

- олинган мол ва кўрсатилган хизматлар учун, яъни тўғридан - тўғри молни акцептлаш орқали (Топшириқда пул тўловчи томонидан мол ва хизматлар қабул қилинганини тасдиқловчи мол - транспорт ҳужжатининг тартиб рақами ва санаси кўрсатилади);
- мол ва хизматларга илгаридан ҳақ тўлаш тартибидаги тўловлар учун (илгаридан ҳақ тўлаш шарти айтиб ўтилган шартнома, битим, контрактнинг тартиб рақами топшириқда кўрсатилади);
- мол билан бажарилган амалиётлар бўйича кредиторлик қарзни қоплаш учун;
- суд ва арбитраж қарорларига биноан мол ва хизмат учун ҳисоб - китоб қилишда;
- хоналарга доир ижара ҳақи бўйича;

- транспорт, коммунал, маиший хизмат корхоналарига ҳақ тўлаш учун ва ҳоказо.

Молсиз бажарилувчи амалиётлар бўйича ҳисоб - китоб қилишда тўлов топшириқлари қуйидаги ҳолларда қўлланади:

- бюджет тўловларида;
- банк ссудаларини ва ссуда бўйича фойзаларни қошладда;
- давлат ва ижтимоий сугурталаш идоралари томонидан маблағ ўтказишда;

ҳиссадорлик жамият, ширкат ва шу кабиларни таъсис этишда низомий жамғармага бадал киритишда;

- акция, облигация, депозит сертификатлари, банк векселларини харид қилишда;
- пеня, жарима ва шу каби тўловларда.

Тўлов топшириғи пул тўловчи томонидан белгиланган шаклдаги иш хос қоғозида ёзиб берилади ва унда тўловни бажариш учун заур бўлган барча реквизитлар кўрсатилади. Одатда тўлов топшириғи тўрт нусхада банкка тақдим этилади. Ушбу нусхаларнинг ҳар бири маълум мақсадда ишлатилади:

- 1 - нусхада пул тўловчининг ҳисобрақамидан маблағларни чиқариб юбориш учун ишлатилади ва банк ҳужжатларида қолдирилади;
- 2 - нусха тўлов топшириғи ижро учун қабул қилингани ҳақидаги тилхат сифатида ва банкнинг тўртбурчак муҳри босилгани ҳолатида пул тўловчига қайтариб берилади;
- 3 - (ёки 4 -) нусха жўнатиб юборилади (ёки электрон почта орқали жўнатилади).

Тўлов топшириғи пул тўловчининг ҳисобрақамида етарлича маблағ мавжудлиги банк томонидан ижро учун қабул қилинади. Хўжалик идорасида ссуда олиш ҳуқуқи мавжудлиги ҳолатида тўловни амалга ошириш учун банк ссудасидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Тўлов топшириғи бўйича ҳақ тўланганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

пул тўловчининг банкида:

Дтп - пул тўловчининг ҳисоб - китоб рақами (ёки ссуда ҳисобрақами);

Ктп - 161 - ҳисобрақам (пул тўловчига хизмат кўрсатаётган банкнинг ХҚКМдаги вакиллик ҳисобрақами).

мол етказиб берувчининг банкида:

Дтп - 161 ҳисобрақам (мол етказиб берувчига хизмат кўрсатаётган банкнинг ХҚКМдаги вакиллик ҳисобрақами);

Ктп - мол етказиб берувчининг ҳисоб - китоб рақами.

Тўлов топшириғи ёзиб берилган кундан бошлаб (ёзиб берилган кунни ҳисобламасдан) 10 кун мобайнида амал қилади.

Мол етказиб бериш ва хизмат кўрсатиш ишлари муайян равишда амалга оширилгани ҳолатида харидорлар мол етказиб берувчилар билан режавий тўловлар тартибида тўлов топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қилишлари мумкин. Бу ҳолда ҳисоб - китоблар юклаб жўнатилган ҳар бир алоҳида мол ёки кўрсатилган ҳар бир алоҳида хизмат бўйича эмас, балки келгуси ойда, чоракда мол ва хизматларни сотиш режаси асосида маълум муддатларда ва маълум миқдорларда харидорнинг ҳисобрақамидан мол етказиб берувчининг ҳисобрақамига даврий тартибда маблағ ўтказиш орқали амалга оширилади. Бу тарздаги ҳисоб - китоблар қуйидаги корхоналар

Ўртасида бажарилиши мумкин: савдо ташкилотлари билан уларнинг таъминотчилари (гўшт, наон, сут ишлаб чиқариш корхоналари) ўртасида; ёнилғи ишлаб чиқариш ва электр ишлаб чиқариш корхоналари ўртасида; кўмир, газ, электрқуввати ва шу кабиларни ишлаб чиқарувчи корхоналар билан ишлаб чиқариш корхоналари ўртасида.

Режавий тўловлар тартибида ҳисоб - китоб қилиш ишлари тўлов ўтказиш борасидаги энг илғор шаклдир, зеро унинг негизида пул ва молларнинг қарама - қарши ҳаракати ётади, бу эса ҳисоб - китоб тезлашувиға ва ўзаро дебиторлик - кредиторлик қараларининг қисқаришиға олиб келади, ҳисоб - китоб бажариш жараёнини соддалаштиради, корхона ва ташкилотларға ўз тўлов айланувини илгаридан режалаш имкониятини беради.

Шу муносабатда ва қишлоқ хўжалик мол ишлаб чиқарувчиларнинг ҳамда озиқ овқат ва қайта ишлаш саноат корхона, ташкилотларининг молиявий аҳқолини нормаллаштириш ҳамда ҳаёт таъминловчи ишлаб чиқариш соҳаларининг ривожланиши учун шароит яратиш ва уларни қўллаб - қувватлаш мақсадида режали тўлов тартибида ҳисоб - китоб қилишдан фойдаланиш тажрибаси авж олдирилган. Бундан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки мулкчилик шаклидан қатъий назар харидорлар билан қишлоқ хўжалик мол ишлаб чиқарувчилари ва озиқ овқат ҳамда қайта ишлаш саноат корхоналари ўртасида доимий хўжалик алоқалар мавжудлиги ҳолатида етказиб берилган маҳсулот учун тўловлар режали тартибда амалға оширилишини белгилаган. Маблағлар томонлар ўртасида тузилган шартномаларда келишилган миқдорда ва муддатларда бир ойда уч маротабадан кам бўлмаган тартибда ўтказилади.

Айтиб ўтилган режали тўловлар бир шаҳардаги ва ўша шаҳарлар ўртасидаги ҳисоб - китобларда қўллапада. Ҳар бир

тўловлар миқдори келгуси ой (чорак) учун томонлар келишувига мувофиқ ва шартномада келишилган тўловлар даврийлиги ҳамда мол етказиш ҳажми ёки илгариги давр мобайнида ҳақиқатда етказиб берилган мол ҳажмидан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Етказиб берилган қишлоқ хўжалик ва озиқ овқат маҳсулотлари шартномада кўрсатилган миқдордан катта фарқ қилганлиги ҳолатида томонлар шартномага ҳисоб - китоб тартибига оид тегишли ўзгариш киритишлари мумкин. Бунда ой аввалидаги биринчи бор - иккинчи тўловлар шу давр учун мўлжалланган режадаги ҳажмдан келиб чиққан ҳолда бажарилади, кейинги тўловлар эса илгариги давр мобайнида ҳақиқатда етказиб берилган мол ҳажмига қараб амалга оширилади.

Томонлар қишлоқ хўжалик ва озиқ овқат маҳсулотларига оид ўтган давр мобайнида ҳақиқатда етказиб берилган миқдорга қараб ўзаро ҳисоб - китобларни бир ойда бир марта текшириб туришлари ва кейинги тўловни ўтказишда кредиторлик - дебиторлик қарзларни қўшиб ҳисоблашлари шарт.

Ҳар бир режали тўлов бўйича банкка алоҳида тўлов топшириғи тақдим этилади ва харидор томонидан "Тўлов тури" хонасида муддати (куни, ойи)га кўра режали тўлов кўрсатилади.

Топшириқнинг тўғри расмийлаштирилгани банк томонидан текшириб чиқилганидан сўнг пул тўловчинининг ҳисобрақамидан маблағлар чиқариб юборилади. Харидорнинг ҳисобрақамида маблағ йўқлиги ҳолатида режали тўлов муддати келган куни тўлов топшириғи банк томонидан - пули тўланмаган ҳисоб - китоб ҳужжатлари картотекасига қабул қилинади ва "Муддатида ҳақи тўланмаган ҳисоб - китоб ҳужжатлари" номи 9929 - балансдан ташқари ҳисобрақамга кириш қилинади. Унинг ҳақи биринчи навбатли бюджет, нафақа

жамғармасы, иш билан банд қилиш жамғармасы, мажбурий
тиббий суғурталаш жамғармасыга тўланганидан кейин ҳи-
собрақамга маблағ тушганлиги сари тўланади.

Пул тўловчилар келгуси ой учун режали тўловларга оид
тўлов топшириқларини илгаридан банкка топшириқлари
мумкин. Бу ҳолда тўлов топшириқлари маҳсус қайддафтарда
рўйхатга олинади ва уларнинг ҳақи тўлов муддати келган
кунда тўланади. Режали тўловларга оид тўлов муддати келма-
ган тўлов топшириқлари низомига риоя этилгани ҳолатида пул
тўловчи томонидан қайтариб олиниши мумкин.

Қишлоқ хўжалик мол ишлаб чиқарувчилари ҳамда озиқ
овқат ва қайта ишлаш саноат корхоналари режали тўлов тар-
тибидаги ҳисоб - китобларга ўтаётганликлари шароитида бан-
кларга пул тўловчи корхоналардан битим нуسخаларини ёки
режали тўлов тартибидаги ҳисоб - китобларга оид битимлар
тузилган корхоналарнинг рўйхатини олиш тавсия этилади.
Бунда ҳисоб - китоб даврларининг қанча давом этиши, тўло-
вларни ўтказиш муддатлари, ҳисобрақамларни текшириш
муддатлари ва ҳисоб - китобларни якунлаш тартиби кўрсати-
лиши зарур.

Нақд пулсиз ҳисоб - китобларга оид амалдаги Низомида
алоқа корхоналари орқаси пул ўтказмалари бўйича тўлов ба-
жаришда тўлов топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қи-
лиш юзасидан маҳсус тартиб белгиланган.

Корхона ва ташкилотларга қуйидаги мақсадлар учун
алоқа корхоналари орқали пул ўтказмаларини чекланмаган
миқдорда амалга ошириш ҳуқуқи берилган:

- шахсан тегишли маблағларни (нафақа, алимент, иш ҳақи,
сафар харажатлари, муалифлик ҳақи)ни алоҳида фуқаро-
нинг номига ўтказиш;
- иш ҳақини тўлаш, ташкилланган тарада ишчиларни ёллаш,
қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш сарф - хара -

жатлари учун банк муассасалари йўқ жойдаги корхоналарга.

Бу ҳолларда пул тўловчи корхона энг яқин жойлашган почта бўлими учун тўлов топшириғини ёзиб, ўтказиладиган пул миқдорининг мақсади (масалан муаллифлик ҳақи ва шу кабилар)ни кўрсатади ва уни ўз банк муассасига топширади. Пул тўловчи тўлов топшириғига қўшимча тарзда аниқ пул олувчи учун ёзиб тўлдирилган пул ўтказма варақасини, шунингдек, барча пул ўтказма олувчиларининг умумий рўйхатини (2 нусхада) илова қилади ва пулни ким, қай мақсадда олаётганини, ўтказма қайси шаҳарга ёки аҳоли яшаш жойига юбориладиганини кўрсатади.

Бухгалтерлик банк ўтказмалари:

- Дт - пул тўловчи (пул ўтказмасини берувчи)
корхонанинг ҳисоб - китоб рақами;
- Кт - пул маблағларини ўтказиладиган почта
бўлимининг ҳисоб - китоб рақами.

Маблағ ўтказиладиган алоқа корхонаси эса ўз навбатида ушбу пул ўтказмаси бўйича тўлов бажарувчи бўлими помията ўз банк муассасаси орқали тўлов топшириғини ёзиб беради. Ушбу топшириққа илова қилиб пул ўтказувчиларга тегишли тўлдирилган пул ўтказма варақалари ва ўтказма олувчиларининг умумий рўйхат нусхаси берилади.

Бухгалтерлик банк ўтказмаси:

- Дт - пул маблағларини ўтказиладиган почта
бўлимининг ҳисоб - китоб рақами;
- Кт - пул ўтказмаси бўйича ҳақ тўловчи
почта бўлимининг ҳисоб - китоб рақа-
ми.

Бунда банклар ўртасидаги пул маблағлар ҳаракати уларнинг ХҚКМдаги 161 - баланс ҳисобрақамида очилган вакиллик ҳисобрақамлари орқали амалга оширилади. Алоқа корхоналари қабул қилинган пул ўтказмалари бўйича нақд пул билан ҳақ тўлайдилар ёки маблағларни ўтказма олувчиларнинг ҳисобрақамларига қўшиб киритадилар. Қолаверса, юридик шахсларга жўнатилган пул ўтказмалари бўйича фақат нақд пулсиз шаклда, шунингдек ҳар бир пул олувчига оид жами пул ўтказма умумий миқдори бўйича тўрт нусхада тузилган топшириқлар воситасида ҳақ тўланади.

Хўжалик субъектлари банкларда очилган ўз ҳисобрақамларига алоқа корхоналари орқали нақд савдо тушум пулларини ўтказишлари мумкин. Пул ўтказувчи шахс почта ўтказма варақасида қуйидагиларни кўрсатиш шарт:

- ўзининг тўла номланишини;
- пул тушуми қўшиб киритилиши лозим бўлган банк ҳисобрақамининг тартиб рақами;
- ушбу ҳисобрақам очилган банкнинг номи ва тартиб рақами;

Алоқа корхонаси савдо тушумини ўтказиш билан боғлиқ барча пул ўтказмалари бўйича ўтказма олувчининг номига умумий пул миқдорига доир тўлов топшириғини тузиши ва ушбу топшириқни маълум алоқа корхонасига хизмат кўрсатаётган банкка топшириши шарт. Савдо тушумини ўтказишга боғлиқ барча топшириқ нусхаларининг тескари томонида алоқа корхонаси савдо тушумини ўтказаетган шахсларнинг аниқ номи ва савдо тушуми ҳисобидан банкка ўтказилаётган пул миқдорларини кўрсатиши шарт.

Тўлов топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қилиш ишлари бошқа ҳисоб - китоб шакллариغا нисбатан қатор афзалликларга эга, хусусан: нисбатан оддий ва тез ҳужжат айланиши; пул маблағ ҳаракатининг теалашуви; ҳақ тўланаёт -

ган мол ва хизматлар сифатини олдиндан текшириш имконияти; молсиз бажарувчи тўловларда ушбу шаклни қўллаш имконияти. Ушбу имкониятлар тўлов топшириқлари воситасидаги ҳисоб - китобларни энг илғор ҳисоб - китоб шакли қаторига чиқаради.

ТЎЛОВ ТАЛАБНОМА - ТОПШИРИҚЛАРИ ВОСИТАСИДАГИ ҲИСОБ - КИТОБЛАР

Тўлов талабнома - топшириғи - илова қилинган юк ва мол ҳужжатлари, шартномага кўра етказиб берилган маҳсулот, бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар қийматига асосланган мол етказиб берувчи томонидан харидорга нисбатан қўйилган талабидир.

Тўлов талабнома - топшириғи ҳақиқатда юклаб жўнатиш маҳсулот ёки кўрсатилган хизматларга асосланиб уч нусхадаги андозаланштирилган иш хос варақасида мол етказиб берувчи томонидан ёзиб берилади ва тўлов учун юк ҳужжатлари билан биргаликда харидорнинг банкига юборилади. Талабнома - топшириғи инкассо учун ҳам қабул қилиниши мумкин (мол етказувчининг банкида).

И н к а с с о - миждознинг топшириғига кўра унга тегишли маблағларни ҳисоб - китоб, мол ва пул ҳужжатларига асосан бошқа корхона ташкилотлардан олиш билан боғлиқ банк амалиётидир. Инкассо хизматини кўрсатишда мол етказиб берувчининг банки тўлов талабнома - топшириқларини маҳсул почта тариқида алоқа идоралари орқали пул тўловчининг банкига ўзи жўнатади. Пул тўловчи билан харидор ҳамда уларнинг банклари ўртасида ўзаро келишув мавжудлиги ҳолатида ҳисоб - китобларни тезлаштириш мақсадида почта орқали ҳужжат жўнатиш ишлари телетайп ёки телефакс орқали ҳужжат мазмунини етказиш билан алмаштирилади.

Мол етказиб берувчининг баъки томонидан миқозга кўрсатилган инкассо хизмати учун хизмат ҳақи олинади.

Тўлов - талабнома - топшириғи воситасида ҳисоб - қилиш ташаббуси мол етказувчига тегишли бўлганлиги муносабати билан ушбу ҳужжат бўйича ҳақ тўлаш ишлари фақат харидорнинг розилиғи (акцепт) асосида амалга оширилиши мумкин. Шу мақсадда харидорнинг банкка келган тўлов талабнома - топшириқлари маҳсус қайддафтарыда рўйхатга олинади ва акцептлаш учун тилхат остида бевосита пул тўловчига берилади.

Мамлакат банк тажрибасида акцептлашнинг турли шаклларига оид маълумот тўплаган: ижобий ва салбий, аввалдан ва кейинги, тўла ва қисман.

И ж о б и й акцепт - ушбу шаклдаги акцептлашда пул тўловчи ҳақ тўлаш талабидан иборат бўлган ҳар бир ҳисоб - китоб ҳужжати бўйича ҳақ тўлашга розилиғи ёки акцептдан бош тортганлиги юзасидан ёзма равишда ариза бериши шарт.

С а л б и й акцепт - бу шаклдаги акцептлашда пул тўлови акцептдан бош тортаётганлиги ҳақидагина ёзма равишда банкни хабардор этади. Шартлашилган муддатда берилмаган бош тортишлик аризаси ҳақ тўлаш учун розилик берилгани сифатида кўрилади (индамай акцептлаш).

А в в а л д а н акцептлаш - пул тўловчи ҳақ тўлашга рози эканлигини ҳисобрақамдан маблағ чиқариб юборилганига қадар билдиради. Бу ҳолда бош тортишлик юзасидан уч иш кунли мобайнида банкка ариза берилмагани ҳолатида ҳисоб - китоб ҳужжати акцептланган деб саналади (ҳисоб - китоб ҳужжати банкка қабул қилинган кун бунга кирмайди). Тўлов амали акцент муддати тутагандан кейинги кунда бажарилади. Масалан тўлов талабнома - топшириғи 25 - октябр (жума) кунли пул тўловчининг банкка келиб тушган; 26 - 27 октябр - дам олиш кунлари; 28 - 29 - 30 октябр - аввалдан ак -

сентлаш муддати; 31 октябр - тўлов куни.

К е й и н г и акцепт - банк амалиёт куни давомида қабул қилинган ҳисоб - китоб ҳужжатлари бўйича дарҳол тўлов бажарилишини кўзлайди. Пул тўловчида кейинчалик уч иш куни мобайнида акцептдан бош тортиш ҳақида ариза бериш ҳуқуқи сақланиб қолади. Масалан ҳисоб- китоб ҳужжати 25 - октябр (жума) куни банкка келиб тушган ва у бўйича ҳақ тўланиши лозим бўлган 26 - 27 октябр (дам олиш кунлари) ҳисобга олинмайди; 28 - 29 - 30 октябр - кейинги акцептга оид ариза бериш кунлари.

80 - йиллар охиригача амалда энг афзал акцепт шакли ўрнида келгуси табиатга эга бўлган салбий акцепт қўлланган, чунки бу шаклдаги акцептлаш пул маблағлари ҳаракатини ва ҳақ олишни тезлаштиради.

1990 - 1991 - йилларда ҳисоб - китоблардаги ташкилий ўзгаришлар (кўп сонли янги ҳўжалик субъектлари ва тижорат банкларининг пайдо бўлиши ҳамда банклар ХҚҚМлар орқали ҳисоб - китоб қилишга ўтганлиги) муносабати билан асосий акцептлаш шакли ўрнида аввалги табиатга эга салбий акцепт қўллана бошлади.

Нақд пулсиз ҳисоб - китоблар ҳақидаги Низомда тўлов талабнома топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қилишда донмо илгариги табиатга эга бўлган ижобий шаклдаги акцептлашнинг қўлланиши кўзланган.

Пул тўловчи томонидан ариза орқали билдирилган акцептдан бош тортишлик тўла ёки қисман бўлиб, албатта сабаби кўрсатилиши шарт.

Акцептлашдан бош тортишликнинг анъанавий сабаблари:

- молга буюртма берилмаган;
- ҳисобрақамнинг молсиз бажарилувчи амалиётларга мансублиги;

- мол учун ҳақ илгари тўланган;
- келишилган нарх йўқ;
- мол нотўғри манзилга юклаб жўнатилган;

шунингдек, мол етказиб берувчи томонидан шартномадаги мажбуриятларга риоя этилмагани билан боғлиқ бошқа сабаблар.

Одатда, акцентдан бош тортишлик сабаби мол етказиб берувчи билан харидор ўртасидаги шартноманинг тегишли бандлари орқали асослаб берилиши лозим.

Акцентдан бош тортишлик юзасидан мол етказиб берувчи билан харидор ўртасидаги низоларни банк кўриб чиқмайди. Шу билан бир вақтда, тўловга розилик бериш ёки бош тортишлик талбирлари корхоналарни ўзаро даъво қилиш ҳуқуқидан махрум этмайди ва бундай даъволар томонларнинг бири йўллаган даъво аризасига асосан суд ёки арбитраж томонидан кўриб чиқилади.

Тўлов талабнома - топшириқни акцентлаш учун пул тўловчига уч иш кунига тенг вақт берилади (ҳужжат пул тўловчининг банкига келб тушган кундан ташқари).

Тўлов талабнома - топшириғи бўйича ҳақ тўлашга розилик берилганида пул тўловчи уни банк ҳисобрақамидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланишга ваколатли бўлган шахсларнинг имзолари билан расмийлаштиради ва барча нусхаларга муҳр изини босиб ўзига хизмат кўрсатаётган банкка топширади.

1 - нусха - пул тўловчининг ҳисобрақамидан маблағ чиқарилиши учун асос бўлади ва банк ҳужжатларида қолдирилади;

2 - нусха - мол етказиб берувчининг ҳисобрақамига маблағларни қўшиб киритиш учун асос сифатида хизмат қилади ва мол етказиб берувчининг банкига жўнатилади;

3 - нусха - ҳисобрақам бўйича банк амалиёти банкларига нотўғрисида тилхат сифатида пул тўловчига қайтариб бери-

лади.

Тўлов талабнома - топшириғи бўйича ҳақ тўлашдан қисман бош тортилганида пул тўловчи "Тўлов миқдори" хонасига тўлашга рози бўлган пул миқдорини ёзиб кўрсатади.

Тўлов талабнома топшириқлари бўйича ҳақ тўлаш амаллари банкдаги ҳисобрақамлар бўйича қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари орқали акс эттирилади.

пул тўловчининг банкида:

Дш - пул тўловчининг ҳисоб - китоб (ёки ссу-
да) ҳисобрақами;

Кш - 161 - ҳисобрақам (пул тўловчига хизмат
кўрсатаётган банкнинг ХЖКМдаги вакил-
лик ҳисобрақами).

мол етказиб берувчининг банкида:

Дш - 161 ҳисобрақам (мол етказиб берувчига хиз-
мат кўрсатаётган банкнинг ХЖКМдаги вакил-
лик ҳисобрақами);

Кш - мол етказиб берувчининг ҳисоб - китоб рақами.

Пул тўловчи тўлов талабнома - топриғи бўйича тўла ёки қисман ҳақ тўлашдан бош тортганлиги ҳолатида акцептдан бош тортишлик сабаби кўрсатилган илова хати (хабарнома) расмийлаштирилади. Акцептдан қисман бош тортилганлиги ҳолатида мазкур илова хати расмийлаштирилган тўлов талабнома - топшириғи билан биргаликда мол етказиб берувчининг банкига юбориш мақсадида банкка топширилади. Акцептдан тўла бош тортилганлиги ҳолатида тўлов талабнома - топшириғи илова хати билан биргаликда банкни четлаб ўтиб бево -

сига мол етказиб берувчига қайтариб бериллади.

Тўлов талабнома - топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қилиш амаллари мамлакат банк тажрибасидаги нақд пулсиз ҳисоб китобларга оид янги шакл бўлганига қарамасдан ушш истиқболли шакл сифатида баҳолаш мумкин, чунки у 1992 - йилда бекор қилинган тўлов талабномалари воситасида ҳисоб - китоб қилиш афзалликларини ва амалдаги тўлов топшириқлари воситасида ҳисоб - китоб қилиш афзалликларини ўзида бирлаштиради. Мазкур ҳисоб - китоб шакли мол етказиб берувчиларнинг ҳам, харидорларнинг ҳам молиявий ва ҳўжалик манфаатларига жавоб беради ҳамда ҳўжаликда шартномавий муносабатларни мустаҳкамлайди.

Ҳисоб - китоб ҳужжатларининг ёзиб чиқарилиши тезлашади, чунки уларни тўлов харидори - мол етказиб берувчининг ўзи расмийлаштиради (маҳсулот юклаб жўнатилгани ёки хизмат кўрсатилиши захотиёқ). Ҳўжалик шартномасига риоя этилганини текшириш мақсадида мол етказиб берувчининг ҳисоб - китоб ва мол - транспорт ҳужжатлари текшириб чиқилганидан сўнг пул тўловчи ўз розилигига кўра тўловни амалга оширади. Мол юклаб жўнатиш учун ҳўжалик маблағ айланувидан маблағ банд этилгани вақти бўйича мол етказиб берувчи банкдан факторнинг кредитини олиш имкониятига эга бўлади.

ЧЕК ВОСИТАСИДА ҲИСОБ - КИТОБ ҚИЛИШ ШАКЛИ

Чек - ўз ҳисобрақамидан чек эгасига маълум пул миқдорини тўлаш тўғрисидаги пул тўловчининг ўз банкига берган ёзма фармойиши. Пул чеклари ва ҳисоб - китоб чеклари мавжуддир.

П у л чеклари - иш ҳақи, ҳўжалик эҳтиёжлари, хизмат

сафари сарф - харажатлари, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олиш сарф - харажатлари ва хоказолар бўйича банкдан чек эгасига нақд пул тўлаш учун қўлланади.

Ҳ и с о б - китоб чеклари - нақд пулли ҳисоб - китоблар учун қўлланади. Ҳисоб - китоб чеки бу - ўз ҳисобрақамидан маблағ олувчи (чек эгаси)нинг ҳисобрақамига маълум пул миқдорини ўтказиш тўғрисида чек берувчи томонидан ўз банкига берилган ва шартсиз бажарилиши лозим бўлган ёзма буйруқдан иборат белгиланган шаклдаги ҳужжатдир. Ҳисоб - китоб чеки ҳам тўлов топшириғи сингари пул тўловчи томонидан расмийлаштирилади, лекин тўлов топшириғидан фарқли ўлароқ пул тўловчи томонидан тўлов қабул қилувчи корхонага хўжалик амалиётини бажариш пайтида берилади. Тўлов қабул қилувчи корхона ушбу чек бўйича ҳақ олиш учун уни ўз банкига тақдим қилади.

Ҳисоб - китоб чеклари қопланган ва қопланмаган бўлиши мумкин.

Қопланган ҳисоб - китоб чеклари - чек берувчи мижоз томонидан "Ҳисоб - китоб чеклари" 722 - алоҳида банк ҳисобрақамига аввалдан депонент тарзида маблағ ўтказилган чеклардир. Бу тадбир ушбу чеклар бўйича тўлов бажарилиши кафолотини таъминлайди.

Қопланмаган ҳисоб - китоб чеклари банк томонидан тўлов бажарилиши кафолотланган чеклар. Бунда чек берувчининг ҳисобрақамида вақтинча маблағ йўқлиғи ҳолатида чек бўйича банк маблағлари ҳисобига ҳақ тўланиши кафолотланади. Чек бўйича банк кафолотига кўра ҳақ тўланиши мумкин бўлган пул миқдорлари кафолат берувчи банкнинг балансдан ташқари 9925 - "Банк томонидан берилган кафолат ва кафилликлар" ҳисобрақамида қайд этилади.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг кўрсатмаларига мувофиқ ҳисоб - китоб ишларида

фақат қопланган ҳисоб - китоб чекларидан фойдаланиш қўзланган.

Мижоз ҳисоб - китоб чекини олиш учун белгиланган шаклдаги ариза билан ўзига хизмат кўрсатаётган банкка мурожаат қилади. Аризада чекларнинг сони ва чек билан ҳисоб қилиш умумий эҳтиёж миқдори кўрсатилади. Ушбу маълумотлар асосида бир чекнинг миллати ўрнатилади ва ҳар бир чекнинг тескари томонида ёзиб босилади. Чек бериш аризасига корхона раҳбари ва бош бухгалтери имзо яекади ва муҳр босилади.

Мижоз ариза билан биргаликда банкка ўз ҳисобрақамидан 722 - "Ҳисоб - китоб чеклари" ҳисобрақамига аризада кўрсатилган пул миқдорини ўтказишга оид тўлов топшириғини тақдим этади ва ушбу маблағлар депонентга олинганидан кейингина чек олиш ҳуқуқига эга бўлади:

Бухгалтерлик банк ўтказмаси:

Дт - корхонанинг ҳисоб - китоб рақами;

Кт - "Ҳисоб - китоб чеклари" ҳисобрақами.

Тижорат банки мижозга чек беришдан олдин уларни қуйидагича расмийлаштиради:

- пул тўловчи банкнинг номи, тартиб рақами, манзилгоҳи;
- чек берувчининг номи ва банкдаги шахсий ҳисобрақами;
- чек ёзиб берилиши мумкин бўлган энг катта пул миқдори (чекнинг тескари тоомнида босилади);
- банк мансабдор шахсининг имзоси ва муҳр.

Бундан ташқари банк ходими мижозни чекдан фойдаланиш қоидалари билан таништириш йўқотиб ёки ўғирлатиб қўйилган чеклар учун жавобгарлик мавжудлиги тўғрисида хабардор этиши ва ундан бу ҳақда тилхат олиши шарт. Банк ўз ниятига кўра ёки эҳтиёткорсизлик оқибатида чек бўйича

ҳақ тўлагани ҳақида маълумот ёзилмагани ҳолатида чек йўқотиб ёки ўғирлатиб қўйилгани натижасида содир бўлган зарарни чек берувчининг ўзи қоплайди.

Банк томонидан миқдорга чеклар билан биргаликда шахс гувоҳловчи (идентификация) варақаси берилиши шарт (чек варақаси). Ушбу варақа чеклар сонидан қатъий назар бир нусхада ёзиб берилади ва ҳар бир берилган чек бўйича чек берувчининг гувоҳлайди.

Чек варақасининг ўнгида қуйидаги маълумотлар бўлиши зарур:

- пул тўловчи банкнинг номи ва унинг реквизитлари;
- “чек варақаси” ёзуви ва унинг тартиб рақами;
- чек берувчининг номи;
- чек берувчининг имзо намунаси;
- чек берувчининг шахсий ҳисобрақами.

Чекнинг тескари тарафида банк томонидан чек бўйича бажариш кафолат шартлари кўрсатилади:

- чекнинг лимитдан ортиқ бўлмаган миқдорга ёзиб берилгани;
- чекдаги ва чек варақасидаги чек берувчининг имзоси айнан ўхшашлиги;
- чекдаги ва чек варақасидаги чек берувчининг ҳисобрақами айнан бирлиги;
- чек ёзиб берилган кундан бошлаб 10 кун мобайнида банкка тақдим этилиши зарурлиги;
- чек бўйича ҳеч қандай хизмат ҳақи ундириб олинмасдан тўла миқдорда ҳақ тўланиши лозимлиги.

Санаб ўтилган шартлар банкнинг маъсул ходими томонидан имзоланади ва банк муҳри билан тасдиқланади.

Миқдор барча ҳисоб - китоб чекларини ишлатиб бўлганидан кейин чек варақасини банкка қайтариб бериши шарт ва у

ўзи қилиб юборилади. Корхона томонидан чекларга янги аҳтиёж туғилгани ҳақида ариза берилгани ва буида бир чек лимити ўзгармагани ҳолатида чек варақаси корхонада қолдирилиши мумкин.

Чеклар билан ҳисоб - китоб қилишдаги ҳужжат муомаласи умумий нуқтан - назардан қуйидагидан ташкил топади: мол, иш, хизматларни харид қилишда чек берувчи ҳисоб - китоб чекини ёзиб беради ва унда қуйидаги маълумотларни кўрсатади:

- тўлов миқдори (рақам билан ва ёзма таразда);
- ҳақ олувчининг номи;
- чек ёзиб берилган жой;
- тўлов бажариш санаси (ой номи ёзма таразда кўрсатилади).

Ёзиб берилган чек бевосита тўлов бажариш (чекни ҳақ олувчига топшириш) пайтида чек берувчи томонидан имзоланади.

Ҳисоб - китоб чекини тўлов учун қабул қилаётган (чек сақловчи) корхона қуйидагиларга ишонч ҳосил қилиши зарур:

- чек миқдори унинг тескари тарафида ва чек варақасида кўрсатилган энг кўп миқдордан ортиқча эмаслиги;
- чек берувчининг чекда босилган ҳисобрақами чек дафтаридаги ҳисобрақамга мувофиқлиги;
- чек берувчининг чекдаги имзоси чек варақасидаги имзога айнан ўхшашлиги.

Чек нотўғри текширилгани оқибатида кўрилган зарарни чекни тўлов учун қабул қилинган (мол етказиб берувчи) корхонанинг ўзи қоплайди. Корхона вакили чекнинг тескари томонига имзо чекади ва тўртбурчак муҳр изини босади. Сўнг мол етказиб берувчи корхона чек сақловчиси сифатида ушбу чекни ҳақ олиш мақсадида ўз банкига тақдим этиши мумкин. Чекни банкка тақдим қилиш муддати 10 календар кундан

иборат (чек ёзиб берилган кун ҳисобга кирмайди).

Чек сақловчи чекларни банкка топширишда тўрт нусхадиги рўйхатни тақдим этади. Бу рўйхатда чеклар юзасидан тўла маълумот берилиши шарт: чекларнинг тартиб рақами, чек берувчининг ва чек сақловчининг ҳисобрақамлари ҳамда уларга хизмат кўрсатаётган банкларнинг тартиб рақами, чеклар миқдори. Рўйхат чек сақловчи корхонадаги икки биринчи шахсларнинг имзоси ва муҳр билан тасдиқланади.

Чек сақловчига хизмат кўрсатаётган банк томонидан чек сақловчининг ҳисобрақамига маблағларни қўшиб киритиш амали чек берувчи ва унга хизмат кўрсатаётган банкдан маблағ қабул қилинганидан кейингина амалга оширилади. Чек берувчи ва чек сақловчиларнинг банклари ўртасидаги ҳисоб - китоблар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг Ҳисоб - Китоб - Касса Марказлари орқали амалга оширилади. Бугунги кунда ушбу ҳисоб - китобларни амалга ошириш қондалари қуйидагича:

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг ҳудудий бош бошқармалари чеклар билан ҳисоб - китоб қилишга оид шаҳар ичида амалиёт бажариш вазифасини ҲҚКМларнинг бирига юклатади. Шу ҲҚКМда ҳар бир тижорат банки учун 821 - баланс ҳисобрақамида алоҳида ҳисобрақам очиб берилади. Тижорат банклари ўз мижозлари томонидан 722 - ҳисобрақамга депонент тарзида қўйилган барча маблағларни маанур алоҳида ҳисобрақамга ўтказишлари шарт :

Дн - 722 - ҳисобрақам;

Кн - 821 - ҳисобрақам.

Чек билан ҳисоб - китоб қилишда ҲҚКМдан маблағ чиқариб юбориш учун пул тўловчи банк 821 - ҳисоб рақамда

етарлиги маблағларга эга бўлиши зарур.

Чек билан ҳисоб - китоб бажариш учун ҲККМ ҳисобрақамлари бўйича дебет қолдигига йўл қўйилмайди.

Чек воситасидаги ҳисоб - китоблардан фойдаланувчи тижорат банки ва ҲККМ чек билан ҳисоб - китоб қилиш тартиби ва қоидалари ҳақида махсус ўзаро келишув тузадиляр. Чек хос қоғозлари тижорат банкининг вакиллик ҳисобрақамидан ўз ихтиёрига кўра фойдаланиш ваколати берилган шахс томонидан имзоланган аризага асосан берилади. ҲККМ кассири аризада ва унга илова қилинган чиптада берилаётган чек тартиб рақамларини белгилайди ва ушбу маълумотларни мазкур тижорат банкининг чек бўйича алоҳида ҳисобрақами билан ишловчи амалиётчига тоштиради. ҲККМда тартиб рақамлари қайд қилинган чекларгина ҲККМ орқали тўлов учун қабул қилинади. ҲККМ ва тижорат банкларидаги чек хос қоғозлари 9959 - "Қатъий ҳисобдаги хос қоғозлар" балансдан ташқари ҳисобрақамда қайд қилинади.

Чек хос қоғозларини қайд этиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш юзасидан белгиланган тартибда риоя этмаслик ҳоллари аниқланганида тижорат банклари банк амалиётларини бажариш лицензиясидан маҳрум қилинадилар.

Мол ва хизматлар учун ҳисоб - китоб қилишда лимитланган чек дафтарчалари қўлланади.

Лимитланган чек дафтарчаси - дафтарча кўринишида тикилган ҳисоб - китоб чекларидан иборат бўлади (10, 20, 25 ёки 50 варақдан ташкил этилади) ва ушбу дафтарча бўйича белгиланган лимитдан ортиқ бўлмаган миқдорда корхоналар учун ёзиб берилади. Чек дафтарчасининг лимити депозит тарафида алоҳида банк ҳисобрақамига илгаридан қўйилган маблағ миқдори билан чегараланади. Депозит корхона томонидан банкка тақдим этилган ариза ва ўз ҳисоб - китоб рақамидан ёки банк кредити ҳисобига тегишли пул миқдорини чека-

риб юбориш тўғрисидаги тўлов топшириғи асосида ташкил этилади ва ҳисобрақамларга оид қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари орқали акс эттирилади:

Дт - корхонанинг ҳисоб - китоб (ёки ссуда) ҳисоб-рақами;

Кт - 722 - "Лимитланган чек дафтарчалари" ҳисоб-рақами.

Бироқ илгариги тартибдан фарқли ўлароқ ушбу чекларга оид маблағлар чек берувчининг ҳисобрақамидан маблағ чиқариб юборилганидан кейингина кредит авизоси асосида пул олувчининг ҳисобига қўшиб киритилади.

Мазкур амалиёт қуйидагича бажарилади: лимитланган чек дафтарчасидан олинган чек билан ҳақ олган миқдор ушбу чекни ўз тижорат банкига тақдим қилади. Ўз навбатида чек пул тўловчи банкка почта орқали жўнатилади. У ерда ушбу ҳужжат асосида кредит авизоси тузилади ва чек қабул қилувчи миқдорнинг банкига қайтариб юборилади. Бундан кейинги мол етказиб берувчи корхонанинг ҳисоб - китоб рақамига маблағлар қўшиб киритилади.

АККРЕДИТИВ ВОСИТАСИДА ҲИСОБ - КИТОБ ҚИЛИШ

А к к р е д и т и в - мол етказиб берувчи тақдим этган тегишли ҳужжатларга жанобан харидорнинг аккредитив аризасида аккредитив ўтилган шартларга биноан мол етказиб берувчига мол ва хизмат учун ҳақ тўлаш тўғрисида харидорнинг банкидан мол етказиб берувчининг банкига берилган топшириқдир.

Аккредитив шаклидаги ҳисоб - китоблар фақат ўзга

шаҳарлар ўртасидаги муомалада қўлланади ва фақат битта мол етказиб берувчи билан ҳисоб - китоб қилиш учун мўлжалланади. Аккредитивнинг амал қилиш муддати банк қоидалари орқали эмас, балки мол етказиб берувчи билан харидор ўртасидаги тузилган шартнома воситасида белгиланади. Ушбу шаклдаги ҳисоб - китобларда тўлов бажариш амали мол етказиб берувчи жойлашган ерда амалга оширилади. Бошқа шаклдаги нақд пулсиз ҳисоб - китоблардан фарқи Улароқ аккредитив шакли харидор томонидан ўз маблағлари ёки унга хизмат кўрсатаётган банк маблағлари ҳисобига мол етказиб берувчига ҳақ тўланишини кафолатлайди.

Икки хил аккредитив очиб берилиши мумкин: қопланган (депонентли) ва қопланмаган (кафолатли).

Қ о п л а н г а н аккредитив - мол етказиб берувчи билан ҳисоб - китоб қилиш учун пул тўловчи томонидан маблағлар аввалдан депонентга қўйилгани ҳолатида аккредитив қопланган деб ҳисобланади. Бу ҳолда пул тўловчининг банки (эмитент банк) пул тўловчининг ҳисоб - китоб рақамидан маблағларни чиқариб юборади ва мол етказиб берувчига хизмат кўрсатаётган (ижрочи) банкнинг 720 - "Аккредитивлар" алоҳида баланс ҳисобрақамига уларни ўтказади. Ушбу амалиёт қуйидаги банк ўтказмалари орқали аке этирилади:

балансдан ташқари 9931 - ҳисобрақамининг кирим қисми
"Тўлов бажариш учун аккредитивлар"

Пул тўловчининг банкида:

Dm - пул тўловчининг ҳисоб - китоб рақами;

Km - 161 - ҳисобрақам (эмитент банкнинг ХҚКМдаги вакиллик ҳисобрақами).

Мол етказиб берувчининг банкида:

Дш - 161 - ҳисобрақам (мол етказувчига хизмат кўрсатаётган банкнинг ХККМдаги вакиллик ҳисобрақами;

Кш - 720 - "Аккредитивлар" ҳисобрақами.

Пул тўловчи томонидан эмитент банкдан олинган қарпули ҳисобига ҳам мол етказиб берувчининг банкида маблағларни депонентга қўйиш мумкин. Бу ҳолда пул тўловчининг банкидаги бухгалтерлик ўтказмалар ўзгаради ва қуйидаги кўринишига эга бўлади:

Дш - пул тўловчининг ссуда ҳисобрақами;

Кш - эмитент банкнинг ХККМдаги вакиллик ҳисобрақами.

Мол етказиб берувчининг банкида бухгалтерлик ўтказмалар ўзгармайди. Банк тажрибасида қисман харидорнинг ўз маблағлари ҳисобига ва қисман ссуда ҳисобга аккредитив бериш кўзланмаган, яъни айнан бир аккредитив бўйича фақат битта ҳақ тўлаш манбидан фойдаланиш мумкин.

Қ о п л а н м а г а н аккредитив - мол етказиб берувчига ҳақ тўланиши банк томонидан кафолатланган аккредитивлар. Бу ҳолда пул тўловчи ўзи учун кафолатли аккредитив берилиши юзасидан ўз банкига илтимоснома билан мурожаат қилади. Одатда бундай илтимосномалар тўловга қобилиятли, биринчи тоифа мижозлар учун ва улар билан аккредитивни ижро этувчи банк ўртасида вакиллик муносабатлар ўрнатилиш шарт - шароитида эмитент банк томонидан қондирилади. Кафолатли аккредитив очиб берилганида эмитент банк ижрочи банкка ўз вакиллик ҳисоб рақамидан маблағ қабул

қилувчи - мол етказиб берувчининг фойдасига аккредетив бўйича тўловларни чиқариб олиш ҳуқуқини беради.

Ҳар бир аккредетив ўзининг қайтариб олинадиган ёки қайтариб олинмайдиганлиги юзасидан аниқ маълумот бериши шарт. Бундай маълумот йўқлиги ҳолатида аккредетив қайтариб олинадиган деб ҳисобланади. Қайтариб олинадиган аккредитивнинг хусусияти шундан иборатки, у мол етказиб берувчи билан аввалдан келишмаган ҳолда эмитент банк томонидан (мижознинг кўрсатмасига биноан) ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Бироқ ижрочи банк аккредетив ўзгартирилгани ёки бекор қилингани тўғрисида хабарнома олмаганига қадар мол етказиб берувчи томонидан тўлов учун чиқарилган ва банк томонидан қабул қилинган ҳужжатлар бўйича ҳақ тўлаши шарт.

Мол етказиб берувчининг манфаатини кўзлаб очилган қайтариб олинмайдиган аккредетив унинг розилигисиз ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас.

Ҳисоб - китобларда аккредетив шаклининг қўлланиши пул тўловчи билан мол етказиб берувчилар ўртасида тузилган шартнома мазмунида назарга олинади ва унда хусусан қуйидагилар айтиб ўтилади: аккредетив бўйича ҳисоб - китобларнинг аниқ шартлари, аккредитивнинг амал қилиш муддати, аккредетив тури ва ижро этиш услуби, пул тўловчи ва мол етказиб берувчига хизмат кўрсатаётган банкларнинг номи, тақдим этилганига жавобан тўлов бажарилувчи ҳужжатлар рўйхати ва ҳоказо.

Мол юклаб жўнатиш учун тайёриги ҳақида мол етказиб берувчи томонидан юборилган шошилинчнома пул тўловчига аккредитив очиб бериш учун асос бўлади. Аккредитив очиб берилиши учун пул тўловчи ўз банкига андозаланштирилган иш хос қоғозида ариза беради ва унда қуйидагиларни кўрсатади:

- аккредитив очиб беришга асос бўлиб хизмат қилувчи шартноманинг тартиб рақами;
- аккредитивнинг амал қилиш муддати (аккредитивни беркитиш куни ва ойи);
- пул тўловчининг номи ва унинг ҳисобрақами;
- пул тўловчига хизмат кўрсатаётган банкнинг номи ва тартиб рақами;
- мол етказиб берувчининг номи ва унинг ҳисобрақами;
- мол етказиб берувчига хизмат кўрсатаётган банкнинг номи ва тартиб рақами;
- тақдим этилганига жавобан аккредитив бўйича тўлов бажарилувчи ҳужжатларнинг тўла номланиши, уларни тақдим қилиш муддатлари ва расмийлаштириш тартиби;
- мол етказиб берувчининг мол - транспорт ҳужжатлари бўйича ҳақ тўлаш тартиби (ваколатли харидорнинг акцепти билан ёки акцентсиз);
- аккредитив тури;
- аккредитив миқдори ва бошқа зарур маълумотлар.

Тақдим этилган ариза пул тўловчига хизмат кўрсатаётган банк томонидан маҳсус қайддафтарда рўйхатга олинади ва 9931 - "Тўлов учун аккредитивлар" балансдан ташқари ҳисобрақамга кирим қилинади.

Аккредитивни очиш ҳақидаги ариза нусхалари аккредитив шартларини бажариш учун пул тўловчининг банкка зарур бўлган сонда тақдим этилади (одатда 5 нусхада).

1 - нусха - харидор томонидан имзоланган ва муҳр босилган нусха бўлиб, харидорнинг ҳисоб - китоб рақамидан маблағларини чиқариб юбориш учун асос сифатида хизмат қилади ва банк ҳужжатларида қолдирилади;

5 - нусха - пул тўловчининг ҳисобрақами бўйича амалиёт бажарилгани ҳақидаги тилхат сифатида пул тўловчига қайта

риб берилади;

2 - 3 - 4 - нусхалар ХККМ орқали мол етказиб берувчининг банкига жўнатилади, хусусан: 2 - нусха - пул тўловчига хизмат кўрсатаётган банкнинг мансабдор шахслари томонидан имзоланган ва банк муҳри босилган ушбу нусха маблағларни депонент тарзида 720 - "Аккредитивлар" ҳисобрақамига киритиш учун қўлланади;

3 - нусха - мол етказиб берувчига топширилади ва мол юклаб жўнатиш учун асос бўлиб хизмат қилади;

4 - нусха - мол етказиб берувчининг ушбу аккредитивга оид 720 - баланс ҳисобрақами бўйича шахсий ҳисобрақами сифатида ишлатилади.

Аккредитив бўйича маблағ олиш учун мол етказиб берувчи юклаб жўнатиладиганидан кейин ўз банкига мол - транспорт ҳужжатларини ва юклаб жўнатилган маҳсулотга тегишли ҳисоб - фактуралар рўйхатини тақдим этади. Ушбу ҳужжатлар асосида ижрочи банк мол етказиб берувчи томонидан аккредитив шартлари бажарилгани ва ҳужжатлар тўғри расмийлаштирилганини текширади ва бундан сўнггина аккредитив бўйича ҳақ тўлайди.

Ҳисоб - фактуралар рўйхати мол етказиб берувчи томонидан ушбу нусхада банкка тақдим этилади:

1 - нусха - маблағларни 720 - ҳисобрақамдан чиқариб юбориш ва мол етказиб берувчининг ҳисоб - китоб рақамига қўшиб киритиш учун асос бўлиб хизмат қилади;

3 - нусха - ҳужжатлар қабул қилингани ҳақидаги банк тилхати билан биргаликда мол етказиб берувчига берилади;

2 - нусха - мол - транспорт ҳужжатлари, илова қилингани ва аккредитив (тўла ёки қисман) ишлатилгани ҳақида белги қўйилгани ҳолатида мол етказиб берувчига топшириш учун унинг банкига жўнатилади ва шу билан бир вақтда 9931 - "Тўлов учун аккредитивлар" балансдан ташқари ҳисоб

рақамнинг чиқим қисми бўйича акс этирилади.

Аккредитив шартлари бўйича ваколатли харидор акценти қўланганлиги ҳолатида харидор мол етказиб берувчининг банкига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- ўзининг паспортини ёки унинг ўрнини босувчи бошқа ҳужжатни;
- имзо намуналари варақасини тўлдиради;
- хизмат сафари гувоҳномасини ёки аккредитив очган ташкилот томонидан берилган ишончномани.

Ваколатли харидорнинг акценти ҳисоб - фактура рўйхатида қуйидагича расмийлаштирилади:

_____ даги _____ сон аккредитив ҳисобига
(сана)

_____ ваколатли харидори то-
(харидорнинг ташкилоти)
монидан акцентланган.

Имзо: _____

Сана: _____

Мол етказиб берувчининг банкида аккредитив қуйидагича беркитилади:

- 1) аккредитив муддати тугаши бўйича;
- 2) муддати тугашига қадар аккредитивдан кейинчалик фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақидаги мол етказиб берувчининг аризасига биноан. Ижрочи банк томонидан эмитент банкка хабарнома жўнатилади;
- 3) аккредитивни тўла ёки қисман қайтариб олиш ҳақидаги харидорнинг аризасига биноан.

Эмитент банкдан хабарнома олинган кунга аккредитив беркитилади ёки қисқартирилади.

Фойдаланилмаган аккредитив миқдори маблағ депонент

қилинган ҳисобрақамга қўшиб киритилиши учун пул тўловчи-
нинг банкига қайтариб берилади ва банк ҳисобрақамларида
қуйидаги ўтказмалар орқали акс эттирилади:

мол етказиб берувчининг банкида:

Дт - 720 - "Аккредитивлар" ҳисобрақами;

Кт - 161 - ҳисобрақам (мол етказиб берувчига хиз-
мат кўрсатаётган банкнинг ҲҚКМдаги ва-
киллик ҳисобрақами).

Харидорнинг банкида:

Дт - 161 - ҳисобрақам (харидорга хизмат кўрсата-
ётган банкнинг ҲҚКМдаги вакиллик ҳисобра-
қами);

Кт - харидорнинг ҳисоб - китоб рақами (ёки аккре-
дитим банк кредити ҳисобига очилган бўлса,
унинг ссуда ҳисобрақами).

**ВЕКСЕЛ ВОСИТАСИДА ҲИСОБ - КИТОБ
ҚИЛИШ ШАКЛИ**

Вексел воситасида ҳисоб - китоб қилиш шакли - мол ет-
казиб берувчи билан пул тўловчи ўртасида маҳсус ҳужжат -
вексел асосида мол ёки хизмат учун тўлов муддатини узайти-
риб бериш (тижорат кредити) тарзидаги ҳисоб - китоблар.

Мол шаклидаги тижорат кредитлари асримизнинг 20 -
йилларида ҳўжалик қурилиш тажрибасида қўлланган. Ушбу
шаклнинг 1930 - 1932 - йиллардаги кредит ислоҳоти жар-
ёнида тугатилишига ҳалқ ҳўжалигининг тўғридан - тўғри мар-
казлашган режалаштириш тизимида ўтганлиги сабаб бўлган.
Бу тизимда ушбу кредит тури юқоридан берилувчи кўрсатма -

ларга ва иқтисодийётнинг маъмурий - буйруқбозлик тарзида бошқарилиши услубларига зид келган. Бугунги кунда барча хўжалик тармоқ корхоналарининг тўла хўжалик ҳисобига ва ўз - ўзини молиялашга ўтказилгани ҳамда янги тадбиркорлик тизимларининг пайдо бўлиши тижорат кредитларини қайта тиклаш учун барча зарур шарт - шароитларни яратади.

Чекланган талабли, похаридоргир ва кўндан бери сотилмай ётган қимматликларни фойдали хўжалик айланишига жалб қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Саноат қурилиш Банки Бошқаруви шу каби маҳсулотлар тўпланган корхоналарга нисбатан 1988 - йил 1 - октябрдан бошлаб вексел воситасида ҳисоб - китоб қилиш шаклини жорий этиш тажрибасини бошлаб берди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Президиумининг 1991 - йил 24 - июндаги "Хўжалик муомаласида векселларни қўллаш ҳақида"ги қарорига биноан ҳуқуқий ва юридик асосда барча корхона, ташкилот, муассаса, тадбиркорлар учун кредит тарзида маҳсулот етказиб бериш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш билан боғлиқ битимларни расмийлаштиришда векселлардан фойдаланишга рўхсат берилган.

Вексел - қонунда қатъий белгиланган шаклдаги шартсиз бажарилувчи ёзма қарз мажбурияти бўлиб, ўз эгасига (вексел тақдим этувчига) муддати келганида векселда кўрсатилган пул миқдорини шартсиз равишда қарздордан талаб қилиш ҳуқуқини беради. Қонун векселларни икки асосий турларга ажратади : оддий ва ўтказма.

Оддий вексел (сало вексел) - вексел берувчи (қарздор) томонидан маълум пул миқдорини маълум муддатда ва маълум жойда маблағ қабул қилувчига ёки унинг маҳкамасига тўлаш ҳақидаги оддий ва ҳеч қандай шартсиз берилган мажбуриятдан иборат ёзма ҳужжатдир.

Оддий векселни пул тўловчининг ўзи ёзиб беради. Бундай вексел ўз мазмунига кўра пул тўловчининг қарадорлик тилхати сифатида кўрилади.

Ўтказма вексел (ратта) - векселда кўрсатилган пул миқдорини учинчи шахсга ёки унинг маҳкамасига тўлаш ҳақидаги вексел берувчи (кредитор) томонидан пул тўловчига берилган шартсиз бажарилувчи буйруқдан иборат ёзма ҳужжатдир.

Оддий векселдан фарқли ўлароқ ўтказма векселда иккита эмас, балки энг камида учта шахс ишгирок этади:

вексел берувчи (трассант);

- вексел бўйича тўлов бажариш буйруғини ижро этувчи пул тўловчи (трассат);
- вексел сақловчи (ремитент) - вексел бўйича ҳақ олувчи.

Ўтказма вексел пул тўловчи (трассат) томонидан акцептланган бўлиши шарт ва шундан сўнггина у ижро этилиши лозим бўлган ҳужжат кучига эга бўлади. Ўтказма вексел акцептловчиси оддий вексел берувчиси каби вексел бўйича бош қарадор ҳисобланади, яъни вексел бўйича белгиланган муддатда ҳақ тўлаш учун жавобгар бўлади.

Акцепт вексел ўнгининг чап қисмида қайд қилинади ва “акцептланади, қабул қилинади, ҳақ тўлайман” каби сўзлар билан ифодаланади. Бунда албатта пул тўловчининг имзоси бўлиши зарур.

Вексел қатъий расмий ҳужжат деб ҳисобланади ва шарт бўлган реквизитлар рўйхатидан иборат бўлади. Бирор бир реквизитнинг йўқлиги векселни юридик кучдан маҳрум этади.

Шарт бўлган вексел реквизитлари қаторига қуйидагилар киради: вексел белгиси, яъни ҳужжат ёзилган тилда ифодаланган “вексел” ёзуви, векселни тузиш жойи ва вақти (кун, ойи ва йили):

- маълум пул миқдорини тўлаш ваъдаси;

- рақам билан ва ёзма тарзда кўрсатилган пул миқдори (тўғрилаш мумкин эмас);
- ҳақ тўлаш муддати;
- ҳақ тўлаш жойи;
- кимга (номи) ёки кимнинг буйруғига биноан ҳақ тўлаш лозимлиги;
- вексел берувчининг имзоси (ўз қўли билан ёзма тарзда тақдим этилади).

Оддий вексел бўйича ҳақ тўловчи - вексел берувчидир. Бундай фарқли ўлароқ ўтказма вексел бўйича махсус шахс - ТРАССАТ ҳақ тўлайди. Бу ном ўтказма векселга оид шарт бўлган қўшимча реқвизит ҳисобланади. Одатда пул тўловчи (трассат)нинг белгиси вексел ўнгининг пастги чап бурчагида қўйилади. Оддий векселдаги "ҳақ тўлаш мажбуриятини оламан" сўзларининг ўрнига ўтказма векселда "тўлансин", "ҳақ тўланг" каби буйруқ ёзилади. Оддий ва ўтказма вексел ҳақидаги низомда пул тўловчи акцептланган вексел бўйича ҳақ тўланиши қўшимча тарзда кафилик (аваль) бериш воейтасида кафолотланиши қўзланган. Бундай кафилик дастлабки пул тўловчи ҳамда вексел бўйича мажбурият олган бошқа шахс учун учинчи шахс (одатда банк) томонидан берилади.

А в а л ь - векселнинг ўнгида ёки векселга тегишли қўшимча варақ (аллонж)да авалистнинг махсус имзоси билан расмийлаштирилади. Авальда қуйидагилар кўрсатилади: ким учун банк томонидан кафолат берилгани, ёзиб бериш жойи ва санаси, банкдаги икки биринчи мансабдор шахсларнинг имзоси ва банк муҳри. Аваль қилинган векселлар банкининг 9925 - "Банк томонидан берилган кафолот ва кафиликлар" баълидан тапқари ҳисобрақами бўйича кириш қилинади.

Авалиства кафиликдаги шахс вексел бўйича ҳақ тўлаш учун биргаликда жавобгарлик берадилар. Авалист вексел бўйича ҳақ тўлагани ҳолатида векселга оид барча ҳуқуқлар унга

ўтади.

Вексел бўйича аваль берилиши векселнинг ишончлигини оширади, вексел муомаласининг ривожланишига қўмаклашади.

Векселларга оид амалдаги қонунчиликда векселларни тўлов қуроли сифатида бир шахсдан иккинчи шахсга ўтказиш ёзуви (ИНДОССАМЕНТ) ёрдамида бир қўлдан бошқа қўлга ўтказиш имконияти қўланган. Индоссаментга биноан векселнинг ўтказилиши - ушбу вексел бўйича ҳақ тўлаш топширигини бериш ҳуқуқининг ҳам вексел билан биргаликда бошқа шахсга топширилишини билдиради. Вексел сақловчи векселнинг тескари тарафида ёки қўшимча варақ (алланж)да "буйруқ берувчига тўлансин" ёки "менинг ўрнимга тўланг" сўзларини ёзади ва тўлов ҳуқуқи кимга ўтганлигини кўрсатади.

Индоссамент бўйича векселни топширувчи шахс ИНДОССАНТ деб аталади. Индоссамент бўйича векселни олувчи шахс эса ИНДОССАТ деб аталади.

Векселга оид барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар индоссатга ўтади. Қонунда айтиб ўтилганидек, барча чизиб ташланган индоссаментлар ёзилмаган деб ҳисобланади ва юридик кучга эга бўлмайди. Қўлдан қўлга ўтказиш ёзуви билан расмийлаштирилган вексел бўйича бажарилган тўловлар учун унда иштирок этган барча шахслар биргаликда жавобгарлик берадилар.

Индоссамент воситасида векселни қўлдан қўлга ўтказиш имконияти векселдан фойдаланиш доирасини кенгайтириш, уни тижорат кредитига оид оддий расмийлаштириш қуролидан мол ва хизмат сотувига хизмат кўрсатувчи кредит муомаласи қуролига айлантириш учун хизмат қилиш лозим.

Барча қўлдан қўлга ўтказиш ёзувлари, акцепт ёки аваль белгиланган тўлов муддати чегарасида расмийлаштирилади.

Тўлов бажариш муддати шарт бўлган, вексел реквизитлари қаторига киради. Унинг йўқлиги векселнинг амалий кучини йўқ қилади.

Вексел бўйича тўлов бажариш муддати тўрт услуб асосида ўрнатилади:

1. маълум кунга белгиланган муддат. Қуйидаги ёзув билан ифодаланади: “1993 - йил 30 - декабр куни ҳақ тўлашга ваъда бераман”.

2. тақдим этилганида - тўлов учун тақдим этилган кунида ҳақ тўланади. Вексел ёзиб берилган кундан бошлаб энг узоғи билан бир йил мобайнида тўлов учун тақдим этилиши мумкин;

3. вексел тузилган вақтдан маълум вақт ўтганида. Бунда бир неча имкониятлар мавжуд:

а) маълум сон кундан кейин. Энг сўнгги кундан кейин тўлов муддати келган деб ҳисобланади (вексел ёзиб берилган кун ҳисобига киритилмайди). Масалан 1993 - йил 1 - майда ёзиб берилган векселда тўлов муддати 20 кундан кейин деб белгиланган, демак тўлов муддати 1993 - йил 21 - май;

б) маълум ой сонидан кейин. Ушбу ҳолатда тўлов муддати сўнгги ойнинг вексел ёзиб берилган санага мос келувчи санасига тўғри келади. Бундай сана йўқ бўлса, шу ойнинг сўнгги санаси ҳисобланади. Масалан 30 - январда ёзиб берилган вексел бўйича тўлов муддати бир ойдан сўнг деб белгиланган бўлса тўлов муддати 28 - февралга тўғри келади, икки ойдан сўнг деб белгиланган бўлса 30 - мартга тўғри келади;

в) ой аввалида, ой ўртасида, ой сўнгида. Бу ҳолда тўлов муддати тегишли ўринларда ойнинг 1 - санаси, 15 - санаси ва охири санасига тўғри келади;

4. маълум вақтда тақдим этилган вексел бўйича. Тўлов муддатлари 3 - банддаги сингари услубларда белгиланади. Шу билан бир вақтда мазкур услуб тўловчи учун ан-

ча қулай келади, чунки тўловга тайергарлик кўриш им-
кониятини беради. Тўлов муддати вексел тўлов учун
тақдим этилган кундан саноқ қилинади.

Банк муассасаларини ташкиллашда вексел воситасидаги
ҳисоб - китоб шаклидан албатта фойдаланишлик қўзланади.
Хусусан вексел қонунчилигида векселларнинг банклар томо-
нидан инкассо этилиш, яъни вексел сақловчиларнинг вексел
бўйича тўловларни ўз муддатида олиш топшириқларини ба-
жаришлик кўзланган. Инкассо учун банкка топширилаётган
векселлар вексел сақловчи томонидан "тўловни олиш учун"
ёки "инкассога" каби топшириқ олди ёзуви билан таъминла-
нади. Инкассога векселни қабул қилган банк ўз вақтида век-
селни пул тўловчига тақдим этиш ва у бўйича ҳақ олиш
маъсулиятини ўз зиммасига олади. Банк векселни инкассога
қабул қилиб уни тўлов бажарилувчи жойдаги банк муассаса-
сига ўз вақтида жўнатиши ва инкассога ҳужжат тушганлиги
ҳақида пул тўловчинини хабарнома орқали огоҳлантириши
шарт. Банк тўловни ундириб уни мижознинг ҳисобрақамига
қўшиб киритади ва топшириқ ижро этилгани ҳақида мижозни
хабардор этади.

Вексел инкассога оид топшириқни бажаргани учун банк
ундирилган тўлов миқдorigа нисбатан фоиз шаклида мижоз-
дан хизмат ҳақи олади. Бундан ташқари пул тўловчи томони-
дан мазкур вексел бўйича ҳақ тўлаш учун розилик берилмага-
ни ёки пул тўловчи тўлашга қодир бўлмагани ҳолатларида
вексел юзасидаги эътироз билан боғлиқ барча сарф - хара-
жатлар ҳам мижоздан ундириб олинади.

Вексел муомаласи бўйича хизмат кўрсатгани учун банк
олган хизмат ҳақи ёки бошқа кўринишдаги пуллар "Амалиёт
даромадлари ва турли даромадлар" 960 - ҳисобрақамнинг
кредити қайд этилади.

Вексел эътирози - нотариал идора эълон қилган ҳужжат бўлиб, унда вексел бўйича ҳақ тўлашдан бош тортишлик ҳолати расмий равишда қайд этилади.

Амалдаги қонунчиликка кўра вексел тўловдан бош тортишлик борасида эътироз қилиш учун нотариал идорага тўлов санаси тугагандан кейинги кун иккундузги соат 12⁰⁰ дан кечикмасдан тақдим этилади. Векселни инкассога қўйиш борасидаги мижоз топшириғини бажармаган банк вексел бўйича ўз вақтида эътироз билдириш юзасидан жавобгар бўлади.

Белгиланган муддатда ҳақи тўланмаган вексел қўйидаги маълумотлардан тузилган рўйхат билан бирга нотариал идорага тақдим этилади:

- эътироз билдирилаётган вексел эгаси бўлмиш вексел берувчининг батафсил номланиши ва манзили;
- вексел бўйича тўлов муддати;
- тўлов миқдори;
- барча индосантларнинг батафсил номлари ва манзилгоҳлари;
- эътироз сабаби;
- эътироз билдираётган банкнинг номи.

Нотариал идора векселни эътироз учун қабул қилган кун иккун ҳақ тўлаш талаби билан биргаликда пул тўловчига тақдим этади. Пул тўловчи вексел бўйича белгиланган муддатда ҳақ тўлагани ҳолатида ушбу вексел пул тўловчига қайтариб берилади ва унда тўлов қабул қилингани тўғрисида ёзув қилинади.

Агар пул тўловчи нотариал идоранинг вексел бўйича ҳақ тўлаш талабидан бош тортса, нотариус томонидан вексел эътирозига оид далолатнома тузилади. Шу билан бир вақтда нотариус идорада юритилаётган махсус рўйхатга эътироз билдирилган векселга тегишли барча маълумотларини ёзиб қўяди, векселнинг ўнгида эса эътироз билдирилгани ҳақида белги қўяди ("эътироз билдирилди" сўзлари, сана, имзо, муҳр).

Этирозга оид ишлар бажарилганидан сўнг вексел банк амалии вексел сақловчига қайтариб берилади ва у суд тартибда вексел бўйича тўлов миқдориини ундириб олишга ҳақли бўлади. Ҳолбуки векселда индоссамент ёзилган бўлса, тўловни қилмаган сўнгги вексел сақловчи исталган индоссантга нисбатан даъво аризаси билан чиқиши мумкин. Вексел сақловчи томонидан даъво аризасини бериш юзасидан вексел экириши муддатлари ўрнатилади. Ушбу муддат ҳар бир вексел иштирокчисининг жавобгарлик сифатларига қараб фарқланади:

- ўтказма вексел акцептантга нисбатан - 3 йил;
- оддий вексел берувчига ёки ўтказма вексел индоссантга нисбатан - 1 йил;
- индоссантларнинг бир - бирига нисбатан берган даъво талаблари учун - 6 ой.

Векселни инкассо қилиш амалиёти мижозлар учун ҳам, банк учун ҳам қулайдир. Зеро мижоз векселларни тўлов учун тақдим этиш муддатлари юзасидан назорат олиб бориш заруратидан холис бўлади, тўлов олиш жараёни эса янада тез, арзон ва ишончли кечади.

Банк учун эса бу - фойда кўриш манбаларидан биридир. Бундан тапқари инкассо амалиётларини бажариш жараёнида тижорат банкининг вакиллик ҳисобрақамида анча маблағ жамланади ва бу маблағлар айланувга қўйилиши мумкин.

ВЕКСЕЛЛАРНИ ДОМИЦИЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

Вексел воситасидаги ҳисоб - китобларда вексел сақловчининг векселларни инкассо қилувчи банкидан тапқари пул тўловчининг банки ҳам ДОМИЦИЯНТ сифатида иштарок этиши, яъни ўзининг мижози бўлиши пул тўловчининг вексел бўйича ўз вақтида тўлов бажариш топширигини бажарилади.

мумкин. Пул тўловчининг имзоси остида жойлаштирилган “Тўлов банкда бажарилади” сўзлари домициляция қилинган векселнинг ташқи аломати вазифасини ўтайди.

Банк учун ушбу амалиёт фойда келтиради, чунки вексел домициляцияси учун хизмат ҳақи олинади ва шу билан бир вақтда домициляциянинг сифатида чиқувчи банк тўлов амалги олмагани ҳолатида ҳеч қандай жавобгарлик тортмайди. Пул тўловчи мижознинг ўзи вексел бўйича тўлов муддатига мослаб банкдаги ҳисобрақамига зарур пул маблағлар тушиниши таъминлаши ёки алоҳида ҳисобрақамда тўлов миқдорини илгаридан банд қилиб қўйиши шарт. Акс ҳолда банк ҳақ тўлашдан бош тортади ва вексел бўйича одатдаги тартибга вексел берувчига нисбатан эътироз билдирилади.

Мамлакатимиз банк тажрибаси учун янги бўлган вексел бўйича ҳисоб юритиш ва вексел гарови эвазига ссуда берилиши каби қисқа муддатли кредитлаш билан боғлиқ вексел амалиётлари ҳам мамлакат ҳўжалик маблағ айланувида вексел воентасидаги ҳисоб - китобларни қўллаш нўламини кенгайтиришга кўмаклашиши керак.

Замонавий ҳисобдор банк тажрибасида янги турдаги вексел - банк вексели пайдо бўлди. Банк вексели - векселга кўрсатилган шахсга ёки унинг маҳкама аҳлига маълум пул миқдорини белгиланган муддатда тўлаш ҳақидаги вексел эмитенти бўлган банк томонидан ҳеч қандай шартсиз бир тарғфлама берилган мажбурийдир.

Банк векселларини авваламбор даромад кўриш мақсадида юридик ва жиёмоний шахслар харид қилиши мумкин. Даромад - векселнинг ярмига тенг бўлган вексел сўндириш баҳоси ва номиналдан паст бўлган харид баҳоси ўртасидаги нисбатта тенг. Кўрсатиб ўтилган нисбат (ДИСКОНТ) ўз мазмунига кўра жорий депозит банк фоиз тўлов миқдори асосида ҳисоблаб чиқилган даромаддир. Бу банк векселининг депозит фя -

залатига ишора бўлиб, уни депозит сертификатига ўхшатади. Бироқ депозит сертификатидан фарqli ўларoқ банк вексели эгаси томонидан нафақат маблағ жамлаш воситасида, балки харид ва тўлов воситасида ҳам қўлланиши мумкин. Вексел сақловчи шахс векселни индоссамент бўйича янги вексел сақловчига ўтказиши воситасида мол ва хизматлар учун шу вексел билан ҳақ тўлаши мумкин. Ушбу векселга оид барча ҳуқуқлар қонуи асосида янги вексел сақловчига ўтади.

Банк вексели индоссаменти юридик ва жисмоний шахслар ўртасида векселга оид ҳуқуқларнинг эркин ўтишини имоалайди. Жисмоний шахс иштирокидаги индоссамент давлат банки идоралари томонидан тасдиқланади.

Демак, муддатли банк мажбурияти юридик кучига ва буидан келиб чикувчи барча ҳуқуқларга эга бўлган банк вексели тўлов бажариш ва ҳўжалик тўлов муомаласининг бир қисмига хизмат кўрсатиш мослаиувчан қуролига айланади.

ФАКТОРИНГ

Факторинг бу - таваккалчилик хавфига эга, лекин юқори фойда берувчи банк амалиёти бўлиб, молиявий маркетингнинг самарали қуроли ва иқтисодий ривожланиш замонавий жараёнига энг яхши мослашган банк амалиётларини бириктириш шаклининг биридир.

“Факторинг” атамаси инглиз тилидан олинган бўлим - воситачи, агент дегани демакдир. Факторинг амалиётида уч тараф иштирок этади:

1. фактор - воситачи, бу сифатда тижорат банки ёки ихтисошлаган факторнинг компанияси чиқиши мумкин;
2. мол етказиб берувчи;
3. харидор.

Жаҳон тажрибасида факторинг деб - одатда мижознинг

айланма сармоясн учун кредит бериш билан биргаликда олиб борилувчи мол ва хизматлар бўйича ҳисоб - китоб бажариш жараёнида фактор томонидан миқозга кўрсатилган қатор даллолик - воситачилик хизматига айтилади.

Факторнинг хизматининг асосий мақсади - ўз миқозларининг дебиторлик ҳисобрақамларини инкассога қўйиш ва уларга тегишли тўловларни олишдан иборатдир. Фактор томонидан миқозга кўрсатилган бундай хизмат молияланиши ҳам, молияланмаслиги ҳам мумкин.

Дебиторлик ҳисобрақамини инкассога қўйиш хизмати молияланмагани ҳолатида факторнинг компаниясининг миқозини маҳсулотни юклаб жўнатганидан сўнг компания орқали харидорга ҳисоб тақдим қилади. Компаниянинг вазияфаси - ҳўжалик шартномасига мувофиқ (одатда 30 кундан 120 кунгача) белгиланган муддатда миқоз фойдасига тўлов ундиришдан иборатдир.

Факторнинг хизмати молияланмагани ҳолатида компания юклаб жўнатилган маҳсулот қийматининг 80 - 90 фоизи учун дарҳол ҳақ тўлаш шarti билан миқоздан ҳисоб - фактурани сотиб олади, яъни миқознинг айланма сармоясн учун бунав беради (ҳисоб - фактураларни дисконтлаш). Заҳирадаги 10 - 20 фoиз миқозга берилмайди, зеро маҳсулот сифати, нархи ва шу кабиларга оид харидор томонидан даъво қилингани ҳолатига алоҳида ҳисобрақамда банд қилиб қўйилади. Бундай хизмат амал кўрсатаётган корхоналар талабига тўла жавоб беради, чунки факторнинг воситасида тўлов муддати кечиктирилган сотувни дарҳол ҳақ тўланувчи сотувга айлантириш имкониятини беради ва демак сармоя айланишини тезлаштиради.

Факторнинг компанияси ҳисоб - фактураларни дисконтлагани учун миқоздан қуйидагиларни ундириб олади:

- а) хизмат ҳақи (ҳисобрақам инкассоси учун);

б) факторинг кредитига оид фоизлар.

Фоизлар кредит тақдим этилган санадан бошлаб ушбу маҳсулот учун харидордан маблағ келганигача ушдирилади. Бундай фоиз одатда қайд этилган фоиз тўлов миқдоридан 1 - 2 поғона юқори бўлади.

Молияланган (кредитли) факторинг икки хил бўлади: очик ва ёпиқ.

О ч и қ факторинг - факторинг хизмат кўрсатишнинг шундай шаклики, буида пул тўловчи мол етказиб берувчи томонидан ҳисоб - фактуралар факторинг компаниясига топширилгани ҳақида хабардор этилади.

Ё п и қ ёки конфиденциал факторинг шунинг учун бундай номланадики, унда контр - агентларнинг бирортаси ҳам ҳисоб - фактураларнинг факторинг компаниясига топширилганидан хабардор бўлмайдилар ва шунинг учун у мол етказиб берувчининг молларини сотишда кредит бериш махфий маблағ манбааси сифатида хизмат қилади. Бу ҳолда пул тўловчи ҳисоб - китоб ишларини мол етказиб берувчининг ўзи билан олиб боради, мол етказиб берувчи эса ҳақ олганидан сўнг тегишли қисмини кредит қоплаш учун факторинг компаниясига ўтказади.

Мол етказиб берувчи билан факторинг компанияси ўртасидаги келишувга мувофиқ молияланган факторингда регресс ҳуқуқи кўзланган бўлиши мумкин, яъни харидор томонидан ҳақ тўланмаган ҳисобларни кредитни узиш талаби билан факторинг фирмаси қайтариб бериши мумкин. Бироқ жаҳон тажрибасида регресси факторинг камдан кам қўлланади ва одатда ҳақ тўланмаслиги билан боғлиқ бутун таваккалчилик хавфини факторинг фирмаси ўз зиммасига олади.

“Фактураларни дисконтлаш” ишларидан ташқари факторинг компанияси миқознинг асосий ҳўжалик - молиявий фаолияти билан боғлиқ ва ҳисоб - китобларга оид қатор бо -

шқа хизматларни кўрсатиши мумкин:

- дебиторлик қарзга оид тўла бухгалтерлик ҳисобини олиб бориш;
- ҳисоб - китоб ишларини ташкиллаш хўжалик шартномаларини тузиш, тўловларни ўз вақтида ундириш ва шу каби масалалар бўйича маслаҳат бериш;
- сотув бозори, мол - маҳсулот нархи, бўлажак харидорларнинг тўлов қобилияти ва шу кабилар тўғрисида маълумот бериш;
- транспорт, омбор, суғурта, реклама ва шу каби хизматларни кўрсатиш.

Бу шароитда факторинг - миқозларга молиявий хизмат кўрсатиш универсал тизими (конвенцион факторинг) вазифасини ўтайди. Миқоз зиммасида деярли фақат ишлаб чиқариш вазифаси қолади. Бундай шаклдаги факторингда миқоз ўз хизматчилари сонини анча қисқартириши мумкин, бу эса маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш сарф - харажатларини қисқартиришга кўмаклашади. Бироқ шу билан бир вақтда миқоз факторинг компаниясига тўла қарам бўлиб қолиши хавфи пайдо бўлади, чунки бундай алоқа фактор томонидан миқоз: рни ўз таъсири ва назоратига бўйсундириш ҳамда уларнинг ишлари тўғрисида тўлиқ хабардор бўлишликка олиб келади.

Факторинг компания билан миқоз ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг ҳуқуқий асосини томонлар мажбурияти ва маъсулияти аниқлаб берувчи шартнома ташкил этади. Хусусан унда қуйидагилар кўрсатилади: факторинг тури, факторинг кредитининг ва фоиз тўловининг миқдори, барча турдаги даллолчилик - воситачилик хизматлари бўйича хизмат ҳақи миқдори, ўзаро мажбуриятларни бажариш кафолоти ва мажбурият бажармаслик учун моддий жавобгарлик, ҳужжатларни

расмийлаштириш тартиби ва томонлар истагига кўра бошқа шартлар.

Факторинг амалиётлар таваккалчилик табиатига эга бўлгани муносабати билан факторинг компанияси мижоз билан шартнома тузганига қадар унинг тўлов қобилиятига буткул ишонч ҳосил қилиш учун бўлажак мижознинг молиявий аҳволини батафсил ўрганиб чиқиш зарур: баланс ликвидлиги кўрсаткичларини, дебиторлик қарз таркиби ва давомийлигини, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни сотиш имкониятларини, сотув бозори талабларини, харидорлар доирасини, бўлажак мижозлар доирасини ва тўлов қобилиятларини ва ҳоказоларни таҳлил қилади. Бунинг учун қуйидаги манбаалардан фойдаланилади: матбуот маълумотлари, ўз агентларидан олинган маълумотлар, банк мижозларининг тўлов ва кредит қайтариш қобилиятларини ўрганиш ҳужжатлари ва ҳоказо. Бу юздаги таҳлил ишлари икки ҳафта ичида бажарилиши лозим. Одатда ижобий қарорга келингани ҳолатида факторинг компания билан мижоз ўртасида тузилган шартномада, факторинг кредит берилиши ёки иккасога ҳужжат қабул этилиши мумкин бўлган энг юқори пул миқдори кўзлаб қўйилади. Лимит миқдорини аниқлаш учун мижоз ўзида мавжуд харидорлар билан тузилган шартномаларни факторинг компаниясига тақдим этиши зарур. Одатда факторинг хизмат кўрсатиш шартномаси бир йилдан кам бўлмаган муддатга тузилади. Мамлакатимиз банк муассасаларида 1989 - йилдан бошлаб факторинг бўлимлари (гуруҳлари) ташкил этила бошлаган. Факторинг бўлимларига юклатилган вазифа - мол ва хизматлар учун ҳисоб - китобларни тезроқ яқинлаш мақсадида корхоналарга шартнома ва ҳақ тўлаш асосида қатор кредит ҳисоб - китоб амалиётларини бажаришдан иборатдир.

Бугунги кунда факторинг бўлимлари томонидан мижозларга қуйидаги хизматлар таклиф этилиши мумкин:

- юклаб жўнатилган моллар ва кўрсатилган хизматларга онд муддатли қарздорликни сотиб олиш шартномаси (факторинг)да аввалдан келишиб олинган таркибдаги харидорлар гуруҳи ёки маълум бир харидордан мол амалиётлари бўйича ҳақ олиш ҳуқуқини мол етказиб берувчи корхонадан сотиб олиш;
- юклаб жўнатилган мол ва кўрсатилган хизматларга онд дебиторлик қарзларни (ўз вақтида харидорлар томонидан тўланмаган ҳақни) мол етказиб берувчи корхонадан сотиб олиш, яъни муддатида тўланмаган дебиторлик қарзни сотиб олиш;
- ўз миқозларидан вексел сотиб олиш.

Факторинг бўлимининг биринчи гуруҳ хизматларга онд бажарувчи амалиётлардан кўланган мақсад қуйидагича: факторинг бўлими пул тўловчи белгиллаган ва мол етказиб берувчи томонидан тўлов учун тақдим этилган тўлов талабнома - топшириқлари бўйича инкассога чиқарилган кунёқ дарҳол ўз маблағлари ҳисобига ҳақ тўланишини кафолотлайди. Ўз навбатида мол етказиб берувчи ушбу харидорлардан бундан кейин ҳам ҳақ олиш ҳуқуқини факторингга топширади ва факторинг бундан фойда кўради. Мол етказиб берувчининг тўлов талабнома - топшириқлари бўйича муддатидан илгари (бевосита харидордан ҳам олгунча) ҳақ тўлаш амали аслида факторинг томонидан мол етказиб берувчига кредит берилганини билдиради. Бундай кредит тўлов ўз вақтида бажарилмаслиги хавфини бартараф этади ва мол етказиб берувчининг молиявий аҳволини харидор тўлов қобилиятига тобелигидан қутқазади. Натижада ўз ҳисобрақамига дарҳол пул маблағларини қабул қилган миқоз ўз нақбатида муддатини кечиктирмасдан мол етказиб берувчиларга ҳақ тўлаш мумкин бўлади, бу эса ҳисоб - китоблар теалашувига кўмаклашади ва ҳўжа ликдаги пул тўламаслик ҳолларини қисқартиради.

Мол амалиётгайга онд хўжалик идораларининг муддатида тўланмаган дебиторлик қарзи сотиб олинганида факторинг ўз маблағлари ҳисобига ушбу қарздорликни мол етказиб берувчиларга ҳеч қандай асоссиз эмас, балки маълум шарт - шароит мавжудлигида тўлайди: тўлов уч ойдан ортиқ вақтга кечикмагани ҳолатида ва пул тўловчи кредит олиншдан тўланг махрум этилмагани ва тўловга қобилиятсиз деб эълон қилинмагани тўғрисида банкдан хабаринома олинганидан кейингигина. Муддатида тўланмаган дебиторлик қарзларини сотиб олиш амалиётлари юқори таваккалчилик хавфи даражасига эга, шунинг учун ҳам хизмат ҳақи миқдори анча юқоридир. Унинг даражаси муддати келмаган юклаб жўнатилган мол бўйича қарздорликни сотиб олишдаги хизмат ҳақи даражасидан 1,5 - 2 баробар юқори бўлади.

Вексел воситасида ҳисоб - китоб қилиш шакли ривожланиб бораётгани муносабати билан факторинг томонидан корхоналарга янги хизмат тури кўрсатила бошлади, яъни дарҳол ҳақини тўлаб мол етказиб берувчилардан вексел сотиб олиш хизмати (векселлар ҳисобини олиб бориш). Бундай факторинг амалиёти вексел эвазига мол юклаб жўнатган мол етказиб берувчига вексел бўйича ҳақ тўлаш учун маблағ олиш ва шу билан бир вақтда вексел бўйича тўлов муддатини сақлаб қолиш имкониятини беради. Векселлар ҳисобини олиб боргани учун факторинг шартномага биноан миқоздан хизмат ҳақини (дисконт) ундариб олади. Дисконт бу - вексел валютаси ва вексел сотувчиси факторингдан олган пул миқдори ўртасидаги фарқдир.

Кўрсатиб ўтилган асосий хизматлар қаторида факторинг хизмат ҳақи олиш шарти билан бир маротаба бажарилумчи амалиёт тартибида ўз миқозларига турли хил қўшимча хизматлар кўрсатиши мумкин:

- мол етказиб берувчилар ва харидорлар билан ҳисоб - кито-

бларни ташкиллаш, молиявий маблағ манбааларидан фойдаланиш самарасини ошириш, молиявий аҳқолни соғломлаштириш ва бошқа иқтисодий масалалар бўйича хўжалик идораларига бу маротабали ва доимий маслаҳат бериш;

- юридик хизматлар (молия - кредитга оид иш қўғозларини ва ҳужжатларни тайёрлаш борасида ёрдам кўрсатиш);
- юзага келган ўзаро тўлов муносабатлар тажрибасига баҳо бериш ва бухгалтерлик ҳисоботларни тузиш мақсадида юклаб жўнатишган моллар, дебиторлик қарзлар юзасидан
- миқдор топишириғига биноан ҳисоб юритиш.

БИРЖА САВДОСИГА ОИД ҲИСОБ - КИТОБЛАРНИ ТАШКИЛЛАШ

Моллар бияраси - маълум қондаларга биноан фаолият кўрсатувчи доимий амалдаги улгурики бозордир.

Биржа савдоси учта асосий амалиётлардан иборат жараёндир:

- 1) талаб ва таклифни аниқлаш;
- 2) сотувчи ва харидор ўртасидаги битим шартлари бўйича келишиб олиш;
- 3) битимни рўйхатдан ўтказиш (расмийлаштириш).

Биржа битими - ёзма тарзда расмийлаштирилган олди - сотти шартномаи бўлим, қонунда белгиланган тартибда қайд этилгани пайтидан бошлаб тузилган деб ҳисобланади ва битим тузувчи томонлар ўртасида ҳисоб - китоблар бажарилганидан сўнг ижро этилган бўлади.

Биржа қайддағаридаги ёзувга асосланган битта ҳужжат воситасида шартнома тузилади ва ўшбу шартномага томонларнинг биржа вакилининг имзоси чекилади. Шартномада албатта қуйидагилар кўрсатилади: номенклатура

(ассортимент), моллар сони ва сифати, мол етказиб бериш (харидорга топшириш) муддатлари ва нархи (агар у шартнома тузиш пайтига маълум бўлса). Ушбу пайтга мол нархи маълум бўлмаса, уни аниқлаш шартлари (услуглари) кўрсатилади. Айтиб ўтилган маълумотлар кўрсатилмаган бўлса, шартнома тузилмаган деб ҳисобланади.

ТИЖОРАТ БАНК КАССА АМАЛИЁТЛАРИ

Нақд пул муомаласи жами пул муомаласининг 20 фоизи дан ортиқроқ қисмини ташкил этади. Корхона, ташкилот, муассасаларнинг аҳоли билан ҳисоб - китоблари ҳамда аҳолининг айрим гуруҳлари ўртасидаги ҳисоб - китоблар нақд пул воситасида чекланган миқдорларда амалга оширилади. Нақд пул айланувининг ҳажми нақд пулсиз маблағ айланувига нисбатан анча кам бўлишга қарамасдан, унинг ҳўжаликда нормал иқтисодий алоқаларни ташкил этишдаги ўрни каттадир. Халқ ҳўжалигида яратилган молларнинг якуний сотуви айнан нақд пул айлануви доирасида содир бўлади ва жамоатчилик ишлаб чиқариш билан шахсий истеъмол ўртасидаги алоқаларнинг сифати ҳам айнан шу жабҳада имтихондан ўтади. Шунинг учун ҳўжаликдаги нормал пул айланиши ва пул харид қобилиятининг барқарорлиги кўп жиҳатдан нақд пул айлануви аҳволига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муомала қилаётган нақд пуллар (қоғоз пул ва металл тангалар) кредит пуллари-дир. Пулларнинг муомаласига чиқарилиши ҳўжалик кредитлаш тартибида амалга оширилиши лозим. Муомалага пул чиқариш ва муомаладан пуллари олиш Ёлғиз ҳуқуқи асосий вазифасига кўра, яъни мамлакат эмиссия маркази вазифасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига бери-лган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки халқ хўжалигида касса амалиётларини бажариш тартибини белгилайди, қоғоз пул ва металл танга тайёрлаб чиқаришни таъминлайди, нақд пулларни сақлаш, ўтказиш ва инкассация қилиш қондаларини ўрнатади, қоғоз пул ва металл танга захира жамғармаларининг барпо этилишини таъминлайди, пул белгиларининг тўловга яроқлигини аниқлаш аломатларини ва тартибини белгилайди, шикастланган қоғоз пул ва тангаларни аниқлаш, алмаштириш ва йўқ қилиб юбориш тартибини ўрнатади.

Мамлакат эмиссия маркази бўлиши Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг зиммасига пул бирлиги мустақамлигини таъминлаш мақсадида пул муомаласини бошқариш вазифаси юклатилади.

Йилги кунларгача маъмурий - буйруқбозлик тизими орқали хўжаликни бошқариш шарт - шароитида бизнинг мамлакатда пул муомаласини режалаштириш ва мувофиқлаштириш маълум тизими амал қилган. Фақат ҳукумат пул - кредит тизимини бошқариш ва эмиссия - касса амалиётларини мувофиқлаш ёлғиз ҳуқуқига эга бўлган. Ёлғиз ҳукуматнинг ўзигина эмиссия миқдорини ёки муомаладан пул олиб қўйиш ҳажминини аниқлаб келган. Халқ хўжалигига кредит - ҳисоб - китоб ва эмиссия - касса хизматларини кўрсатиш борасидаги жами ташкилий - техник ишлар ССР Давлат Банки зиммасига юклатилган ва у ҳукумат кўрсатмаларининг бажарилиши учун жавобгар бўлган.

Пул муомаласини режалаштириш ва мувофиқлаш тизими қуйидагича ташкил этилган: мамлакатнинг кредит, ҳисоб - китоб ва эмиссия - касса маркази бўлиши Давлат Банки нақд пулсиз ва нақд пул айланишининг қаттиқ чегараланишини таъминлаган.

Нақд пул ҳаракати аҳоли пул даромадлари ва сарф - харajatлари балансини ҳамда Давлат Банкининг касса ва кре -

диг режасини тузиш ва ижро этиш орқали режаланган ва мувофиқлаштирилган. Пул муомаласини режалаштириш ва мувофиқлаш жараёнида ушбу ҳужжатларнинг ҳар бирига маълум вазифа юкланган, ammo ушбу учта баланс натижаларига асосланиб ҳукумат муомаладан пул олиб қўйиш ёки эмиссияга оид масалаларни ҳал этган. Муомаладан пул олиб қўйиш ёки муомалага пул чиқариш топшириқлари бевосита жойларда корхона, ташкилот, муассасаларга касса хизматини кўрсатувчи банк муассасалари учун мажбурий бўлган, яъни эмиссия юқоридан берилган кўрсатма сифатида эга бўлган.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шарт - шароитида пул муомаласининг қаттиқ кредит ва касса режаланишидан узоқлашилган ва бозор тизимига яқин бўлган жамланган пул айланишини мувофиқлаш тизимига ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан пул айланишини мувофиқлаш услублари ҳам белгилаб берилган:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банкларида берилган кредитларга тегишли объектларни мувофиқлаш;
- валюта интервенцияси;
- қимматли қоғозлар билан амалиёт бажариш;
- тижорат банклари томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида депонентланиши лозим бўлган мажбурий захиралар меъёрини ўрнатиш;
- Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан тижорат банкларида берилган кредитларга оид фойиз тўлов миқдорини белгилаш.

Бироқ у ёки бу мувофиқлаш услубининг қўлланиши мувофиқлаш объекти ва уни ўлчаш услублари тўғрисидаги масаланинг ҳал этилишини кўзлайди. Жаҳон тажрибасида пул агрегати кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки пул миқдори

ҳажмини мувофилаида рухсат этилган услубларни тижорат банклари орқали қўллайдди. Икки поғонали кредит тизими мавжудлиги шарт - шароитида бошқариш воситаларига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки кредит сиёсати борасида мустақил, лекин пул - кредит эмиссиясини амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлмаган ва жалб этилган маблағ манбалари чегарасида фаолият юритаётган тижорат банкларига ўз таъсирини ўтказадди.

Тижорат банклари миқозлар билан ўз алоқаларини шартномавий асосларда қўрадилар, шу ҳисобда - касса хизматини кўрсатиш борасида ҳам.

Корхоналар аҳоли билан ҳисоб - китоб қилишда нақд пуллари қабул қилишлари учун назорат - касса машиналаридан фойдаланишлари шарт. Корхоналар ўз кассаларида корхона раҳбари билан келишилган ҳолда банк томонидан ўрнатилган лимит чегарасида нақд пул сақлашлари мумкин. Ўрнатилган лимитдан ортиқча нақд пуллари, яъни ўз кассасидаги нақд пул қолдиқларини корхоналар банк билан келишилган ҳолда белгиланган тартибда ва муддатда ўзларига хизмат кўрсатаётган банкка топширишлари шарт.

Кассадаги нақд пул қолдиқлари лимитини, тушумни банкка топшириш тартиби ва муддатларини белгилаш учун корхоналар биринчи чорак бошланишда банкка маҳсуе ҳисоб - китоб - буюртманомани тақдим этадилар. Ушбу буюртманомада корхоналар қўйидагиларни кўрсатадилар: бир ойлик пул тушуми ҳажмини, тушумдан сарфланиши кўзланган нақд пул миқдорини, ўртача бир кунлик тушум миқдорини (иш кунлари сонидан келиб чиққан ҳолда 0, тушумни банкка топшириш тартибини ва муддатларини, касса қолдиқлари лимитини. Корхона кассаларидаги нақд пул қолдиғи лимитлари корхона фаолияти ва тушум инкассацияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўрнатилади. Доимий тушумга эга ва ҳар иш

кунн сўнгида уни топиширишга мажбур бўлган корхоналар лимит миқдори эрталабдан то кейинги кундузгача нормал ишлаш учун зарур ҳажмларда белгиланади. Тушумларини кейинги кунда топиширувчи корхоналар учун лимит миқдори ўртача бир кунлик тушумдан ортмаслиги лозим. Доимий тушумга эга бўлмаган корхоналар учун лимит миқдори ўртача ҳар кунлик эҳтиёж сарф - харажатлари чегарасида белгиланади. Корхоналар лимитдан ортиқча барча пулларни белгиланган тартибда ва муддатларда ҳисобрақамларга қўшиб киритиш учун банкка топиширишлари шарт.

Нақд пуллар банк ҳисобрақамига қўшиб киритилиши учун тузилган шартномаларга асосан кундузги ва кечки банк кассаларига, инкассаторларга, алоқа корхоналари қошидаги бирлашган кассаларга топиширилади.

Нақд пулларнинг тўлиқ ва ўз вақтида топиширилиши банк иқтисодчилари томонидан назорат этилади. Ҳорий назорат иқтисодчилар томонидан касса режаси бўйича назорат қайдномасига олиб борилади, келгуси назорат эса касса амалиётларини юритиш тартибининг талабларига риоя этишлик юзасидан корхоналарда ўтказилувчи банк текширишлари жараёнида назорат этилади. Юридик шахсни ташкил этмасдан тадбиркорлик фаолиятини юритаётган корхона, муассаса, ташкилот, jisмоний шахслар томонидан нақд пул билан ишлаш шарт - шароитига риоя этилмагани, шунингдек касса амалиётларини юритиш тартибига риоя этилмагани ҳолатида уларга нисбатан "Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бюджетга ўз вақтида ва тўлиқ ўтказилиши юзасидан мажмуавий чора - тадбирлар кўриш тўғрисида"ги Фармонга мувофиқ қуйидаги молиявий жавобгарлик чоралари қўлланади:

- бошқа корхона, ташкилот, муассасалар билан энг юқори ўрнатилгандан ортиқча миқдорда нақд пул маблағлари билан ҳисоб - китоб этилгани учун - бажарилган тўловнинг

икки баробари миқдорида жарима солинади;

- нақд пуллар кассага кйрйм қилинмагани (тўлиқ кйрйм қилинмагани) учун - кйрйм қилинмаган пулнинг уч баробари миқдорида жарима солинади;
- бўш пул маблағларини сақлаш амалдаги тартибига риоя этилмагани, шунингдек кассаларда белгиланган лимитлардан ортиқча нақд пул тўплангани учун - аниқланган лимитдан ортиқча касса нақдгинасининг уч баробари миқдорида жарима солинади.

Кўрсатиб ўтилган тартиб бузарликларга йўл қўйган корхона, ташкилот, муассаса раҳбарларига нисбатан маъмурий жарима қўлланади.

Маъмурий тартиб бузарликлар ва жарима солиш тўғрисидаги ишлар солиқ идоралари томонидан кўриб чиқилади. Бунинг учун тижорат банклари томонидан ва корхона, ташкилот, муассасаларининг касса амалиётларини юритиш тартибига ва нақд пул билан ишлаш шарт - шароитларига риоя этаётганини текширувчи бошқа идоралар томонидан тақдим этилган маълумотлардан фойдаланилади.

Юқорида санаб ўтилган асосларда ундирилган жарима миқдорлари федерал бюджетга қўшиб киритилади.

Барча банкка тушаётган нақд пуллари кйрйм қилиш ва чиқим амалиётларини бажариш учун ҳар бир банк муассасаси маблағ айлантириш кассасига эга бўлади. Амалиёт куни яқунгача барча тушган нақд пуллар шу куниёқ кйрйм қилиниши шарт.

Корхона ва ташкилотлар учун нақд пуллар ҳам маблағ айлантириш кассасидан берилади. Ҳар бир банк оқилона пул айланишини ташкил этиши зарур, яъни мижозларга пул беришда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидан ёрдам пули сўрамасдан ўз тушумлари ҳисобига эҳтиёжни қондиришга ҳаракат қилиши лозим. Бу вазифанинг удласидан чиқ -

ниш учун тижорат банклари чоракли жадалкор касса тахминини тузадилар ва ижро этадилар. Барча корхона, ташкилот, муассасалар режаланган чорақдан 65 кун илгари банкка касса булортмаларини тақдим этадилар.

Корхона, ташкилот, муассасаларнинг касса булортмалари тўрт бўлимдан иборат бўлади. Биринчи бўлимда: корхона ва ташкилот кассаларига тушган барча нақд пул миқдорлари (банкдан олинган пуллардан ташқари) касса режасининг ҳар бир моддаси бўйича акс эттирилади ҳамда ушбу тушумдан қанча пул миқдорлари банкка берилиши кўрсатилади. Иккинчи бўлимда: иш ҳақи тўлаш ҳисоб - китоби ва бошқа турдаги меҳнат учун ҳақ тўлаш сарф - харажатлари келтирилади, яъни иш ҳақи жамғармаси ва моддий рағбатлаш жамғармасидан берилувчи мукофотлар, хизмат сафари харажатлари ўрнига берилувчи иш ҳақига доимий қўшимчалар, иш ҳақи жамғармасига киритилмаган мукофотлар ва бошқа турдаги меҳнат ҳақи ҳамда стипендиялар. Ушбу бўлимда акс эттирилган нақд пул тўловлари ҳажми ушлаб қолинган ва ўтказиб берилган пул миқдорлари, маҳсулот билан тўланган ҳақ ва имтиёзларни иш ҳақи жамғармасидан (бошқа турдаги меҳнат ҳақи ва стипендиялар билан биргаликда) айриб ташлаш орқали аниқланади. Корхоналардаги нақд пул тўловлари тўрт гуруҳга бўлинади:

1. касса тушумидан: савдо, почта, омонат касса ишчиларига;
2. омонат кассалари орқали;
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг руҳсатида бивоан қарзга олиш тартибида савдо ташкилотларининг тушумидан;
4. банкдан олинган нақд пул билан.

Учинчи бўлимда: ёрдам пуллари, ижтимоий сугурта тўловлари, хизмат сафари харажатлари, хўжалик сарф - харажатлари, аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб

олиш сарф - харажатлари. Ушбу бўлимлардаги кўрсаткичлар ўтган йилнинг тегишли чорагида ҳақиқатда ижро этилган кўрсаткичлар билан таққосланади. Тўртинчи бўлимда: иш ҳақини тўлаш мақсадида банкдан нақд пуллар олинган муддатлар кўрсатилади.

Қуйидаги корхоналар касса режасига тегишли қўшимча ҳисоб - китобларни тақдим этадилар: савдо ташкилотлари - савдо тушумига оид маълумотларни: транспорт, маиший хизмат кўрсатиш, коммунал хизмат кўрсатиш корхоналари ва томоҳоналар - хизмат эвазига олинаётган пул тушумлари тўғрисида оид маълумотларни: молия идоралари - солиқ, пул йиғимлари ва шу кабиларга оид маълумотларни.

Корхоналарнинг маълумотлари ва касса буюртмаларига асосланиб тижорат банклари касса таҳмини ҳисоб - китобини тузадилар ва унинг ижроси жараёнида корхоналарга касса хизмати кўрсатилади.

Пул ва бошқа қимматликларни қабул қилиш ва бериб юбориш учун ҳар бир тижорат банкида касса амалиётлари бўлими ишлайди. Бу бўлимда кирим, чиқим, кирим - чиқим, кечки, пул алмаштириш, пул тушумларини қайта санаш кассаларидан иборат бўлиш мумкин. Инкассаторлар орқали пул тушумларини қабул қилувчи банкларда пул тушумларини қайта санаш кассалари ташкил этилади. Кечги вақтда пул қабул қилиш учун кечки кассалар мавжуд. Кассалар сони банк фаолиятининг ҳажми ва табиатига боғлиқ бўлади.

Банклар нақд пулларни мижоз шахсан келганида ва унинг иштирокида, маҳсус қопларида ва инкассаторлардан қабул қиладилар.

Аксарият ҳолларда кирим кассалари нақд пул билан бадал киритиш эълони бўйича нақд пулларни қабул қиладилар. Эълон уч қисмдан иборат бўлади: пул топширувчи томонидан тўлдирилган эълон, патта ва ордерлардан. Эълонда: кимдан

пул қабул қилинаётгани, қайси ҳисобрақамга қўшиб кирити-
лаётгани, рақам билан ва ёзма тарзда пул миқдори, бадал
нима учун мўлжаллангани кўрсатилади. Ордерда: 02 белгиси
бўйича савдо корхоналаридан қабул қилинган пул тушумлари
ва 16 - белги бўйича фуқароларнинг омонатларига оид ҳи-
собрақамларга тушган маблағлар кўрсатилади. Эълон бўйича
пул бадали киритилганида амалиётчи ходимлар ҳужжатининг
тўғри тўлдирилганини текширадилар, имзо чекадилар ва ушбу
пул амалиётига оид барча зарур ёзувларни кириб бўйича кас-
са қайддафтарига киритадилар: амалиёт тури (03); ҳужжати-
нинг тартиб рақами; пул қўшилаётган ҳисобрақам; касса ай-
лануви белгиси; ҳужжатдаги пул миқдори. Касса қайддафтари
кушлар бўйича, кириб ва чиқиб бўйича алоҳида юритилади.
Касса қайддафтарига ёзувлар киритилганидан сўнг амалиётчи
ходим нақд пул бадалига оид эълонни касса қайддафтари би-
лан биргаликда кириб кассасига топширади. Кассир қайддаф-
тарда имзо чекади ва пул топширувчи миқдорни чақиради.
Бундан сўнг кассир амалиётчи ходимлар имзосининг мақжуд-
лигини ва айнан ўхшашлигини, пул миқдорининг рақам би-
лан ва ёзма тарзда ҳужжатда кўрсатилган миқдорга мослиги-
ни теуширади.

Кассир пулларни бирма - бир санаб миқоздан қабул қи-
либ олади. Ҳозирги вақтда ҳамма банклар пул санаб ас-
боблари билан таъминланган. Бадал киритувчи шахс пуллар-
ни бир неча ҳужжат бўйича ҳар хил ҳисобрақамларга топши-
рилатгани ҳолатида кассир пулларни ҳар бир ҳужжат бўйича
алоҳида қабул қилиши шарт.

Пуллар инкассация аппарати орқали ҳам топширилиши
мумкин. Амалиёт куни якувланганидан сўнг инкассация ап-
паратидан пулли қопларни кечки кассалар қабул қилиб олади.
Қопларни қабул қилишда кечки касса кассири қопларга оид
ёзиб берилган ҳужжатларни ва ташриф варақасини текшира -

ди. Қопларга оид ҳужжатда қуйидагилар кўрсатилади: қопдаги пул миқдори, пул қўшиб киритилиши лозим бўлган ҳисобрақам, касса айлануви белгилари, топшириладиган пуллар рўйхати. Кассир қоплардаги тамғаларни ўзида мавжуд тамға асбоб излари нусхаси билан солиштириб чиқади. Бухгалтер назоратчи қопларни пулли қопларни қайд қилиш қайддафтарыда рўйхатга олади ва унда қопларнинг тартиб рақамини ҳамда юк ҳужжатиغا кўра пул миқдорини кўрсатади. Қайддафтарда инкассаторлар, кассир ва бухгалтер - назоратчи имзо чекадилар. Қоплар барча бригада инкассаторларининг иштирокида катта инкассатор қўлидан қабул қилиб олинади. Қоплар қабул қилиб бўлинганидан сўнг кассир ва бухгалтер - назоратчи икки нусхадаги йўналиш варақасига имзо чекадилар ва касса муҳри билан тасдиқланган иккинчи нусхасини инкассаторларга берадилар.

Нақд пулли қабул қилинган қопларнинг умумий сони тўғрисида маълумотнома тузилади ва унда эълон қилинган миқдор бўйича қабул қилинган қоплар сони ҳамда қоплардаги нақд пул миқдори кўрсатилади. Ҳақиқатда мавжуд пулларнинг илова қайдномасидаги маълумотта мос келиши таққослаб чиқилганидан сўнг келгуси куни эрталаб касса мудирини пулларни амалиёт кассасига ва мижозларнинг ҳисобрақамларига қўшиб киритиш амалиётини расмийлаштириш учун юк ҳужжатларини топширади, илова қайдномалари эса касса кундалик ҳужжатларига тикиб қўйилади.

Маҳсуе қопда нақд пулларни қабул қилиш ишлари пул қабул қилиш борасида янги хизмат туридир. Мижозлар қопларни ўзлари олиб келади ва пулларни қайта санап ҳамда қабул қилиш учун қопларни крим кассасида қолдириб кетадилар. Қопга мижоз томонидан илова қайдномаси ва купюра бўйича пул рўйхати солиб қўйилади. Крим касса кассири назоратчи иштирокчида пулларни қайта санаб чиқади. На -

зоратчи вазифасини касса мудири бажаради. Пуллар қайта санаб чиқилганидан сўнг кассир темонидан текшириш қайдномаси тузилади ва унда (агар мавжуд бўлса) ортиқча пуллар ёки пул камомади, пулларни қабул қилган кассир ва назоратчининг фамилияси кўрсатилади. Тушумли ҳалтадаги қоғоз пуллар сони тўғрисида купюра бўйича руҳхат маълумотнома ҳам тузилади. Сўнг амалиёт бўлимидан ҳақиқатда қабул қилинган пул миқдорига оид икки нусхадаги кириш касса ордери олиб келинади. Кассир касса ордерининг иккала нусхасига ҳам имзо чекади. Иккинчи нусхаси амалиётчи ходимга берилади, биринчиси эса касса кундалик ҳужжатларига тикиб қўйилади.

Кассир амалиёт кuni давомида қабул қилинган пулларни шакллайди ва уйрим ҳужжатлари ҳамда жамланган маълумотнома билан биргаликда касса мудирига беради ва бу ҳақда қабул қилинган ҳамда бериб юборилган пулларни қайд этиш дафтарида тилхат ёздириб олади. Ушбу дафтарда ҳар кuni чиқим касса кассири касса мудиридан қанча пул олаётгани ва касса мудири кириш касса кассиридан қанча пул қабул қилаётгани кўрсатилади.

Амалиёт кuni якунигача тушган барча нақд пуллар шу иш кунидаёқ банк амалиёт кассасига кириш қилиб қўйилиши ва баланс бўйича тегишли ҳисобрақамларга қўшиб киритилиши шарт.

Мисол:

корхонадан нақд пул қабул қилишда:

Дт - 031 - ҳисобрақам,

Кт - 467 - ҳисобрақам;

сертификат сотишда:

Дт - 031 - ҳисобрақам,
Кт - 199 - ҳисобрақам.

Иш ҳақи, стипендия ва шу каби тўловлар учун корхона, ташкилот, муассасаларга пул бериш амаллари меҳнат шартномалари, ҳукумат қарорлари, вазирликлар фармойишига биноан белгиланган муддатларда бажарилади. Корхона ва ташкилотлар ҳар чорақда банкка тақдим этган касса буюртмаларида пул бериш муддатлари тўғрисида хабар берадилар.

Корхона, ташкилот, муассасалар билан аниқ пул бериш муддатлари юзасидан келишилганида тижорат банклари пул бериш ишларини иложи борича бутун банк доирасида ой кунлари бўйича бир текисда тақсимлаш заруратини ҳисобга оладилар. Банк муассасалари иш ҳақи бериш бўйича белгиланган муддатларга риоя этилаётгани юзасидан назорат олиб борадилар ва натижада ҳўжаликларнинг нақд пулга бўлган асосли талабларини ўз вақтида ва узлуksиз қондиришга эришадилар. Иш ҳақи ва стипендия тўловлари учун нақд пул бериш муддати шанба, якшанба кунларига тўғри келгани ҳолатида пуллар пайшанба ва жума кuni бериб юборилиши мумкин.

Касса маблағларини мувофиқлаш мақсадида тижорат банклари ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ҳамда бошқа тўловлар учун пул бериш календарини тузадилар.

Ҳар иш кuni аввалида пул муомаласи бўлими банк кассасидан нақд пул бериш ҳажминини аниқлаб беради. Шу кuni бажариладиган чиқим амалиётларини ҳисобга олган ҳолда касса мудирини ҳисобот бериш шарти билан чиқим касса кассирларига зарур пул миқдорини беради ва бу ҳақда қабул қилинган ва бериб юборилган пулларни қайд этиш дафтарига тилхат ёзириб олади. Пул миқдори ёзиб қўйилган дафтарини иш кuni аввалида касса мудирини кассирга беради. Иш кuni якунида дафтарга ишлатилмаган маблағлар миқдори ёзиб

қўйилади ва чиқим касса кассири ушк каса мудирига топширади.

Чиқим кассасидаги нақд пуллар асосан чек дафтарчасидан олинган пул чеклари бўйича берилади. Корхона ва ташкилотлар пул чекларини амалиётчи ходимларга тақдим этадилар. Амалиётчи чекини синчиклаб текширилади: корхона мансабдор шахсларининг имзолари ва корхона муҳрининг кассада мавжуд намуналарга мослиги таққослайди. Чек варақасида пул миқдори, чек берилган сана, пул олувчининг номи, чек берувчининг имзоси кўрсатилиши шарт. Пул миқдори сатр бошидан жой қолдырмадан катта харф билан ёзма тарзда кўрсатилади. Тегинли сатрларга чизиқ тортилади. Ҳисобрақам эгаси пул чекининг тескари тарафида пул миқдори мақсадини кўрсатиши шарт. Олинган пуллар чекда кўрсатилган мақсад учун сарфланиши лозим.

Амалиётчи чекнинг тўғри тўлдирилганини текшириб чиқиб чекнинг назорат қисмини кассага тақдим этиш учун пул олувчига кесиб беради. Бундан сўнг чек асосида чиқим бўйича касса қаддафтери тўлдирилади: амалиёт тури (03); ҳужжат тартиб рақами (чек бўйича учта охири рақам); пул чиқариб юборилаётган мижознинг ҳисобрақами; касса амалиёт белгилари (меҳнатга ҳақ тўлаш - 407, нафақа ва ёрдам пуллари - 506, ҳўжалик сарф - харажатлари ва ҳоказо); белгилар бўйича пул миқдорлари ва умумий пул миқдори. Сўнг чек амалиётчи ходим томонидан кассага берилади. Кассир чекини қабул қилиб амалиётчи ходим ва назоратчининг имзоларини текширади, чекда рақам билан ва ёзма тарзда кўрсатилган пул миқдорлари мослигини солиштиради, пул олгани тўғрисида мижознинг тилхати борлигини кўради. Сўнг чек рақами бўйича пул олувчини чақиради ва ундан қанча пул олаётганини сўраб олади. Кейин назорат марказидаги рақамларнинг чек тартиб рақамига мослигини солиштиради ва маркани чек

ка ёпиштиради. Сўнгра кассир зарур пул миқдорини тайёрлайди, уларни бериб юборади ва бундан кейингина чекни имзолайди.

Кассада пул олинган куни миждознинг ҳисобрақамидан маблағлар чиқариб юборилади. Бунда қуйидагича бухгалтерлик ўтказмалар бажарилади:

Дм - миждознинг ҳисоб - китоб рақами,

Км - 031 - "Касса" ҳисобрақами.

Чиқим кассасидан нақд пуллар бухгалтерия томонидан ёзиб бериладиган чиқим касса ордерлари бўйича берилиши ҳам мумкин. Чиқим касса ордерлари банк қимматли қоғозларини сўндиришда, фуқароларга омонатларини беришда, ҳисобот бериш шарти билан банк ходимларига хизмат сафари ва тақдими сарф - харажатлари ҳамда бошқа харажатлар учун пул беришда ёзиб берилади. Ордерда кимга ва қандай мақсад учун пул берилётгани, пул қўшиб киритилиши лозим бўлган ҳисобрақам кўрсатилади.

Амалиёт куни якунида чиқим касса кассири касса мудиридан ҳисобот остида қабул қилинган пул миқдорини кундалик чиқим ҳужжатлари ва ҳақиқатдаги пул қолдиқлари миқдори билан мослигини солиштиради. Бундан сўнг у бериб юборилган ва ҳисобот остида олинган пул миқдорлари ҳақида қўшма ҳисобот маълумотномасини тузади. Унда чиқим касса кассирининг фамилияси, бир кунлик чиқим ҳужжатлар сони, сарфланган пул миқдори, иш куни аввалида ҳисобот остида олинган пул миқдорлари кўрсатилади. Кассир маълумотнома бўйича чиқим миқдорини чиқим касса қайддафтарига ёзувлар билан солиштиради. Пул қолдиқлари ва чиқим касса ҳужжатларини ҳисобот маълумотномаси билан биргаликда касса мудирига топширади ва бу ҳақда бериб юборилган ҳамда қабул

қилинган пулларни қайд этиш дафтарида тилхат ёздириб олади. Эрталаб чиқим касса кассири касса мудиридан маълум пул миқдорини олгани тўғрисида, иш куни якунида эса касса мудир кассирдан чиқим ҳужжатларини ва пул қолдиқларини қабул қилгани тўғрисида ушбу дафтарда имзо чекадилар.

4 БОБ. БАНК МАБЛАҒЛАРИ, УЛАРНИ РЕЖАЛАШ ВА МУВОФИҚЛАШ.

4.1. Тижорат банкларининг ўз маблағлари.

4.2. Банк сармоясини шакллаш.

4.3. Жалб этилган маблағлар.

4.1. ТИЖОРАТ БАНКЛАРИНИНГ ЎЗ МАБЛАҒЛАРИ

Банк маблағлари банк бажарган пассив амалиётлар натижасида ташкил бўлади ва банк баланси пассивда акс эттирилади.

Банкларининг ўз маблағлари, қарзга олинган ва жалб қилинган маблағлар банк маблағ манбааларидир. Уларнинг барчаси бригаликда актив амалиётларини бажариш учун қўлланади, яъни сафарбар қилинган маблағлар фойда кўриш мақсадида жойлаштирилади. Пассив ва актив амалиётлар бири-бири билан яқиндан боғлиқдир: пассивлар тузилмаси ва табиати қўи жиҳатдан банкнинг актив амалиёт бажариш имкониятларини белгилайди, шу билан бир вақтда кредитлаш жабҳасидаги банк сиёсатининг ўзгариши маблағлар табиатига анча катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Банк маблағларини шакллашда банк миждоаларининг омонатлари асосий манбаа ҳисобланади. Бироқ бегона сармояни жалб қилиш учун тегишли ўз сармоясининг мавжудлигини кўрсатиш зарур бўлади, негаки кредиторлар таиғ пайтда унга ишонч ҳосил қилишсин.

Банкнинг ўз маблағлари таркибига қуйидагилар кирази: низомий жамғарма, захира жамғармаси, фойда ҳисобига ташкил этилувчи бошқа жамғармалар, суғурта захиралари, йил мобайнида тақсимланган фойда.

Банкнинг низомий жамғармаси (сармояси) бу - банк

анини ташкиллашда бошланғич нуқтадир. Банкни ташкиллаш шаклига қараб низомий сармоя ҳам турлича шаклланади. Банк АЖ кўринишда барпо этилгани ҳолатида унинг низомий жамғармаси очиқ обуна (очиқ турдаги акциядорлик жамиятида) орқали тарқатилган акцияларнинг номинал қиймати ҳажмида ёки низомий жамғармадаги улушига қараб (ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятида) муассасалар ўртасида барча акцияларни тарқатиш тартибида шаклланади.

Агар, банк маъсулияти чекланган жамият кўринишида барпо этилган бўлса унинг низомий жамғармаси улушларга бўлинган бўлади. Улушлар миқдори таъсис ҳужжатларда белгиланади ва банк иштирокчилари ўз улушлари чегарасида банк мажбуриятлари бўйича жавобгарлик берадилар.

Ташкилий ҳуқуқий шаклидан қатъий назар банкнинг низомий жамғармаси тўла ҳажмда иштирокчилар - юридик ва jisмоний шахсларнинг омонатлари ҳисобига шаклланади ва мажбурият таъминоти вазифасини бажаради. Низомий жамғарма фақат банк иштирокчиларининг шахсий маблағлари ҳисобига барпо этилиши мумкин. Банк кредитлари ҳисобига низомий жамғармани шакллаш ман этилади. Жалб этилган пул маблағларидан низомий жамғармага бадал киритиш учун фойдаланиб бўлмайди. Банкни барпо этишда фақатгина пул (сўм ва валюта) маблағлари ва моддий активлар ҳисобига низомий жамғармани шакллаш мумкин. Барча бошқа активлардан фақат кейинчалик низомий жамғармани кўнайитириш учун фойдаланса бўлади.

Тижорат банк низомий жамғармасини шакллаш учун мақсади фойда кўришдан иборат бўлмаган ёки низомларида тижорат фаолияти кўзланмаган уюшмалар, сиёсий ташкилот (фирқа)лар, ихтисослашган жамоатчилик жамғармалар, рухоний бирлашмалар ва шу каби ташкилотларнинг пул маблағлари ва бошқа мулкларидан фойдаланиш мумкин эмас.

Давлат ҳукумати ваколатхона ва ижрочи идоралари ҳамда маҳаллий бошқариш идораларининг қарамоғидаги мули объектлари ва бўш пул маблағлари, бюджет ва бюджетдан ташқари жамғарма маблағлари ҳисобига банк низомий сармо-ясининг 25 фоизидан ортиқ бўлмаган қисмини шаклласа бўлади.

Тижорат банкларининг низомий жамғармалари банкнинг ташкилий шаклига мувофиқ равишда кўпаяди. Акциядорлик жамияти сифатида ташкил этилган тижорат банклари низомий сармоясини кўпайтиришлари учун қўшимча акция чиқаришлари ва жисмоний шахслар ҳамда фуқаролар ўртасида уларни тарқатишлари мумкин. Қўшимча маблағ жалб этиш учун бундай банкларга ўз қарз мажбуриятлари - облигациялар чиқариш ҳуқуқи берилган. Маъсулияти чекланган жамият кўринишида ташкил этилган банклар ўз низомий сармояларини қўшимча иштирокчиларни жалб этиб, уларнинг улушини низомий сармояга қўйиш ёки бўлмаса ҳар бир илгариги иштирокчининг улушини кўпайтириш орқали орттиришлари мумкин.

Банк низомий сармоясига қўшган ҳиссасига мутаносиб ҳажмда ҳар бир иштирокчи (акциядор) ҳар йили ДИВИДЕНД кўринишида банк фойдасидан қисм олади.

Дивиденд қўшиб ҳисоблаш миқдори, навбати ва тартиби акция турига ва чиқарув шарт - шароитига боғлиқ рақишда белгиланади (акциянинг оддий ёки имтиёзли эканлигига қараб ҳамда фойда миқдorigа боғлиқ ҳолда даромад даражасини мувофиқлаш ва шу кабилардан келиб чиққан тарзда).

Акциядорлик (пайчилик) банкида иштирок этганлик эвазига дивиденд қўшиб ҳисоблаш амали қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари орқали акс эттирилади:

Дпн - 950 - "Фойда ҳисобига банд этилган маблағлар"

ҳисобрақами,

Кт - 904 - "Банк акциядорлари (пайчилари)нинг шахсий ҳисобрақамларига оид дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами.

Ҳисоблаб қўшилган дивидентлар бўйича ҳақ тўлашда:

Дт - 904 - "Банк акциядорлари (пайчилари)нинг шахсий ҳисобрақамига оид дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами,

Кт - 161 - "Бакиллик ҳисобрақами" (нақд пулсиз тўлашда) ва 031 - "Касса" ҳисобрақами (нақд пул билан тўлашда).

Банк ихтиёрида қолувчи фойда етарлича бўлмагани ҳолатида имтиёзли акциялар бўйича дивидентлар захира жамғармаси ҳисобидан қўшиб ҳисобланди (011 - баланс ҳисобрақами):

Дт - 950, 011 - "Захира жамғармаси" ҳисобрақами,

Кт - 904 - "Банк акциядорлари (пайчилари)нинг шахсий ҳисобрақамларига оид дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами.

Ҳисоб - китоб рақами шу банкнинг ўзида очиб берилган акциядорларга дивидент қўшиб ҳисоблашда пул маблағлари бевосита ҳисоб - китоб рақамига қўшилиши мумкин:

Дт - 950 - "Фойда ҳисобига банд этилган маблағлар" ҳисобрақами,

Кт - акциядорнинг ҳисоб - китоб рақами.

Бу ҳолда банк акциядорининг маблағлари 904 - ҳисобрақамга қўшилмайди.

Захира жамғармалари - тижорат банкларининг захира жамғармалари актив амалиётлар натижасида қўрилган зарарни қоплашга мўлжалланган ва банк облигациялари бўйича фойз тўлаш ҳамда фойда етарлича бўлмагани ҳолатида имтиёзли акциялар бўйича дивиденд тўлаш учун хизмат қилади. Захира жамғармаси ҳар йиллик фойдадан пул ажратиш ҳисобига шаклланади. Унинг энг кўп миқдори низомий жамғармасининг 25 фоизидан 100 фоизигача бўлган даражада банк низомида белгиланади. Энг юқори даражага эришилганида шакланган захира жамғармаси нэомий жамғармага ўтказиб юборилади (сармояга айлантирилади) ва янгидан қўшиб борилади.

Захира жамғармаси билан бир қаторда тижорат банкларида фойдадан пул ажратиш ҳисобига маҳсуе жамғармалар ҳам ташкилланади (банкнинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиши учун). Уларни ташкиллаш ва сарфлаш тартиби тижорат ҳисоб - китоби ҳақидаги банк қондалари воситасида мувофиқланади.

Банк ўз маблағларининг маҳсуе қисми бу - суғурга захираларидир. Бундай захиралар аниқ бир амалиёт бажаришда банк томонидан ташкил этилади. Биринчи навбатда бу қаторга қимматли қоғозларга сарфланган маблағлар қадрсизланиши учун яратилган захиралар (944 - баланс ҳисобрақами) ҳамда есудалар бўйича турли зиёнлар учун яратилган захиралар (945 - ҳисобрақам) киради. Ушбу захираларни яратишдан мақсад - банк харид қилган қимматли қоғозларининг бозор қиймати ҳақиқатда пасайиб кетиши ва банк берган есудаларининг қайтарилмагани натижасидаги салбий оқибатларни текислашдир. Бундай захираларни шакллаш ишлари мажбурий тусга эгадир ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки бу

юзадан назорат олиб боради.

Банк ўз маблағларининг энг муҳим вазифаси - омонатчи олдида банк мажбуриятларини таъминлашдир. Бу маблағлар банк ўз мажбуриятлари бўйича жавобгарлик кафолотлаши чегараси ҳисобланган катталик сифатида кўрилиши мумкин. Банк тажрибасида ўз маблағлар акциядорларга қайтариб берилиш шарт бўлмагани муносабати билан улар маблағ манбааси йўқолгани оқибатида юзага келган зарарга қарамасдан банкка ўз тўлов қобилиятини сақлаб қолиш имкониятини берувчи маблағ манбаа захираси деб ҳисобланади. Банкда мавжуд ўз маблағлар миқдори банк фаолиятининг миқёсини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан ўрнатилувчи иқтисодий метёрлар асосан банкнинг ўз маблағлари миқдоридан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Банкнинг ўз маблағлари унинг моддий негизини ривожлантириш манбааси вазифасини ўтайди. Айнан шу маблағлар ҳисобига банк ўзига зарур бўлган биноларни, машиналарни, жиҳозларни, ҳисоблаш техникасини ва шу кабиларни харид қилади. Ушбу харажатларни молиялаш учун бевосита манбаа сифатида фойда ҳисобига ташкил этилувчи ишлаб чиқариш ва ижтимоий ривожланиш жамғармаси хизмат қилади.

Банк тажрибасида нетто ва брутто ўз сармоялари ажратилади. Брутто ўз сармояси бу - жами банк жамғармалари ва баланс бўйича тақсимланмаган фойда йиғиндисидир. Нетто ўз сармояси бу - брутто сармоядан қуйидаги банк сарфлари айириб ташланган сармоядир: корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолиятига (825 - ҳисобрақам); келгуси давр харажатларига (941 - ҳисобрақам); корхона ва АЖ акцияларига (192 ва 191 - ҳисобрақам); банд этилган маблағларга (95 - ҳисобрақам); банк харажатларига (97 - ҳисобрақам); банк дебиторларига (901 - ҳисобрақам, 904 - ҳисобрақам дебити, 932 - ҳисобрақам); зарарларга (980 - ҳисобрақам дебити, 981

- ҳисобрақам дебити). Демак нетто сармояси бу - ўз маблағларининг шундай қисмики, ундан кредит манбааси сифатида фойдаланса, яъни маблағ айланишига киритса бўлади.

Ҳар бир тижорат банки ўз маблағлари ҳажмини мустақил аниқлайди ва бу кўп омилларга боғлиқдир.

Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ҳақидаги Қонунга мувофиқ ўз маблағлар миқдори банк актив амалиётларининг энг катта миқдоридан келиб чиқади. Шунинг учун маълум доирадаги миқозлар билан ишловчи банклар (масалан тармоқ банклари, давлат бирлашмаларининг тармоқлараро банклари ва шу кабилар) шундай ҳажмда ўз маблағларига эга бўлишлари лозимки, белгиланган меъёрларга риоя этган ҳолда ўзи доимий миқозларнинг қарз маблағларига бўлган асосли бутун эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлишлари шарт.

Иккинчидан, банк учун зарур ўз маблағлар миқдори миқозларининг ишлаш хусусиятига боғлиқ бўлади. Зеро йирик кредит олувчи корхонага хизмат кўрсатувчи банкнинг ўз маблағлари актив амалиётлар ҳажми тенг бўлишига қарамасдан майда кредит олувчи кўп сонли корхоналарга хизмат кўрсатаётган банкниқидан кўра кўп бўлиши талаб этилади, чунки бир қарз олувчига оид таваккалчилик хавфи даражаси юқори бўлади, у эса чегаралангандир.

Учинчидан, тижорат банки ўз маблағларининг миқдори унинг актив амалиётлари табиатига боғлиқ бўлади. Аксарият ҳолда юқори таваккалчилик хавфи билан боғлиқ амалиётлар бажаришга ўз фаолиятини қаратган банкда ўз маблағлари ҳажми нисбатан анча кўп бўлиши талаб этилади. Хусусан букининовация доирасида ишловчи банкларга тааллуқлидир. Ва аксинча банк кредит тўплами режасида энг паст даражали таваккалчилик хавфига эга ссудалар устиворлиги банк ўз маблағлари миқдорининг нисбатақ кам бўлишига йўл қўяди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки турли таван-
дорлик хавфи даражаси бўйича банк сармояси билан унинг
активлари ўртасида ўриятган меъёрий мутаносибликлари ак-
тив амалиётлар табиатига боғлиқ ҳолда ўз маблағ миқдорини
белгилаш учун банкларга баъзи бир йўналишларни кўрсатади.

Ўз маблағлар ҳажми ҳақидаги масалани ҳал қилишда
банклар ўз - ўзидан ушбу маблағлар кўриладиган фойда миқ-
дорини белгиламаслигини ҳисобга оладилар. Улар фақатгина
амалиётнинг у ёки бу турини танлашга, маълум доирасидаги
мижозларга хизмат кўрсатиш учун фаолиятларини қаратишга
ва ҳоказоларга имконият яратиб беради.

Тўртинчи, банк учун зарур ўз маблағлар миқдори кредит
мблағ манбаълари бозорининг ривожланишига ва Ўзбекистон
Республикаси Марказий Банки томонидан ўтказилаётган кре-
дит сиёсати бағлиқдир. Ривожланган бозор мавжудлигидаги
эркин кредит сиёсати тижорат банкларининг кредит маблағ
манбааларига эришиш йўлини осонлаштиради ва банк учун
зарур бўлган ўз маблағлар ҳажми даражасини қисқартиради.
Кредит сиёсатининг янада қаттиқ олиб борилиши ва молия-
вий бозорнинг етарлича ривожланмаган ўз маблағлари дара-
жасини доимий равишда орттириб бориш заруратини келти-
риб чиқаради.

Ўз маблағлари ҳажминини икки услубда кўпайтириш мум-
кин:

- фойдани жамлаш. Ёки чиқарилган акциялар сонини
(пайчилар сонини) кўпайтириш орқали. Тезлик билан за-
хира жамғармасини ва бошқа жамғармаларни бериб эттиш
ва уларни сармояга айлантириш орқали фойда жамланади;
- йил якунланганида фойданинг бир қисминини тўғридан -
тўғри низомий сармояга қўшиб қўйилиши ҳам мумкин. Бу
услуб энг оразон ҳисобланади, чунки акция чиқариш ёки
янги пайчиларни жалб қилиш учун қўшимча сарф - хара-

жатлар талаб этилмайди. Бироқ фойда жамлаш тадбири жорий йилда акцияларга тўланиши лозим бўлган дивидендларни қисқартиради, бу эса банкнинг бозордаги эгаллаган ўрнини тебратиш мумкин.

Мамлакат тижорат банклари шаклланаётган бозорда ўз ўрнини топишга уриниб, фойдани ўстириш узоқ муддатли истиқболдан кўра жорий дивиденд муаммоси билан кўпроқ машғул бўлмоқдалар. Шунинг учун улар янги акция чиқариш ёки янги пайчиларни жалб этиш ҳисобига ўз маблағлари миқдорини кўпайтиришни афзал кўрмоқдалар.

4.2. БАНК САРМОЯСИНИ ШАКЛЛАШ

Акциядорлик тижорат банклари ўз низомий сармоясини шакллаш ва кенгайтириш учун ўз қимматли қоғозлари - акцияларни чиқариш услубидан фойдаланмоқдалар. Тижорат банклари ўз акцияларини муомалага чиқариб қимматли қоғозлар эмитенти сифатида гавдаланмоқдалар. Улар муомалага чиқарилган қимматли қоғозлари бўйича шу қоғоз эгалари олдида ўз помидан мажбурият бажарадилар.

А к ц и я - акциядорлик тижорат банкининг акцияси бу - акция эгасининг банк маблағларида улуши борлиги, банк фаолиятидан даромад кўриши ва табиийки, банк бошқарувида иштирок этишга ҳуқуқи борлигини гувоҳлантирувчи бирор бир қимматли қоғоздир.

Акциядорлик тижорат банкларининг акциялари оддий ва имтиёзли бўлиши мумкин.

И м т и ё з л и акциялар ўз эгаларига банк тугатилганда имтиёзли (оддий акция эгаларига нисбатан) дарво бериш ва қатъий белгиланган дивиденд олиш ҳуқуқини беради, лекин овоз бериш ҳуқуқини бермайди.

О д д и й акция акциядорлар йиғилишида бир овоз бе-

риш ва захира жамғармалари тўдириб бўлингани ҳамда имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар тўлаб бўлинганидан сўнг соф фойдани тақсимлашда иштирок этиш ҳуқуқларини беради.

Банк чиқараётган барча оддий ва имтиёзли акциялар номланган бўлиши шарт. Акциядорлар йиғилишида овоз бериш ҳуқуқини берувчи акциялар, яъни оддий акциялар бир хил номинал қийматга эга бўлиши шарт.

Асосий қимматли қоғозлар, яъни акция ва облигациялар билан бир қаторда акциядорлик тижорат банклари шаклдан ҳосил қилган қимматли қоғозларни чиқаришлари мумкин. Шаклдан ҳосил қилинган қимматли қоғоз эгасининг асосий қимматли қоғозларни харид қилиш ёки сотиб юбориш ҳуқуқини гувоҳлантирувчи ҳар бир қимматли қоғоз шу қаторга киради.

Бугунги кунда тижорат банклари опцион, варрант, фьючерс каби шаклдан ҳосил қилинган қимматли қоғозларни амалда чиқармоқдалар.

ВАРРАНТ - ўз сақловчисига қатъий белгиланган нарх бўйича белгиланган муддатда битта қимматли қоғозни сотиб олиш ҳуқуқини берувчи сертификатдир. Банklar варрантларни мустақил қимматли қоғоз сифатида эмас, балки акцияга янада катта қизиқиш уйғотиш мақсадида банк акциясининг таркибий қисми сифатида муомалага чиқарадилар. Одатда варрант муомалага чиқарилганидан сўнг акциядан ажраб чиқади ва мустақил муомала қила бошлайди. Акция чиқаришда варрант исбатан кам қўлланади. Шу билан бир вақтда айрим банklar акцияларни қайта эмиссия қилишда ўз акциядорларига янги акция сотиб олиш имтиёзли ҳуқуқини тақдим этадилар.

ОПЦИОН - бу шундай шартномаки, унга мувофиқ опцион сақловчиси аниқ муддат давомида ва белгиланган нарх

бўйича маълум сон акцияларни опцион сотган шахсдан сотиб олиш (юбориш) ҳуқуқига эга бўлади. Жамғармалар бозорида мустаҳкам ўрнига эга бўлган банк акцияларини жойлаштиришда опцион қўлланади. Опцион муомала доираси мунтазам кенгайиб бормоқда.

ФЬЮЧЕРС - қимматли қоғозларни сотиб олиш мажбуриятидир, яъни мажбурият ижрочиси билан шартнома тузиш пайтида қатъий белгиланган нарх бўйича маълум вақтдан сўнг ёки аниқ санада фьючерс сақловчиси томонидан қимматли қоғозларни сотиб олиш (юбориш) мажбуриятини кўзловчи биржада тузилган шартномадир. Фьючерселар банк опционлардан кўра кам қўлланади, бироқ ушбу шаклдан ҳосил қилинган қимматли қоғозлар ҳам банк акциялари бозорида борган сари мустаҳкам ўрин эглламоқда.

Акциядорлик банки қуйидаги ҳолларда акцияларни эмиссия қилади:

1. таъсис бўлганида;
2. дастлабки низомий сармоясини акция чиқариш орқали қўпайтирганида.

Акциядорлик банки таъсис этилганида (ёпиқ ва очик турдаги) Ўзбекистон Республикаси акциялар фақат ёпиқ тарзда тақсимланади. Амалдаги метёрий ҳужжатларга мувофиқ акциядорлик билан таъсис этилганида (пунингдек пайчилик банки акциядорлик банкига айлантйрилганида) биринчи чиқарув барча акциялари банк муассислари ўртасида тақсимланиши шарт. Банк таъсис этилиши пайтида оммавий сотув орқали жойлаштириш учун мўлжалланган акциялар мавжуд бўлиши ман этилади.

Пайчилик банки акциядорлик банки айлантйрилгани билан бир вақтда унинг низомий жамғармаси ҳам кўнайтирилгани ҳолатида фақат муассисларнинг қўшимча бадаллари ҳисобигагина уни кўпайтириш мумкин. Агар низомий жам-

гарма банкнинг бошқа жамғармаларини сармояга айлантириш ҳисобига кўпайтирилган бўлса, бундай кўпайтиришнинг жами миқдори банк муассислари ўртасида тақсимланиши лозим. Банк акциялари биринчи чиқаруви тўла ҳажмда оддий номланган акциялардан иборат бўлиши шарт. Эмитент банк томонидан биринчи чиқарув акцияларини рўйхатдан ўтказиш ва сотиш ишлари қимматли қоғозлар билан амалиёт бажариш солиғидан озод этилади.

Акциядорлик банки низомий жамғармаси (сармояси)ни кўпайтириш учун акция чиқариш, яъни қайтадан акция чиқариш Ўзбекистон Республикасида акциядорлар томонидан илгари чиқарилган жами акциялар учун тўла ҳажмда ҳақ тўланганидан кейингина рухсат этилади. Акциялар қайта чиқаруви ҳам оддий, ҳам имтиёзли акциялардан иборат бўлиши мумкин. Имтиёзли банк акциялари ҳар хил номинал қийматда бўлиши мумкин, лекин ўз эгаларига акциядорлар йиғилишида овоз бериш ҳуқуқини бермасликлари шарт.

Қайта чиқарув акцияларининг жойлаштирилиши ёпиқ обуна ёки бирламчи оммавий сотув орқали амалга оширилиши мумкин. Банк акцияларига ёпиқ обуна (эмиссия рўйхатини қайд этмасдан) бирваракайига уч шарт бажарилгани шароитидагина рухсат этилади:

а) чиқарув якунланганидан сўнг банк ёпиқ АЖ сифатида фаолият кўрсатади;

б) банкнинг режадаги низомий жамғармаси маҳаллий ҳокимлик томонидан тасдиқланади;

в) чиқарув якунланганидан сўнг банк юзтадан ортиқ бўлмаган акциядорларга эга бўлади.

Банк томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар банк муассислари ва бошқа инвестициялар, яъни ўз номидан ва ўз ҳисобига қимматли қоғозларни харид қилувчи юридик шахслар ёки фуқаролар ўртасида жойлаштирилади.

ТИЖОРАТ БАНК ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРИ ЧИҚАРУВИНИ РЎЙХАТДАН ЎТКАЗИШ ТАРТИБИ

Банк қимматли қоғозларининг барча чиқарувлари инвесторлар сонидан ва чиқарув ҳажмидан қатъий назар мажбурий тарзда Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт. Бевосита Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг Қимматли қоғозлар бошқармасида низомий сармояга эга бўлган акциядорлик банкларининг ҳамда низомий сармоёдаги улуши 50 фоиздан кўп бўлган чет эл ва МДХ мамлакатлари муассисларига эга бўлган банкларининг чиқарилган акциялари рўйхатга олинади. Айрим ҳолларда (бугунги кунда аксарият ҳолларда қимматли қоғозлар чиқаруви рўйхатга олиш амали ўз ичига эмиссия рўйхатини қайд этиш амалини ҳам киритади.

Зеро биринчи чиқарув акцияларини рўйхатга олиш тадбирини ўтказишда бирваракайига икки шарт бажарилгани ҳолатида эмиссия рўйхати ҳам қайд этилиши шарт:

а) банк очик АҲ шаклида барпо этилган;

б) банк режаланган низомий жамғармага ва, ёки юзтадан кўп муассисларга эга.

Ҳар бир янги барпо этилган акциядорлик банкининг биринчи чиқарув акцияларини рўйхатга олиш тадбири одатда эмиссия рўйхатини қайд этиш тадбири билан бирга бажарилиши шарт.

Қайта чиқарув акцияларини рўйхатга олиш тадбири умумий қондаларга кўра эмиссия рўйхатини қайд этиш билан бирга бажарилиши шарт.

Айтиб ўтилганидек, тижорат банк низомий жамғармалари ҳажмига оид энг кам миқдор чегаралангани муносабати билан юқоридаги қондадан истисно бўлиш деярли мумкин эмас.

Қимматли қоғозлар чиқарувини давлат рўйхатдан ўтказиш тадбиридан қўзланган мақсад ҳуйидагича: қимматли қоғоз харидорлари олдида эмитент банкларнинг маъсулиятини ошириш, инвесторларнинг уларга бўлган ишончини мустаҳкамлаш, банк қимматли қоғозларининг бозордаги иккиламчи муомаласи учун нормал шароит таъминлаш. Маълумки, тижорат банкларининг акциялари сақловчилар учун юқори молиявий таваккалчилик хавфини юзага чиқаради, чунки банклар саноат ва савдо ташкилотларидан фарқли ўлароқ аксариyat ҳолларда ўз маблағлари билан эмас, балки қарзга олинган маблағлар билан ишлайдилар.

Давлат рўйхатга олиш тадбири молиявий таваккалчилик хавфини қисқартириш, суистеъмолчилик ва найрангбозлик ҳолларининг олдини олишга қаратилган.

Қайта чиқарув акциялари ва облигациялар рўйхатга олинганида ва сотилганида эмиссия рўйхати ҳам қайд этилган бўлса, эмитент банк чиқарув номинал ҳажмининг 0,5 фоизи миқдорида қимматли қоғозлар билан амалиёт бажариш солиғини тўлайди. Акция, облигация харидорлари солиқ тўлайдилар.

Қимматли қоғозларни чиқариш ҳақидаги қарор тегишли ваколатга эга бўлган банк бошқариш аъзолиги томонидан қабул этилади. Одатда бу - банк акциядорларининг умумий йиғилишидир.

Қимматли қоғозларни чиқариш ҳуқуқига эга бўлиш учун банк: молиявий якупланган уч сўнги йилда безарар ишлаган бўлиши (ёки барпо этилганидан буён, агар ушбу муддат уч йилдан кам бўлса); сўнги уч йилда (ёки барпо этилганидан буён) амалдаги қонунчиликка риоя этмаганлиги учун давлат идоралари томонидан жазо чораларига тортилмаган бўлиши; кредиторлар ва бюджет олдида муддатида тўланмаган қарздорликка эга бўлмаслиги, ўз филиалларининг субҳи-

собрақамлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкдаги вакиллик ҳисобрақамида дебет қолдиги бўлмаслиги шарт.

Ўз қимматли қоғозлари чиқарувини рўйхатдан ўтказиш учун эмитент банк Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг Қимматли қоғозлар билан ишлаш бошқармаси ўз жойлашуви бўйича қўйидаги ҳужжатларни тақдим этади: рўйхатдан ўтиш аризаси; эмиссия рўйхати; Ўзбекистон Республикаси Яққаҳуқморилликка қарши сиёсат ва янги иқтисодий тузилмаларга ёрдам кўрсатиш Давлат Қўмитасининг тегишли муассаси билан мазкур чиқарув бўйича келишиб олинганини тасдиқловчи ҳужжатлар ҳамда қимматли қоғозлар билан амалиёт бажариш солиғи тўлангани ҳақидаги тўлов топшириғининг нусхаси (эмиссия рўйхати қайд этилгани учун).

Эмиссия рўйхати банк бошқаруви томонидан тайёрланади, банк бошқаруви раиси ва банк бош бухгалтери томонидан имзоланади. Биринчи бор таъсис этилаётган банкнинг биринчи чиқарув акциялари эмиссия рўйхати банк муассаслари томонидан тайёрланади ва тайинланган банк ташкиллаш идора гуруҳи аъзолари томонидан имзоланади. Эмиссия рўйхатида банк тўғрисидаги маълумотлар, банкнинг молиявий аҳволи ва бўлажак қимматли қоғоз чиқаруви тўғрисидаги (қимматли қоғозларга оид умумий маълумотлар, уларни тарқатиш шарт - шароитлари ва тартиби, нархи ва ҳисоб - китоб шартларига оид, даромад кўриш юзасидаги) маълумотлар кўрсатилади. Пайчилик банки акциядорлик банкига айлантирилганида биринчи бор акция чиқаришда ва қайта акция ҳамда облигацияларни чиқаришда эмиссия рўйхати ҳолисона аудитор фирмаси томонидан тасдиқланиши шарт.

Рўйхатдан ўтишга оид банк томонидан тақдим этилган ҳужжатлар амалдаги қонунчиликка, банк қондалари ва йўриқномаларга мувофиқлиги юзасидан рўйхатга олувчи идора

томонидан кўриб чиқилади.

Қимматли қоғозлар чиқаруви давлат рўйхатидан ўтказилиши пайтида уларга давлат қайдрақами берилади. Рўйхатга олинган ҳужжатлар ва рўйхатдан ўтиш тўғрисидаги ҳам ваколатли шахс томонидан имзоланади рўйхатга олувчи идоранинг муҳри билан тасдиқланади ва эмитент банкка берилади.

Қимматли қоғозлар чиқарувини рўйхатдан ўтказиш тадбири эмиссия рўйхатини қайд қилиш тадбири билан бирга бажарилганлиги ҳолатида эмитент банк қайд қилинган эмиссия рўйхатини эълон қилади ва оммавий ахборот воситалари орқали қимматли қоғозлар чиқаруви ҳақида ахборот беради ҳамда қимматли қоғозларни сота бошлайди.

ЭМИТЕНТ БАНК ТОМОНИДАН ҚИММАТЛИ ҚОҒОЗЛАРНИ СОТИШ

Эмитент банк қимматли қоғозлар чиқарувини рўйхатдан ўтказиб, эмиссия рўйхатини эълон қилгани ва чиқарув тўғрисида ахборот берганидан кейингина уларни сотишга ҳақли бўлади. Давлат рўйхатидан ўтганлиги пайтигача тижорат банки ўз қимматли қоғозларини реклама қилишга ҳақи йўқ.

Банк акцияларини бир неча услуб орқали сотиш мумкин.

Биринчи услуб - моддий қимматликлар, номоддий активлар, учинчи шахслар томонидан эмиссия қилинган ва бозорда талабгир бўлган қимматли қоғозлар кўринишида акциядорлардан банк сармоясига бадал қабул қилиш. Қонун ва банк йўриқномаларида белгиланган банк фаолияти учун бевосита қўллангани мумкин бўлган активларгина низомий сармояга тўланган ҳақ сифатида қабул қилинади. Банк барпо этилиши пайтига уларнинг низомий сармоя тузилмасидаги улуши 20 фоиздан ортмаслиги лозим. Кейинчалик бу улуш миқдори 10 фоизгача етказилиши зарур (бинолар қийматини ҳисобга ол-

масдан).

Акция учун тўланган асосий воситалар қийматини азитириш:

Км - ҳисобрақам “Эмиссия қилинган қимматли
ғоз харидорлари” шахсий ҳисобрақам бўйича
Бошқа дебитор ва кредиторлар”.

Дм - 920 - “Био ва иншоотлар” ҳисобрақами,

Дм - 921 - “Хўжалик жихозлари” ҳисобрақами.

Акция учун тўланган лицензиядаги патентлар, ер, био
иншоот ва жихоз - ускуналардан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳа
да бошқа мулкӣ ҳуқуқлар қийматини акс эттириш :

Дм - 904 - “Бошқа дебитор ва кредиторлар” ҳисоб
рақами,

Км - 925 - “Номоддий активлар” ҳисобрақами.

Томонлар келишувига кўра белгиланган номоддий ак
влар қиймати ҳамда объектни фойдаланишга тайёрлаш сарф
харажатлари 925 - ҳисобрақам дебити бўйича ўтказилади.

Акция учун топширилган тегишли моддий қимматлик
қийматига оид:

Км - 904 - “Бошқа дебитор ва кредиторлар” ҳисоб
рақами,

Дм - 931 - “Қурилиш ва бошқа моддий ашёлар” ҳи
собрақами,

Дм - 940 - “Хўжалик моддий ашёлари” ҳисобрақами

Дм - 942 - “Қам қийматли ва тез эскирувчи буюм
лар” ҳисобрақами.

Акция ҳақини тўлаш учун акциядорлар томонидан бериладиган натурал шаклдаги мулк банк мулки бўлиб қолади. Ушбу банк муассасалари қўшма қарорига кўра белгиланган ва акциядорлар умумий йиғилишида тасдиқланган баҳо бўйича 920, 921, 931, 940, 942 - ҳисобрақамларга крим қилинади.

Мулк банкнинг бутун фаолият даври ёки акциядорлар белгиланган бошқа муддат бўйича ҳисоблаб қўшилган мулкдан фойдаланиш ижара ҳақидан келиб чиққан ҳолда баҳоланади. Бу муддат таъсис ҳужжатларида кўрсатилиши лозим.

Банк акциялари учун тўланган учинчи шахслар томонидан эмиссия қилинган қимматли қоғозлар қийматига оид:

- Кт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами,
- Дт - 191 - "Акциядорлик жамият акциялари учун сарфланган сармоя" ҳисобрақами.
- Дт - 192 - "Қорхона акциялари учун сарфланган сармоя" ҳисобрақами.
- Дт - 193 - "Нодавлат қарз мажбуриятлари учун сарфланган сармоя" ҳисобрақами.
- Дт - 194 - "Давлат қарз мажбуриятлари учун сарфланган сармоя" ҳисобрақами.

Акциядорлар фақат учинчи шахслар томонидан эмиссия қилинган ва маълум нарх билан бозорда муомала қилеётган қимматли қоғозлар билангина ўз акциялари учун ҳақ тўлашлари мумкин. Ўзлари чиқарган қимматли қоғозлар билан банк акциялари учун ҳақ тўлашга акциядорлар ҳаққон эмаслар. Шунингдек акциядорларнинг мулкӣй жавобгарлигини келтириб чиқарувчи қимматли қоғозлар, масалан банк акциядори иштирок этган вексел кабилар ҳам акцияга ҳақ тўлаш учун ишлатилиши мумкин эмас.

Низомий сармояга ҳақ тўлаш учун учинчи шахсларнинг қимматли қоғозларини қабул этаётган акциядорлик банклари ушбу қимматли қоғозлар нархини белгилаган биржа ёки бошқа нарх белгиловчи таъкилот тўғрисида маълумот беришлари шарт. Маълумотда қимматли қоғозлар билан ишлаш борасида биржа фаолиятини юритиш учун Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги берган лицензиянинг тартиб рақами, ушбу қимматли қоғозларнинг сотилган даври, улар билан бажарилган битимлар ҳажми ва баҳоси кўрсатилиши зарур. Банк акцияларига ҳақ тўлаш учун қабул этилган қимматли қоғозлар шартнома тузилган санадаги уларнинг бозор нархи бўйича ҳисобга олинади.

Шуни таъкидлаш лозимки, чиқарув якунлари қайд этилганига қадар инвесторлар томонидан банк акцияларига ҳақ тўлаш учун берилган моддий қимматликлар, номоддий активлар ва қимматли қоғозлар эмитент банк томонидан сотилиши ёки бошқа усулда бегона қилиниши мумкин эмас.

Иккинчи услуб - харидорлар билан маълум сонли акцияларга тузилган олди - соти шартномасига асосан сўм ва чет эл валютаси эвазига акцияларни сотишдан иборатдир.

Бунда эмитент банк махсус комиссия шартномаси ёки тошпириқларни тузиб воситачилар, яъни молиявий брокерлар хизматидан фойдаланиши мумкин. Акциялар сўм эвазига сотилганида тўлов муддати узайтириб берилиши мумкин, лекин ушбу муддатни шундай белгилаш лозимки, харидор акциялар ҳақини чиқарув қайд этилган кундан эътиборан бир йил давомида тўлиқ тўлаши зарур.

Банк томонидан харидорларга қимматли қоғозлар сотилганида улар учун ҳақ нақд пул билан ҳам, нақд пулсиз тартибда ҳам тўланиши мумкин. Бироқ барча ҳолларда сўмдаги маблағлар бевосита тижорат банкининг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги махсус жамғариш ҳисобрақамига

кирим қилинади. Бундай жамғариш ҳисобрақами тижорат банкига унинг асосий вакиллик ҳисобрақами юритилаётган жойи бўйича очиб берилади. Чет эл валютасидаги маблағлар аса вакил банкда ёки хорижий банкда очиб берилган жамғариш ҳисобрақамига жойланади. Обуна тугаши пайтигача ушбу маблағлардан банк маблағ айланувида фойдаланиб бўлмайди.

Сотилган қимматли қоғозлар учун тўланган маблағларни йиғиш юзасидаги бундай тартиб мавжудлигига обуна тугаши пайтигача акция учун ҳақ тўлаган харидорлар тўла ҳуқуқли акциядор бўлмаганликлари асос бўлади. Бирор бир сабаб тугайли обуна амалга ошмаган деб тан олингани ҳолатида акция учун тўланган маблағлар тўла ҳажмда харидорларга қайтариб берилиши шарт. Бундай тартиб бўлажак обуна кампаниясига тайёргарликни янада кучайтиришга кўмак бўлиши ва обуна ўтказиш жараёнига ижобий таъсир кўрсатиши, обуна ўтказиш даври ва жамғариш ҳисобрақамларидаги маблағларни ҳаракатсиз қилиб қўйиш муддатларини қисқартиришга рағбат бериши кўзланади.

Банк акция учун тўловларни сўмдаги нақд пул маблағлари билан қабул қилгани ҳолатида нақд шаклда қабул қилинган миқдорга тенг маблағларни нақд пулсиз тартибда уч кун муддат ичида ўз асосий вакиллик ҳисобрақамидан жамлаш ҳисобрақамига ўтказиб қўйиши шарт.

Бу ҳолда банк баланси бўйича қуйидаги ўтказмалар қилинади:

сўмдаги нақд маблағ қабул қилишда:

Дт - 031 - "Касса" ҳисобрақами,
Кт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар"
ҳисобрақами, "Эмиссия қилинган қимматли қоғоз харидорлари" шахсий ҳи-

собрақами бўйича.

Нақд шаклда қабул қилинган миқдорга тенг эквивалентини ўз асосий вакиллик ҳисобрақамидан жамлаш ҳисобрақамига ўтказишда:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами" да алоҳида шахсий ҳисобрақам шаклида очиб берилувчи "Қимматли қорғоз сотувидан тушган маблағлар" жамлаш ҳисобрақами,

Кш - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами".

Акция учун нақд пулсиз тартибда сўм маблағлари тушганлиги ҳолатида банк акциялари инвестор - харидорига қайси банкда хизмат кўрсатилаётганини эътиборга олиш лозим. Инвестор банк миқозин бўлмагани ҳолатида акция учун тўлов бажаришда эмитент банкнинг балансида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами" да алоҳида шахсий ҳисобрақам шаклида очиб берилувчи "Қимматли қорғозлар сотувидан тушган маблағлар" жамғариш ҳисобрақамини дебити,

Кш - "Эмиссия қилинган қимматли қорғоз харидорлари" шахсий ҳисобрақами бўйича "Бошқа дебитор ва кредиторлар" 904 - ҳисобрақами.

Агар инвестор - миқоз банк бўлса, у ҳолда эмитент банк уч кундан кеч бўлмаган муддатда ўз асосий вакиллик ҳисобрақамидан жамғариш ҳисобрақамига миқоздан акция учун олинган маблағ эквивалентини ўтказиш шарт. Бунда эмитент банкнинг баланси бўйича қуйидаги ўтказмалар берилади:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами" да алоҳида

шахсий ҳисобрақам шаклида очиб берилувчи “Қимматли қоғоз сотувидан тушган маблағлар” жамғариш ҳисобрақами,
Кп - 161 - “Вакиллик ҳисобрақами”.

Эмитент банк чиқарган акцияларини ўз филналлари орқали сотса ёки акцияларини сотиш учун жойловчи воситачилар сифатида банкларни, инвестиция, брокерлик ёки бошқа фирмаларни жалб этганлиги ҳолатида ушбу ташкилотлар акция сотилган санадан бошлаб уч кундан кеч бўлмаган муддатда эмитент банкнинг жамғариш ҳисобрақамига сотувдан тушган маблағларни ўтказиб беришлари шарт.

Бу ҳолда амалиётлар эмитент банкнинг балансида қуйидаги ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дп - 161 - ҳисобрақамда очиб берилувчи “Қимматли қоғоз сотувидан тушган маблағлар” жамғариш ҳисобрақами,

Кп - “Эмиссия қилинган қимматли қоғоз харидорлари” шахсий ҳисобрақами бўйича
“Бошқа дебитор ва кредиторлар” 904- ҳисобрақам.

Эмитент банк акция учун чет эл валютасида ҳақ олганлиги ҳолатида Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида махсус жамғариш ҳисобрақамини очиб талаб этилмайди.

Эмитент банк учун валюта ҳисобрақами вақыл банкда ёки хорижий банкда очиб берилади (эмитент банкка берилган ҳуқуққа асосан).

Валюта амалиётларини бажариш учун валюта лицензиясизга эга бўлган банклар ҳам, акция жойлаштириш даврида бундай лицензияга эга бўлмаган банклар ҳам, яъни барча

банклар низомий жамғарма учун тўловларни валюта маблағларида қабул қилишлари мумкин.

Агар эмитент банк валюта лицензиясига эга бўлмаса, у ҳолда акция учун тушган валюта маблағлари обуна якунлари қайд этилганидан, яъни обуна амалга ошган деб тан олинганидан кейин хўжалик эҳтиёжлари учун ишлатилиши мумкин.

Нақд чет эл валютаси тушумлари банк балансида қуйидаги ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дш - 060 - "Нақд чет эл валютаси ва чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатлари" ҳисобрақами,

Кш - 076 - "Бошқа хорижий амалиётларга оид ҳисоб - китоблар" ҳисобрақами, "Акция харидорлари" алоҳида ҳисобрақами бўйича ва ҳар бир миқдорнинг шахсий ҳисобрақами бўйича алоҳида.

Эмитент банк ҳам нақд шаклда қабул қилинган валюта маблағларига тенг эквивалентни уч кунлик муддат ичида нақд пулсиз тартибда 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар"дан ёки валюта вакиллик ҳисобрақамидан "Акция харидорлари" алоҳида субҳисобрақамига ўтказиб бериши шарт.

Бунда эмитент банкнинг балансида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дш - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақамида очиб берилувчи "Акция харидорлари" субҳисобрақами,

Кш - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар"

валюта вакиллик ҳисобрақами.

Агар банкда бундай имконият бўлмаса, у ҳолда тушган чет эл валютаси вакил банкка ёки хорижий банкка топширилиши зарур. Ушбу амалиёт бажарилганида эмитентнинг балансида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дт - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақамида очиб берилувчи "Акция харидорлари" субҳисобрақами,

Кт - 060 - "Нақд чет эл валютаси ва чет эл валютасидаги тўлов ҳужжатлари" ҳисобрақами.

Нақд пулмиз чет эл валюта тушумлари банк балансида қуйидаги ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дт - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақамида очиб берилувчи "Акция харидорлари" субҳисобрақами,

Кт - "Акция харидорлари" алоҳида шахсий ҳисобрақам бўйича 076 - "Бошқа хорижий амалиётларга оид ҳисоб - китоблар" ҳисобрақами, ҳар бир мижоз шахсий ҳисобрақами бўйича алоҳида кўрсатилади.

Чиқарув якуналари қайд этилмагани пайғидача валюта ва сўм маблағларидан фойдаланиш ман этилади.

Акциядорлик банкларига икки номинал - сўм ва долларда фойдаланган акция номинал қийматини ўрнатиш ҳуқуқи берилмайди. Шунингдек эмитент банк ўз акцияларига икки номинал

нални ўрнатмасдан улар учун валютада ҳақ олиш ва валютанинг валюта баҳосини белгилаш ҳуқуқига эгадир. Ҳисобда акциялар сингари ушбу валюта баҳоси (валюта номинали) ҳам бир чиқарув барча инвесторлари учун ягона бўлади. Эмитент банк сўм ва валюта, яъни икки номинали акцияларни чиқаргани ҳолатида валюта номинали акциялар ва валюта баҳосига мос бўлиши лозим.

Сўм ва валюта номинали (валюта баҳоси) ўртасидаги мувофиқлик эмитент банкнинг ваколатли аъзолиги томонидан ўрнатилади. Бундай ваколат низом ҳужжатлари ва амалдорларнинг қонунчилик асосида берилади. Яъни сўм ва валюта номинали (валюта баҳоси) ўртасидаги мувофиқлик сўмнинг долаҳия нисбатан амалдаги расмий курсига қараб белгиланиши билан эмаслигини билдиради.

Эмитент банк акция учун тўланган ва 072 - баланс ва ҳисоброҳамда ҳамда валюта вакиллик ҳисоброҳамда қайд қилинган валюта маблағларини Ўзбекистон Республикаси Мазкур Банкнинг хатида маълум қилинган қоидаларга мувофиқ жорий баҳоларди.

Акциядорлик банкнинг акциялари учун тўланган валюта акцияларни валюта эвазига олди - сотти қилиш амалиёти билан эгтирилган санадаги сўм курси бўйича балансдан ўтказилади.

Учинчи услуб - банкнинг бошқа ўз маблағларини сармояга айлантириш билан биргаликда тегишли сондаги акцияларни акциядорлар ўртасида тақсимлашдан иборатдир.

Ўз маблағларини сармояга айлантириш амалиётлари акция чиқаруви якуналари тўғрисидаги ҳисобот қайд этилган ва кейингина банк балансида акс эттирилади. Маблағ банкнинг мақсадлари ва бошқа ўз маблағлари ўртасида фақатгина тақсимланган муносабати билан баланс активи бўлиши мумкин бўлишича ўтказмалар қилинмайди.

Банкнинг ўз маблағларини сармояга айлантиришда қў

наблаглардан фойдаланиш мумкин:

Тоjikистон Республикаси Марказий Банки томонидан ўрнатилган тартибда ва ҳақиқатда тўлган низоомий жамғармалар 10 фоиздан ортиқ қисмини ташкил этувчи захира жамғармаси наблагларидан (011 - "Захира жамғармаси" баланси ҳисобрақами):

Дтп - 011 - "Захира жамғармаси" ҳисобрақами,

Ктп - 010 - "Низоомий жамғарма" ҳисобрақами;

шайхоналарини биринчи эгаларига сотишдан олинган номанлолий мотиддан ортиқча наблаглар (012 - "Маҳсус жамғармалар" баланси ҳисобрақамининг "Қўшимча ўз наблаглари" шахсий ҳисобрақами):

Дтп - 012 - "Маҳсус жамғармалар" баланси ҳисобрақамининг "Қўшимча ўз наблаглари" шахсий ҳисобрақами,

Ктп - 010 - "Низоомий жамғарма" ҳисобрақами;

банкнинг асосий кассаларини қайти баҳолаш натижасида олинган ва 012 - "Маҳсус жамғармалар" баланси ҳисобрақамининг ялоқанда шахсий ҳисобрақамида акс эттирилган наблаглар:

Ктп - 010 - "Низоомий жамғарма" ҳисобрақами;

016 - "Иқтисодий раббатлан жамғармалари" баланси ҳисобрақамида акс эттирилувчи иқтисодий раббатлан жамғармалариники йил якулига кўра қолдиқ:

Дтп - 016 - "Иқтисодий раббатлан жамғармалари"

ҳисобраҳами,

Кит - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобраҳами

- иқтисодий рағбатини жамғармаларидаги маблағлар ҳисобидан харид қилинган ва ишлаб чиқарин ҳамда ижтимоий рағбатлаштириш учун йўналтирилган (018 - "Ишлаб чиқарин ва ижтимоий рағбатлаштиришга йўналтирилган иқтисодий рағбатлаштирилган жамғармалари" баланси ҳисобраҳами), қонунда белгиланган тартибда 1 ҳиат жамғарма аъзолари ўртасида тақсимланган ҳар бир аъзоннинг шахсий даромади сифатида тақдирланган асосий воситалар:

Дит - 018 - "Ишлаб чиқарин ва ижтимоий рағбатлаштиришга йўналтирилган иқтисодий рағбатлаш жамғармалари" ҳисобраҳами,

Кит - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобраҳами.

- йил якумидаги кўра берг кредит қолдиғининг 50 фоизи ҳисобиданги ўз маблағларининг валютаси қисмининг баҳоланишда олганган маблағлар (019 - "Валюта маблағлари қайта баҳолани" баланси ҳисобраҳамининг "Ўз маблағларининг валютаси қисмининг қайта баҳоланишда фойдаланилмаган курс фарқи" шахсий ҳисобраҳами):

Дит - 019 - "Валюта маблағларини қайта баҳолани" баланси ҳисобраҳамининг "Ўз маблағларининг валютаси қисмининг қайта баҳоланишда фойдаланилмаган курсдаги фарқи" шахсий ҳисобраҳами,

Кит - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобраҳами;

- қўшиқ ҳисобланган, лекин экиддорларга тўланмаган дивидендлар (904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобраҳами)

- сообраќами, банк акциядорларининг шахсий ҳисобрақамлари бўйича):

Дт - банк акциядорларининг шахсий ҳисобрақамлари бўйича "Бошқа дебитор ва кредиторлар"
904 - ҳисобрақам,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами;

- йил якунларига кўра тақсимланмаган фойда (981 - "Ҳисобот йилигача мавжуд фойда ва зарар" баланс ҳисобрақами бўйича кредит қолдиғи):

Дт - 981 - "Ҳисобот йилигача мавжуд фойда ва зарар" ҳисобрақами,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами.

Ўз маблағларини сармоёга айлантириш амалиёти балансда акс эттирилганида акциядорлар рўйхатига ҳам тегишли ўзгартиришлар киритилиши лозим.

Тўртинчи услуб - пайчидлик банки акциядорлик банкига айлантирилганида илгари киритилган наёларни акцияларга қайта расмийлаштиришдан иборатдир.

Бу ҳолда қўшимча бухгалтерлик ўтказмалар қилинмайди.

Бешинчи услуб - илгари банк чиқарган акцияларни ай-ирбошланувчи облигацияларга ва бошқа қимматли қорозларга алмаштириш.

Сотил услубидан қатъий назар бир чиқарувдаги ҳар бир хилга мансуб акцияларнинг баҳоси биринчи эгаларига сотилганида ягона бўлиши шарт, шу ҳисобда акциялар воситачи орқали сотилганида ҳам.

Банк томонидан ҳақиқатда сотилган акциялар сони уларнинг чиқарув учун мўлжалланган ва қайд ҳужжатларида

кўрсатилган сонидан ортқча бўлмаслиги керак. Шу билан биргаликда банк чиқарув қайд ҳужжатларида кўрсатилгандан кам сондаги қимматли қорозларни сотиши мумкин. Бу ҳолда акцияларга н. Батан қуйидаги қоида амал қилади: банк н. зомий жамғармасининг ўсган ҳажми учун ҳақиқатда тўланган пул миқдори чиқарув аввалида мўлжалланган ўсиш ҳажми миқдорининг 50 фоизидан кам бўлмаган қисmini ташкил этганлиги ҳолатидагина акция чиқаруви амалга ошган деб тоолиниди.

Бошқа сўзлар билан айтганда чиқарув амалга ошган деб тан олиниши учун банк акцияларни сотиб бўлмагандан кейин шу қадар пул маблағ йиғиб олиши, акция учун бадал сифатида моддий ва номоддий активларни, валюта ва ҳоказоларни қабул қилиб олиши зарурки, низомий жамғармага (010 - баланс ҳисобрақамига) кирим қилиниши лозим бўлган бундай маблағ ва активларнинг қиймат ҳажми чиқарув қайд этилганида мўлжалланган, яъни сотиш учун мўлжалланган барча акциялар номинал қиймати йиғиндисининг 50 фоизидан кам бўлмаслиги лозим. Банк акциялари номиналдан юқори сотилгани ҳолатида ҳақиқатдаги сотув нархи билан номинал қиймат ўртасидаги фарқ низомий жамғармага эмас, балки "Махсус жамғармалар" ҳисобрақамига (012 - баланс ҳисобрақами) ёки Валюта маблағларини қайта баҳоланиш (019 - баланс ҳисобрақам)га кирим қилинади.

Акцияларни сотишидан тушган барча маблағлар қиймати ва уларнинг чиқарув қайд этилганидан сўнг низомий жамғармага кирим қилинувчи улушига оид ҳисоб - китоблар акция чиқаруви якунлари ҳақидаги ҳисоботда келтирилади. Келажакда тўланиши лозим бўлган (тўлов муддати узайтириб сотилган акцияларга оид) пул миқдорлари ҳисоб - китобларда ҳисобга олинмайди. Бир чиқарувда тур и хилларга мансуб акциялар сотилганлиги ҳолатида ҳисоб - китоблар бирданига

барча хиллар бўйича умумий миқдорда олиб борилади.

Банк давлат рўйхатидан ўтганлиги наитига акциядорлар томонидан низомий жамғармага киритилмаган пул миқдори 9945 - "Банк акциядорлари (муассислари) томонидан низомий жамғармага оид тўланмаган пул миқдори" балансдан тапшқари ҳисобрақаида қайд этилади. Низомий жамғармага тўлиқ ҳақ тўлаш учун пул маблағлари тушганлиги сари улар балансдан ўтказилади:

Дт - 031 - "Касса" ҳисобрақаи - нақд пул тушганида,

Дт - 061 - "Вакиллик ҳисобрақаи" - нақд пулсиз сўм маблағлари тушганида,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақаи.

Шу билан бир вақтда низомий жамғармага тўланган маблағлар 9945 - "Банк акциядорлари (муассислари) томонидан низомий жамғарма учун тўланмаган пул миқдори" балансдан тапшқари ҳисобрақамнинг чиқим қисмидан олиб тапшқанади.

ЧИҚАРУВ ЯКУНЛАРИНИ ҚАЙД ЭТИШ

Қимматли қоғозларни сотиш жараёни якунланганидан сўнг эмитент банк унинг натижаларини таҳлил қилади ва чиқарув якунларига оид ҳисобот тузади. Бу ҳисобот банк бошқаруви раиси, бош бухгалтери томонидан имзоланади, банк муҳри билан тасдиқланади ва рўйхатдан ўтказувчи идорага қўйиб этилади. Таъкидлаш лозимки, биринчи чиқарув акциялари (банк татъис этилганида) ҳақидаги ҳисобот доимий банк лицензиясици олишга оид ҳужжатлар билан бир вақтда рўйхатдан ўтказилувчи идорага тақдим этилади. Рўйхатдан ўтказувчи идора чиқарув якунлари тўғрисидаги ҳисоботни

якки hafta ичида кўриб чиқади ва унга нисбатан даъво бўлмаганлиги ҳолатида ҳисоботни ҳамда чиқарув якунларини қайд этиши лозим. Бундан сўнг ушбу идора қайд этилган ҳақидаги хатни ва қайд этилган ҳисоботнинг бир нусхасини эмитент банкка топширади ва қимматли қороз чиқарувига оид давлат қайд рақамини тасдиқлайди. Рўйхатдан ўтказувчи идора эмитент банкнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги жамғариш ҳисобрақамида мавжуд сўм маблағларини умумий вакиллик ҳисобрақамига ўтказиб ишлатишга руҳсат беради. Эмитент банкнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги акция обуваси учун маблағ йиғиш жамғариш ҳисобрақами ёпилади:

Дт - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами",

Кт - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами"да алоҳида шахсий ҳисобрақам шаклида очиб берилувчи "Қимматли қороз сотувидан тушган маблағлар" жамғариш ҳисобрақами.

Эмитент банк фойдаланишига руҳсат этилган сўм маблағларини низомий даромадга кирим қилади:

Дт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақам,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" - сўм маблағлари эвазига сотилган акцияларнинг номинал қиймати бўйича,

Кт - 012 - "Махсус жамғармалар" ҳисобрақами, "Қўшимча ўз маблағлари" алоҳида ҳисобрақами бўйича - номинал қийматдай юқори нарх бўйича сотилган акциялардан (банкнинг низомий жамғармасини шакллантиради)

тушган маблағ ҳажмида.

Шунингдек, чиқарув якунлари қайд этилганидан сўнг 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақамида очилувчи "Акция харидорлари" акция тўлови учун тушган валюта маблағларини йиғиши субҳисобрақами ҳам ёпилади:

Дт - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақами,

Кт - 072 - "Хорижий банклардаги ҳисобрақамлар" ёки валюта вакиллик ҳисобрақамида очилувчи "Акция харидорлари" субҳисобрақами.

Акция учун тушган чет эл валютаси банк томонидан низомий жамғармага кирим қилинади:

Дт - 076 - "Бошиқа хорижий амалиётларга оид ҳисоб - китоблар" ҳисобрақами, "Акция харидорлари алоҳида шахсий ҳисобрақам бўйича,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами чет эл валютасига сотилган акцияларнинг сўм номинали ҳажмида,

Кт - 019 - "Валюта маблағларини қайта баҳолаш" ҳисобрақами, "Ўз маблағлари валюта қисмини қайта баҳолашда фойдаланилмаган курсдаги фарқ" шахсий ҳисобрақами бўйича - 076 баланс ҳисобрақами бўйича сўм баҳоси ва 010- баланс ҳисобрақамига кирим қилинган пул миқдори ўртасидаги фарқ миқдорида.

Бу ҳолда акция учун тушган маблағлардан фойдаланиш юзасидаги барча чеклашлар олиб ташланади.

Жамғариш ҳисобрақамларидаги маблағлардан фойдаланишга рухсат этилиши билан бир вақтда низомий жамғармага моддий қимматликлар кирим қилинади:

Дт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами, моддий активлар эвазига сотилган акцияларнинг номинал қиймати ҳажмида,

Кт - 012 - "Маҳсуе жамғармалар" ҳисобрақами, "Қўшимча ўз маблағлари" алоҳида шахсий ҳисобрақам бўйича - номинал қийматидан юқори баҳода сотилган (банк низомий жамғармасини шаклловчи) акциялар учун тушган маблағлар ҳажмида.

Низомий жамғармага номоддий активлар кирим қилинганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақами,

Кт - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами номоддий активлар эвазига сотилган акциялар номинал қиймати ҳажмида,

Кт - 012 - "Маҳсуе жамғармалар" ҳисобрақами, "Қўшимча ўз маблағлари" алоҳида шахсий ҳисобрақами бўйича - номинал қийматидан юқори баҳода сотилган (банк низомий жамғармасини шаклловчи) акциялар ҳажмида.

Низомий жамғармага учинчи шахсларнинг қимматли қорғозлари кирим қилинганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дш - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисобрақам,

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами қимматли қоғозлар эвазига сотилган акциялар номинал қиймати ҳажмида,

Кш - 012 - "Маҳсуе жамғармалар" ҳисобрақами - "Қўшимча ўз маблағлари" алоҳида шахсий ҳисобрақами бўйича, номинал қийматидан юқори баҳода сотилган (банк низомий жамғармасини шаклловчи) акциялар учун тушган маблағлар ҳажмида.

Қимматли қоғоз чиқарувининг якунлари чиқарув тўғрисидаги хабар эълон қилинган матбуот идораси орқали эълон қилиниши шарт. Чиқарув якунлари тўғрисидаги ҳисоботи қайд этилган барча сотилган акциялар ҳақи чиқарув қайд қилинган кундан эътиборан бир йил давомида харидорлар томонидан тўлиқ тўланиши шарт.

ПАЙЧИЛИК БАНКИНИНГ НИЗОМИЙ САРМОЯСИНИ ШАКЛЛАШ

Тижорат банки пайчилик асосида ташкил этилгани ҳолатида унинг низомий сармояси банк иштирокчиларининг пай бадаллари ҳисобига шаклланади. Янги иштирокчилар кўпчилик пайчиларнинг розилигига кўра қабул этилади, низомий сармоя эса пайчилар томонидан қўшимча бадаллар қўшилгани сари ортиб боради. Бу ҳолда қуйидаги ўтказмалар қилинади:

нака сўм маблағлари тушганида:

Дш - 031 - "Касса" ҳисобрақами,

Кш - 010 "Низомий жамғарма" ҳисобрақами,

банк пайчиларининг шахсий ҳисобрақамла
ри бўйича ;

нақд пулсиз тартибда сўм маблағлари тушганида:

1) пайчи банк мижози бўлмагани ҳолатида ушбу банк пайи
учун ҳақ тўлашда:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисобрақами",

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами,
банк пайчисининг шахсий ҳисобрақами
бўйича;

2) пайчи банк мижози бўлганлиги ҳолатида ушбу банк пайи
учун тўланган ҳақ балансида қуйидагича акс эттирилади:

Дш - мижознинг ҳисобрақами,

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами;

низомий жамғарма учун моддий қимматликлар тўлангани
да:

Дш - 920 - "Био ва иншоотлар", 921 - "Хўжа-
лик анжомлари", 931 - "Қурилиш ва бош-
қа моддий буюмлар", 940 - "Хўжалик мо-
дий буюмлари", 942 - "Қам қимматли ва
тез эскирувчи буюмлар" ҳисобрақамлари,

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами;

низомий жамғарма учун номоддий активлар билан ҳақ тўлан-
ганида:

Дш - 025 - "Номоддий активлар" ҳисобрақами,

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами;

учинчи шахсларнинг қимматли қорозлари билан ҳақ тўлан

ганида:

Дш - 191 - "Акцидорлик жамият акцияларига сарфланган сармоя", 192 - "Корхона акцияларига сарфланган сармоя", 193 - "Нодавлат қарз мажбуриятларига сарфланган сармоя", 194 - "Давлат қарз мажбуриятларига сарфланган сармоя" ҳисоб-рақамлари,

Кш - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами.

Кўрсатиб ўтилган қимматликлар пайчилик банкининг балансига акцидорлик банкига оид тартибда қабул қилинади.

БАНКНИНГ НИЗОМИЙ САРМОЯСИНИ ҚИСҚАРТИРИШ

Акцидорлик банклари иккиламчи бозорда ўз акцияларини сотиб олиб кейинчалик уларни бекор қилиш орқали ўз низомий сармоялари ҳажмини қисқартиришлари мумкин. Акцидорлардан сотиб олинган акциялар номинал қиймати ҳажмида 304 - "Акцидорлардан сотиб олинган ўз акциялари" баланс ҳисобрақами бўйича баланс активида акс эттирилиши лозим:

Дш - 034 - "Акцидорлардан сотиб олинган ўз акциялари" ҳисобрақами,

Кш - 031 - "Касса" ёки 161 - "Вакиллик ҳисобрақами".

Бундан ташқари акцияларнинг ҳақиқий харид баҳоси билан номинал қиймати ўртасидагисалбий фарқ, яъни акциялар

номинал қийматидан паст баҳода сотиб олинганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Км - 960 - "Амалиёт ва бошқа даромадлар" ҳисобрақами;

ижобий фарқ қуйидагича акс эттирилади:

Дм - 970 - "Амалиёт ва бошқа сарф - харажатлар" ҳисобрақами.

Ушбу амалиётларни бажариш билан бир вақтда 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами бўйича олиб борилувчи таҳлилий ҳисобга акциядорлар таркибини тўғриловчи ўзгартиришлар киритилиши лозим. Акциялардан сотиб олинган ва банк балансида турувчи банкнинг ўз акциялари овоз бериш ва дивиденд олиш ҳуқуқини бермайди.

Акцияларни сотиб олиш орқали низомий сармоя ҳажминини қисқартириш тадбири расмий қайд этилиши шарт. Бундан сўнг ушбу акциялар бекор қилинади ва балансида низомий жамғармасининг қисқартириш акс эттирилади:

Дм - 010 - "Низомий жамғарма" ҳисобрақами,

Км - 034 - "Акциядорлардан сотиб олинган банкнинг ўз акциялари" ҳисобрақами.

Бу ҳолда баланс якуни ўзгармайди.

4.3. ЖАЛБ ЭТИЛГАН МАБЛАҒЛАР. ДЕПОЗИТ ВА ОМОНАТ АМАЛИЁТЛАРИ

Тижорат корхонасининг бир тури сифатидаги банк муассасасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, маблағ манбааларининг аксарият қисми ўз маблағлари ҳисобига эмас,

балки қарзга олинган маблағлар ҳисобига шаклланади. Маблағ жалб қилиш борасидаги банкларда мавжуд имкониятлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан мувофиқлаштирилади ва бугунги кунда банкнинг ўз маблағлари ҳажми ҳамда ташкилий - ҳуқуқий шаклидан келиб чиққан ҳолда белгиланади:

- собиқ давлат ихтисослашган банклари негизида барпо этилган тижорат банклари учун жалб қилинган маблағлар ҳажми банк ўз сармояси ҳажмининг 2,5 баробаридан ортмаслиги лозим;
- ёпиқ турдаги акциядорлик жамияти кўринишида барпо этилган банклар учун - 20 баробардан ортмаслиги лозим;
- очик турдаги АЖ кўринишида барпо этилган банклар учун - 15 баробардан ортмаслиги лозим.

Яқин кунларгача мамлакат банк тизими кредит маблағ манбааларига доир аввалига Давлат Банки, 1988 - йил ислохотидан кейин эса ихтисослашган яккахуқумронлиги билан боғлиқ маълум хусусиятларга эга бўлган. Ушбу яккахуқумронлик юқори идора истагига кўра банклар ўртасида миқозларни тақсимлаш ва демак, у ёки бу банк ихтиёрига маблағ бириктириш амалларида ифодаланган. Банкларнинг актив амалиётлари ҳажми ҳисобрақамларга чинаккам жалб этилган маблағлар миқдори асосда эмас, балки кредит қўйилма лимитга мувофиқ белгиланганлиги муносабати билан банклар бўш пул маблағларни ўз ҳисобрақамларига жалб этиш учун манфаатдор бўлмаганлар. Омонат жалб этиш ишларининг рабатланмаслиги давлатнинг маълум молиявий сиёсати билан ҳам боғлиқ бўлган.

Техник қайта жиҳозлаш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва қайта таъмирлаш, янги қурилишлар қилиш учун узоқ ва ўрта муддатли банк ссудалари эмас, балки бюджет маблағлари ишлатилгани шароитида узоқ ва ўрта муддатли кредит сарф -

минбааси бўлмиш муддатли омонатларни жамлашга эҳтиёж бўлмаган. Икки поғонали банк тизимига ўтилгани, иқтисодий жиҳатдан мустақил тижорат банкларининг барпо этилгани, хўжалик ўз - ўзини молиялаш тамойилига ўтказилгани каби ўзгаришлар банк ишида пассив шакллаш муаммоси энг долзарб муаммо эканлигини кўрсатиб берди.

Банклар томонидан жалб этилаётган маблағлар ўз таркибига кўра турлича бўлади. Мижозлар билан ишлаш жараёнида жалб этилган (депозит деб номланувчи) маблағлар ва бошқа кредит муассасаларидан (Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг есудалари ва банклараро кредитлар орқали) қарзга олинган маблағлар асосий турдаги жалб этилаётган маблағлардир.

Депозит (лотинча deposit - сақлаш учун берилган нарса) - вақтинча фойдаланиш учун банкка топширилган мижоз маблағларига онд иқтисодий муносабатлардир.

Банк депозитининг моҳияти юзасидан изланиш олиб борган З.С.Каценеленбаум депозитнинг иккиёқлама табиатли хусусиятини қуйидагича таърифлаган: "Омонатчилар депозитни олиниши мумкин бўлган пул сифатида кўрадилар. Омонатчи томонидан чек ёзиб берилиши мумкин ва тегишли пул миқдори айланувда ишгирок этади. Шу билан бир вақтда "банкдаги пуллар" фоиз келтиради. Демак омонатчи учун икки вазифани бажаради: бир тарафдан пул ўрнини босади, иккинчи тарафдан эса фоиз келтирувчи сармоя вазифасини ўтайди. Депозитнинг нақд пулдан афзаллиги унинг фоиз келтиришидадир ... камчилиги эса одатда сармоя келтирувчи фоиздан пастроқ фоиз келтиришидадир. Пастроқ фоиз тасодифий ҳол бўлмасдан, балки банк табиатининг муҳим палласидир. Зеро банк табиатининг бутун моҳияти шундан иборатки, депозит бўйича тўланувчи фоиз банк томонидан турли корхоналарда жойлаштирилган сармоя келтирувчи фоиздан паст

бўлиши лозим. Фоишлардаги ушбу фарқ ... актив амалиётларга оид ундириб олинувчи фоишларнинг тўртдан бир қисмини ташкил этади”.

Юқорида баён этилганидан кўриниб турибдики, депозит нафақат омонатчи учун, балки банк учун ҳам фойда келтиради. Депозитларнинг кўплиги банкка ссуда сармоясини ташкиллаш ва кейинчалик уни исталган хўжалик жабҳасида фойда билан жойлаштириш имкониятини беради. Депозит бўйича тўланадиган фоишлар билан қарз олувчилардан олинандиган фоишлар ўртасидаги фарқ бўш пул маблағларни жалб этиш ва ссуда сармоясини жойлаштириш борасида олиб борилган иш учун банкнинг мукофотиридир. Ушбу мукофот миқдорларини кўпайтириш иштиёқи банкларда ўз маблағ манбаа негизини “мавҳум омонат”ларни яратиш воситасида кенгайтириш истагини туғдиради, бунинг учун эса талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлари замин яратади.

Банк “олтин” қондасига кўра молиявий талаб ҳажми ва муҳлатлари банк мажбурияти ҳажмига ва муҳлатларига мос бўлиши шарт. Ушбу қондага риоя этган банклар кредитлаш манбааси сифатида жорий ҳисобрақамлар қолдигидан фойдалана олмайдилар, чунки улар исталган пайтда талаб қилиб олиниши мумкин. Бироқ одатда миқозлар ўзларининг жами маблағларини бирданига олиб қўймайдилар, шунинг учун банкнинг нақд захиралари нисбатан йирик бўлмаслиги мумкин. Бундан ташқари кўпчилик банк амалиётлари нақд пулсиз тартибда бажарилади. Касса захираси сифатида фойдаланилаётган нақд пуллар банк ликвидлигини оширади ва бошқа миқоз ёки бошқа банкларга кредит бериш учун йўналтирилиши мумкин. Касса захираларидан ташқари Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ўрнатган мажбурий захиралаш тадбирлари ҳам депозитлардан кредит манбааси сифатида фойдаланишни чеклайди.

Депозит ҳисобрақамлари турлича кўринишда бўлиши мумкин ва уларни таснифлаш учун қуйидаги мезонлар асос бўлади: омонат манбааси, омонат мақсади, даромадлиқ даражаси ва ҳоказо, бироқ энг кўп ҳолларда омонатчининг қайси гуруҳга мансублиги ва омонатни олиш шакллари мезон сифатида қўлланади.

Омонатчи қайси гуруҳга мансублигидан келиб чиққан ҳолда депозитлар икки хил бўлади:

- юридик шахслар (корхона, ташкилот, бошқа банклар)нинг депозитлари);
- жисмоний шахсларнинг депозитлари.

Омонатни олиш шакли бўйича:

- талаб қилиб олгунча (маълум муддати бўлмаган мажбуриятлар);
- муддатли (маълум муддатли мажбуриятлар);
- шартли (илгаридан белгиланган шарт - шароитда олинувчи маблағлар).

Талаб қилиб олгунча депозитлар - илгаридан банкка ҳабар бермасдан мижоз томонидан исталган пайтда талаб қилиб олиниши мумкин бўлган маблағлардир. Бу қаторга ҳисоб - китоб бажариш ёки маблағлардан мақсадли фойдаланиш билан боғлиқ жорий, ҳисоб - китоб, бюджет ва бошқа ҳисобрақамларидаги маблағлар киради. Талаб қилиб олгунча депозитлар жорий ҳисоб - китоблар учун мўлжалланган. Бундан ҳисобрақам банк воситачилигида ҳисоб - китоблар қилиш, тўлов бажариш ва ўз ихтиёрига пул маблағларини қабул қилиш эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда мижознинг ташаббуси билан очиб берилади. Ушбу ҳисобрақамларга оид маблағлар ҳаракати (қабул қилиш ва чиқариб юбориш) нақд пул, чек, ўтказма ва бошқа ҳисоб - китоб ҳужжатлари билан расмийлаштирилиши мумкин.

Банк ликвидлигини бошқариш нуқтаи назаридан банклар

учун жорий ва бюджет ҳисобрақамлари, сармоя сарфларини молиялаш ҳисобрақамлари, маҳсус мақсадли ҳисобрақамлар билан ишлаш анча қулайдир, чунки бу ҳисобрақамларга онд маблағлар ҳаракати (миқдори, муддати, тўлов бажариш ёки пул ўтказмаларини қабул қилиш даврийлиги) тўғрисида банк илгаридан маълумотта эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари жорий ва бюджет ҳисобрақам эгалари ўз мавқеи (юридик шахс ҳуқуқининг йўқлиги)га кўра кредитга даъвогар бўлмайдилар, бу эса банкларга хўжаликни кредитлаш учун ушбу маблағлардан фаол фойдаланиш имкониятини яратади. Бироқ бутунги кунда тижорат банкларининг ушбу йўналишдаги имкониятлари чекланган, чунки Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки бюджетнинг касса ижроси ҳамда сармоя қўйилмаларини молиялаш ҳисобрақамларидаги маблағлардан фойдаланиш вазифасини ўз зиммасига олган.

Талаб қилиб олгунча депозитлар қаторига контокоррент ҳисобрақамини ҳам киритиш лозим.

Контокоррент (италиянча conto - ҳисоб ва сочченге - жорий) бу - банкнинг миқоз билан бажарган барча амалиётлари қайд этилувчи ягона ҳисобрақамдир. Унинг бир тарафида банк ссудалари ва миқознинг топширигига кўра ҳисобрақамдан олинган барча тўловлар, бошқа тарафида эса пул ўтказмалари, омонатлар, қайтариб берилган ссудалар ва шу каби кўринишда ҳисобрақамга тушаётган маблағлар акс эттирилади.

Демак, контокоррент ҳисоб - китоб ва ссуда ҳисобрақамлари бирикмасини ташкил этувчи актив - пассив ҳисобрақамдир. Кредит қолдиғи миқознинг ихтиёрида ўз маблағлари мавжудлигини, дебит қолдиғи эса маблағ айлатишга қарзга олинган маблағлар жалб этилганини ва ҳисобрақам эгаси кредит бўйича банкка қарздор эканлигини билдиради. Банк кредит қолдиғи бўйича миқоз фойдасига фойз қўшади,

дебит қолдиги бўйича эса ссуда тақдим этилгани каби ўз фойдасига фоииз ундириб олади. Қолаверса банк фойдасига ундириб олинаётган фоиизлар ҳисобрақам эгасининг фойдасига қўпилаётган фоиизларга нисбатан юқорироқ фоииз тўлов миқдори бўйича ҳисоб қилинади. Контокоррент ҳисобрақамлари юқори ишонч рамзи сифатида ишончли мижоз бўлмиш биринчи даражали қарз олувчиларга очиб берилади. Сарф - харажатлар маблағ тушумидан ортиқча бўлганлиги ҳолатларида ҳисобрақам эгасига ҳар бир алоҳида ҳолларда маҳсус расмийлаштирилмасиз банк билан шартлашилган миқдорда кредит олиш имконияти берилади.

Овердрафтли жорий ҳисобрақам контокоррент ҳисобрақами билан маълум ўхшашликка эга. Ушбу ҳисобрақам бўйича мижоз билан банк ўртасидаги келишувга асосан ҳисобрақамдан чиқариб юборилаётган маблағ миқдори ҳисобрақамдаги маблағ қолдиги миқдоридан маълум ҳажмда ортиқ бўлишига рухсат этилади, бу эса кредит олиш билан тенгланади. Бироқ ушбу ҳисобрақамлар ўртасидаги фарқни кўра билиш зарур. Контокоррентдан фарқли ўлароқ овердрафтда бундай қарз олишлик амаллари бирда - бир учрайди, яъни мунгазам табиатга эга эмасдир. Бинобарин овердрафт учун кўпроқ пассив (кредит) қодиғи табиатан яқинроқдир. Овердрафтли жорий ҳисобрақамнинг мавжудлиги айрим амалиётларни бажариш учун мижозга қўшимча депозит ёки ссуда ҳисобрақамини очиш имкониятини йўқ қилмайди, айни вақтда мижозга нисбатан банк бажарган барча амалиётлар контокоррент ҳисобрақамида мужассамланади. Бундан ташқари контокоррент ҳисобрақамлари юридик шахс масомига эга бўлган хўжалик ташкилотларига очиб берилади, овердрафтли ҳисобрақам эса юридик шахс бўлмаган мижозга, шунингдек маблағ тушуми ва сарфланишидаги вақтинча узиллишларни қонлаш учун жисмоний шахсга ҳам очиб берилиши

Бир тарафлама тартибда ёки бир - бирининг тошину-
риқларига биноан ҳисоб - китоб ва тўлов бажариш мақсадида
ҳисоб - китоб - касса марказ ёки вакил банкларда очилган
вакиллик ҳисобрақамлари ҳам талаб қилиб олгунча депозит-
лар қаториг киради. Банк томонидан бошқа вакил банкда
очилган вакиллик ҳисобрақамлари ностро ҳисобрақамлари деб
аталади ва аксинча вакил банклар томонидан мазкур банкда
очилган вакиллик ҳисобрақамларига лоро ҳисобрақамлар
дейилади. Одатда банклар ўзаро вакиллик муносабатларини
ўрнатганларида вакиллик ҳисобрақами бўйича овердрафт
ташкиллаш имконияти ҳам қўзланади. Дебит ёки кредит қол-
диғининг энг юқори миқдори, муддатлари ва фонд тўлови ка-
би ҳамда бошқа шарт - шароитлар банклар ўртасида вакил-
лик муносабатларини ўрнатиш шартномасида белгилаб ўтила-
ди. Лоро ҳисобрақамида вужудга келган пассив (кредит) қол-
диғи банкнинг маблағ айланувида вакиллик банкдан жалб
қилиб олинган қўшимча маблағ манбаалари мавжудлигини
билдиради, актив (дебит) қолдиғи эса овердрафт пайдо бўла-
нини, яъни вакил банкка кредит берилишини билдиради. Но-
ро ҳисобрақами бўйича кредит қолдиғи аксинча овердрафт
шартномасига мувофиқ бошқа банкнинг маблағлари айланув-
га жалб этилганини, дебит қолдиғи эса ўз маблағларининг бир
қисми вакил банкда жойлаштирилганини билдиради.

Демак лоро ва ностро ҳисобрақамларига онд кредит қол-
диғи банк ихтиёрига вакил банкдан келиб тушган маблағ
манбааларини балансида акс эттиради.

Мижоз билан банк ўртасида тузилган шартномада қўзлан-
ган қисқа муддатли кредит (овердрафт) шаклидаги дебит қол-
диғи ва мижоз томонидан тўлов лизизомига рноя этилмагани,
мажбуриятлар бажарилмагани ва шу кабилар оқибатида ву-
жудга келган, яъни ҳисобрақам эгасининг хўжалик фаолияти

га онд салбий ҳолат сифатидаги салбий дебит қолдигини фарқлаш зарурдир. Салбий қолдиқ вужудга келганлиги ҳолатида банк томонидан миқдорга нисбатан қаттиқ жазво чоралари қўлланади: дебит қолдиги бўйича пеня, жарима ундириш ёки ушбу миқдорни муддатида қайтарилмаган есудалар ҳисобрақамига киритиш ва юқори фонд ундириб олиш; ҳисобрақам бўйича барча тўловларини тўхтатиб қўйиш ва миқдорнинг ҳисобрақамига тушаётган барча маблағларини вужудга келган қардорликни қоплашга йўналтириш ва ҳоказо. Банкнинг ликвидлигига ва тўлов қобилиятига путур етишини ҳисобга олсак, бундай жавоб чоралари ҳақли эканлигини кўралик.

Аксарият тижорат банкларининг жалб этилган маблағлар тўзимасида талаб қилиб олгунча омонатлар салмоғи энг катта қисмини ташкил этади. Бу омонатлар банк маблағларини шаклланда энг арзон манбаа ҳисобланади. Юқори ҳаракатчанлиги муносабати билан талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларидаги маблағлар қолдиги уйғун эмас, баъзан эса ўта ўзгарувчан бўлади. Ҳисобрақам эгаси томонидан исталган пайтда маблағлар олиб қўйилиши мумкинлиги муносабати билан банк маблағ айланувида ликвидлик даражаси пастроқ бўлган, лекин юқори даромад келтирувчи активларни қисқартириш ҳисобида ликвидлик даражаси юқори бўлган (кассадаги маблағ қолдиги, вакиллик ҳисобрақамидаги маблағ қолдиги ва ҳоказо) активлар улуши юқори бўлиши лозим. Шу сабабдан банклар талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларидаги маблағ қолдиги бўйича уларнинг эгаларига паст фонд тўлайдилар ёки умуман ҳеч қандай даромад қўшмайдилар. Бироқ ушбу ҳисобрақамларидаги маблағлар юқори ҳаракатчан бўлганига қарамасдан уларнинг энг кичик, пасаймайдиган қолдиқ миқдорини яширлаш имконияти ликвиддир ва уни барқарор кредит манбааси сифатида қўллаш мумкин.

Талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларида сақланаётган ва "муддатли" депозит ҳисобрақамларига (мижозларининг банкда жойлаштирилган маблағлардан тушувчи даромаднинг кўпайтириши ва банк учун барқарор кредитлиги манбасининг шаклланиши мақсадида) ўтказилиши мумкин бўлган маблағлар улуши қуйидаги тенглама бўйича ҳисоб - китоб қилинади:

$$A = \frac{K}{K_{\text{ўрт}}} \times 100\%$$

Қ кр.

A - депозит ҳисобрақамларига ўтказилиши мумкин бўлган ва йил давомида ҳисоб - китоб ҳамда жорий ҳисобрақамларда сақланаётган маблағлар улуши;

Қўрт - ҳисоб - китоб ёки жорий ҳисобрақамидаги бир йиллик маблағларнинг ўртача қолдиги;

Қкр - ҳисоб - китоб ёки жорий ҳисобрақам бўйича бир йиллик кредит айлануви.

Муддатли омонатлар - банклар томонидан маълум муддатга жалб этилаётган депозитлардир. Хусусан муддатли омонатлар ва илгаридан маълум этилувчи муддатли омонатлар фарқ қилинади.

Хусусан муддатли омонатда маблағлар шартномада кўрсатилган шарт - шароит ва муддатларда тўлиқ банк ихтиёрига топширилади, ушбу муддат тугагач эса муддатли омонат ўз эгаси томонидан еталган пайтда олиниши мумкин. Муддатли омонат бўйича мижозга тўланадиган мукофот миқдори депозит муддати, миқдори ва омонатчи томонидан шартнома шартларининг bajarилишига боғлиқ бўлади. Омонат муддати қанча узоқ бўлса ва (ёки) қўйилган пул миқдори қанча кўп бўлса, мукофот миқдори ҳам шунча катта бўлади. Амалда

муддатли омонатлар 1, 3, 6, 9, 13 ойга ёки бундан узоқ муддатларга расмийлаштирилади. Шу тариқа оралиқ билан ўрин тилган муддатлар омонатчиларни ўз маблағларини оқилона таъкиллаш ва омонатларга жойлаштиришга рағбатлайди ҳамда банкларга ўз ликвидлигини бошқариш учун шароит яратди.

Маблағ олиниши ҳақида илгаридан маълум этилувчи омонатларни олиш учун миқдор шартномада белгиланган муддатда (одатда 1 ойдан 3 ойгача, 3 ойдан 6 ойгача, 6 ойдан 12 ойгача ва 12 ойдан кўп бўлган муддатда) илгаридан банкни хабардор қилиши шарт.

Омонат бўйича фоиз тўлови миқдори маълум қилиш муддатига қараб белгиланади.

Муддатли омонат миқдори бутун сонли миқдорда ўрнатилади ва шартнома амал қилиши бутун муддатли давомида ўзгармайди. Муддатли омонатлар жорий тўлов бажариш учун ишлатилмайди. Омонатчи омонат миқдорини ўзгартириш кўпайтириш ёки камайтириш истагини билдиргани ҳолатида амалдаги шартнома бекор қилинади ва омонат олиниб янги шарт билан қайтадан расмийлаштирилади. Бироқ омонат муддатида илгари олинса, омонатчи шартномада кўзланган фоизлардан қисман ёки тўлиқ маҳрум этилиши мумкин. Одатда бундай ҳолларда фоиз тўлови талаб қилиб олгунча омонатлар бўйича фоиз тўланадиган миқдоргача камайтириб берилади.

Муддатли омонатлар бир тарафдан миқдор (омонатчи) ва иккинчи тарафдан банк номидан иш кўрувчи банк раҳбари ўртасида тузилган шартнома орқали расмийлаштирилади. Депозит шартнома шакли банк томонидан мустақил ишлаб чиқилади ва ҳар бир омонат тури бўйича намунавий бўлади. Шартнома икки нусхада тузилади: бири омонатчида, иккинчиси эса банкнинг кредит ёки депозит бўлимида сақланади (бу иш кимга топширилганига қараб). Шартномада қуйида-

гилар айтиб ўгилади: омонат миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати, ушбу муддат тугаганидан сўнг омонатчи оладиган фойзалар, омонатчининг ҳуқуқ - мажбуриятлари, банкнинг ҳуқуқ - мажбуриятлари, томонлар жавобгарлиги, низо-ларни кўриб чиқиш тартиби. Кўпчилик банклар майда, ўрта ёки йирик миқоз билан ишлашларига қараб муддатли омонатнинг энг кичик миқдорини ўрнатадилар. Ўз томонидан банк шартномадаги барча шартларни ўз вақтида ижро этиш мажбуриятини ва уларга риоя этилмагани учун жавобгарлик-ни ўз зиммасига олади, яъни депозит эгаларига маблағлар ўз вақтида берилмагани ёки фойзалар ўз вақтида тўланмагани учун пеня ёки жарима ўрнатади. Банк билан миқоз ўрта-сида юзага келувчи низолар арбитраж ёки суд тартибида (омонатчи жисмоний шахс бўлганлиги ҳолатида) ҳал этилади.

Жамғариш омонатлари муддатли депозитлар ва талаб қи-либ олгунча депозитлар ўртасида оралиқ ўрин эгаллайди. Анъанага кўра ушбу амалиётлар Жамғарма Банки томонидан бажариб келинган, бироқ бутунги кунда маблағ манбаалари учун рақобатчилик мавжудлиги шароитида тижорат банклари сеуда сармоялар бозорининг ушбу қисмини фаол ўзлаштир-моқдалар.

Чет эл тажрибасида жамғариш амалиётлари депозит ама-лиётларидан ажратилади. Зеро : “Жамғариш омонатининг ўзига хос хусусияти унинг эгасига омонат мавжудлиги ҳақида гувоҳнома, кўпинча омонат дафтарчаси берилишидан иборат-дир, жамғариш депозитлари эса пул жамламаларини тўплаш ёки фойда учун ишлатишга хизмат қилади. Қолаверса ... тўлов бажариш учун мўлжалланган ва ҳисобрақамларга жой-лаштирилган ёки илк жойланганида маълум муддатга қўйи-лган пул миқдорлари жамғариш омонатлари қаторига кир-майди”.

Юқоридагилар кўриниб турибдики, жамғариш ёки сақлаш

мақсадида ташкил этилган пул жамламаларигина жамғариш омонатлари қаторига киритилади. Бундай омонатларни ўзига хос сабаблар, яъни тежамкорликни рағбатлаш, мақсадли табиатта эга бўлган маблағларни жамлаш, муддатли омонатларга қараганда паст, лекин барибир юқори даражали даромадлик юзата келтиради.

Мамлакатимиз тажрибасида жамғариш омонатлари тушунчасига авваламбор аҳоли билан бажарилаётган амалиётлар киритилади ва хатто аҳолининг муддатли омонатлари ҳамда, фуқароларнинг талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлари ҳам жамғариш омонати деб ҳисобланади.

Тижорат банклари Жамғарма Банки тажрибасидан фойдаландилар ва миқозларга хизмат кўрсатиш шар. - шартларини хилма - хиллаштирдилар. Банк балансида жамғариш омонатлари муддатли омонатлар билан бир хил баланс ҳисобрақамларида қайд этиб борилади. Зеро талаб қилиб олгунча жамғариш ҳисобрақами омонат бўйича барма амалиётлар акс эттирилувчи омонат дафтарчаси билан расмийлаштирилиши мумкин ёки бўлмаса миқозга шартномага мувофиқ муносабат равишда шахсий ҳисобрақамдан алоҳида кўчирма варақалари тақдим этилади.

Амалдаги бухгалтерлик ҳисобига оид ҳисобрақамлар режасида банк балансида муддатли ва жамғариш омонатларини акс эттириш учун қуйидаги ҳисобрақамлар мавжуд:

- № 711 - фуқароларнинг омонатлари;
- № 713 - давлат корхона ва ташкилотларининг омонатлари ва депозитлари;
- № 714 - ширкатларнинг омонатлари ва депозитлари.

Омонат миқдори банк кассасига нақд пул билан киритилиши ёки омонатчиға ушбу банкда ёхуд бошқа кредит муассасида очиб берилган талаб қилиб олгунча ҳисобрақамидан ўтказилиши мумкин. Ушбу амалиёт омонатни ташкиллаш

услугига қараб бухгалтерлик ҳисоб юритишда турлича акс этирилади.

Банк кассасига омонат учун нақд пул билан бадал киритилганида қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалар қилинади:

Дш - 031 - "Касса" ҳисобрақами,

Кш - 711 - (ёки 713, ёким 714) - ҳисобрақам.

Омонат талаб қилиб олгунча ҳисобрақамдан ўтказилган маблағ ҳисобиға шаклланган ҳолатида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дш - миқдорнинг талаб қилиб олгунча ҳисобрақами (ҳисоб - китоб, жорий ҳисобрақам),

Кш - 711 - (ёки 713, ёки 714) - ҳисобрақам.

Омонат миқдори ўзга кредит муассасидан (масалан Жамғарма Банки ёки бошқа тижорат банкидан) тушганилиги ҳолатида қуйидагича ўтказмалар қилинади:

Дш - 161 - "Тижорат, ширкат банклари ва бошқа кредит муассасаларининг ҳисобрақамлари",

Кш - 711 - (ёки 713, ёки 714) - ҳисобрақам.

Кредит маблағ манбаалари бозоридаги ҳозирги вазият кучайиб бораётган кескинлиги билан ажралиб туради. Хўжаликда ва аҳоли ўртасида маблағ жамлашдаги манфаатдорликни пасайтирувчи иқтисодиётда рўй бераётган иқтироз жараёни бир тарафдан, иккинчи тарафдан эса Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки ўтказаетган қаттиқ рестрикцион сиёсатининг бир кўриниши сифатидаги мажбурий захираларга

онд юқори меъёрлар тижорат банк кредит маблағ манбаалари ҳажмининг кескин қисқариб кетишига олиб келди. Бундай вазиятда тижорат банклари пассив амалиётлар соҳасидаги сиёсатни депозит амалиётларни диверсификация (хилма-хил)лаштириш воситасида ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Zero ҳисоб - китоб рақами расмийлаштирилаётганида мижозга хизмат кўрсатиш муддати бўйича очиб берилувчи депозитлар банк тажрибасида кенг тарқалади. Мазкур депозит турли хил омонатларга тегишли ва шу билан бир вақтда фақат ўзига хос хусусиятларга эгадир. Мисол учун омонат миқдори банк томонидан аниқ ва қатъий белгиланади.

Депозит мажбурий табиатга эгадир, чунки унинг миқдори ҳисоб - китоб рақами очилиши билан бир вақтда ёки банк билан келишилган (1 ойдан 3 ойгача) муддат ичida киритилиши шарт, акс ҳолда банк мижозга хизмат кўрсатишни тўхтатиб қўйишга ҳақлидир. Бу депозитни шартли депозит қаторида кўриш мумкин, чунки маблағлар ҳисоб - китоб рақами ёпилгани ҳолатидагина олинishi мумкин. Ушбу депозит муддатсиз деб ҳисобланади ва шунинг учун узоқ муддатли кредит манбааси сифатида қўлланиши мумкин. Бу депозит учун паст даромадлик ҳосдир ва талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлари сингари фониз қўшилмайди.

Айрим банклар ушбу депозитга гаров сифатида қарайдилар, яъни қўшимча таъминотсиз депозитга тенг ҳажмда кредит олиш ҳуқуқини омонатчига берадилар, чунки бу вазиятда омонатнинг ўзи ссуда қайтарилишини кафолатлайди.

Шундай қилиб тижорат банклари хизмат кўрсатиш муддатига очиб берилган депозит ҳисобига юқори фойда шаклланиши имкониятини яратувчи барқарор, узоқ муддатли арзон кредит манбаасига эга бўладилар. Бироқ мижознинг нуқтаи назаридан бундай депозит "мажбурий" тусга эга бўлади, чунки номаълум узоқ муддатга айланивдан четланган маблағлар

унга бевосита даромад келтирмайди. Миқозлар учун рақобатчилик кураши мавжудлиги шароитида миқозга бир вақтнинг ўзида ҳам қулай, ҳам имтиёзли ҳисоб - китоб касса хизмати кўрсатишни ёки юқорида кўрсатиб ўтилган зиёларнинг бевосита ёки бошқа тарзда ўзини босувчи хизматлар тўлашнинг таклиф эта олувчи банкларгина бундай депозитларни қўллашлари мумкин. Аке ҳолда банк нафқат бўлғуси, балки ҳозирда мавжуд миқозлардан ҳам айрилиб қолиши мумкин.

Депозит ҳисобрақамида жамланган пул маблағлари негизинда миқозга кредит беришни қўловчи шартномалар маълум қизиқиш уйғотади. Шартномага кўра банк миқоз томонидан маълум муддат давомида бир қанча миқдордаги пул маблағлари жамлангани ва сақлангани шароитида унга кредит тақдим қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Депозит ҳисобрақамида маблағларни миқознинг имкониятига қараб ёки жамлаш режасига асосан, яъни банк билан келяшилган ҳажм ва даврийликда мунтазам бадал киритиш асосида жамлаш мумкин. Депозит ҳисобрақамидаги маблағлар ҳажми ва олинган кредит миқдори ўртасидаги фарқ қанча кам бўлса, сеуда бўйича фойз тўлови ҳам шунча оз бўлади, чунки кредитнинг ўз вақтида қайтарилишига оид талаккалчилик хавфи пасаяди ва кредит маблағлари тежаб қолинади. Депозитда жамланган пул миқдори ва унга оид фойзалар сеуда қоплаш ва кредит учун фойз тўлаш ҳисобига қўшиб қўйилиши мумкин.

Тижорат банкларча фаолиятининг муҳим йўналиши сифатида аҳолидан маблағ жалб этиш ишларини кўрсатиш мумкин. Тижорат банклари бу соҳадаги энг йирик яккахуқморон - Жамғарма Банки билан мувоффақиятли рақобатлаша оляптилар.

Кўпчилик тижорат банклари аҳоли билан ишлаш борасида Жамғарма Банк тажрибасидан олинган анъанавий турдаги омонат ва хизматларга оид янада қулай шарт - шароитларни

таклиф қилиб ишламасдан, балки фуқаролардан маблағ жалб этиш ва омонатларни ташкиллаш янги шакллариини ўйлаб топдилар. Мисол учун корхона, муассаса ходимлари ёки бо- ниқа мижозларнинг иш ҳақларини банкдаги ҳисобрақамларга ўтказиш тadbири янги турдаги банк фаолиятини - мижозлар- нинг ўз - ўзини молиялаш амалиётини ташкиллашга имко- ният берди, яъни ишчи ва хизматчиларнинг жорий ҳи- собрақамларида сақланаётган пул миқдорлари ҳисобига кор- хоналар ўзларининг қарз маблағларига бўлган эҳтиёжини им- тиёоли фонз тўлови миқдори бўйича қондириш имкониятига эга бўладилар. Якка тартибдаги омонатчилар ҳам бундан фойда кўрадилар, чунки тижорат банклари жорий ҳисобрақам бўйича ЎКамғарма банкидан юқорироқ фонз тулашга урина- дилар, илқироз суръатларига мувофиқ даражада омонатлар- га онд илдексация утқазадилар, овердрафт кредитидан фой- даланиш имкониятини берадилар.

Маблағ жалб этиш борасидаги банклараро раобатчилик курашда фонз сисёсатидаги хилма-хиллик муҳим аҳамият касб этади, зеро қўйилган маблағлардан даромд кўришчилик омили мижозларни омонатга пул қўйишига рағбатлайди. Депозит бўйича фонз тўлови миқдори даражаси ҳар бир тижорат бан- ки томонидан Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки белгиланган қайд тўлови даражасига қараб ҳамда пул бозо- ридаги вазият ва ўз депозит сисёсатидан келиб чиққан ҳолда мустақил белгиланади. Айрим турдаги депозит ҳисоб рақамларига онд даромад миқдори омонат муддатига ва миқ- дорига, ҳисоб рақам хусусиятига, тегишли хизмат ҳажми ва табиатига, қолаверса мижоз томонидан омонат шартларига риоя этилишига қараб белгиланади.

Талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлар жорий амалиётларни бажаришда қўлланади. Бу ҳисобрақамлардаги маблағ қолдиги барқарорсиз бўлади ва шу сабабдан мазкур гуруҳга мансуб

ҳисобрақамлар даромадлиги паст бўлади. Юридик шахслар учун очиб берилган талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлар бўйича умуман фоиз қўшилмаслиги ҳам мумкин. Бу ҳолда миқдорлардан ҳисоб - китоб - касса хизмати учун одатда ҳақ олинмайди. Бироқ даромад йўқлиги ҳолати миқдорларни талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларига кам миқдорда маблағ қўйишига ва ортиқча пуллариини даромадлроқ қўйилмаларга (муддатли омонат, қимматли қоғоз ва ҳоказоларга) жойлаштиришига ундайди. Маъмур турдаги ҳисобрақамлар бўйича маблағ четланишига йўл қўймаслик мақсадида айрим банклар маълум давр (одатда ҳар чорак)даги ўртача маблағ қолдиги бўйича кам миқдорда фоиз қўшиб берадилар. Айрим банклар ҳисобрақамга оид ўрнатилган энг кам маблағ қолдиги учун юқори фоиз тўловларини таклиф этиб талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларида барқарор қолдиқ сақлаиб қолишини раъбатлайдилар ёки бўлмаса камаймасдан турувчи йирик қолдиқ учун миқдорларга мукофот тўлайдилар. Бир қатор банклар ўрнатилган энг кам маблағ қолдиги миқдорига қараб фоиз тўлови даражасини ўзгартирадилар.

Ҳисмоний шахслар учун очиб берилган талаб қилиб олгунча ҳисобрақамлари бўйича фоизлар деярли мажбурий тарада ўрнатилади, лекин уларга оид даромад муддатли омонатларга қараганда доимо анча паст бўлади.

Муддатли омонатларга доир фоиз тўлови даражасини ўрнатишда маблағлар қай муддатга жойлаштирилгани асосий омил ўринини эгаллайди, яъни муддати қанча узоқ бўлса, фоиз даражаси шунча юқори бўлади. Даромадни тўлаб туриш даврийлиги ҳам муҳимдир: тўлов қанча узоқ давр оралиғида амалга оширилса, фоиз даражаси шунча юқори бўлади.

Омонатчиларини ўз маблағларини банкларда жойлаштиришларига қизиқтириш учун фоиз қўйиш ва тўлаш тарихи услублари қўлланади. Уларнинг айримларини кўриб чиқай -

лик.

Одний фонизлар - даромадни ҳисоблаш анъанавий туридир. Бунда ҳисоб - китоб учун негиз сифатида омонатдаги ҳақиқий қолдиқ олинади ва белгиланган даврийликда ҳамда шартномада кўланган фониз миқдорида даромад тўланади.

Мураккаб фонизлар - фониз устига фониз қўшишдан иборатдир. Бу ҳолда ҳисоб - китоб қилиш даври тугаганида омонат миқдорида онд фониз қўшилади ва ҳосил бўлган миқдор омонатга қўшиб қўйилади.

Бинобарин келгуен ҳисоб - китоб даврида фониз тўлови даражаси даромад учун илгари қўшиб ҳисобланган миқдорга ўсиб қолган янги негизга нисбатан қўлланади. Ҳақиқатдаги даромад тўлови ва омонат амал муддати якунланганидан сўнг бажарилгани ҳолатидагина мураккаб фонизларнинг қўлланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Маблағлар ҳақиқатдан омонатда сақланаётган вақтига боғлиқ равишда тобора ўсиб борувчи фониз тўлови даражасининг қўлланиши омонатчилар диққатини ўзига тортади. Бу каби даромад қўшиб ҳисоблаш тартиби омонатда маблағ сақлаш муддатини узайтиришга рағбат беради ва омонатни инқироздан ҳимоялайди.

Айрам банклар инқироз оқибатида юзага келган зпён эвазига товои тўлаш мақсадида олдиндан фониз тўлашни таклиф этадилар. Бунда омонатчи маблағларни маълум муддатига жойлаштиргани захотиёқ тегишли даромадни олади. Шартнома муддатдан илгари бекор қилингани ҳолатида банк омонатга доир фонизларни қайтадан ҳисоблаб чиқади ва тўланган ортиқча пул миқдори омонатдан ушлаб қолинади.

Маблағ жойлаштириш мақсадида банк таълаётган омонатчи учун, бошқа шароитлар барчага тенг бўлгани ҳолатида, фониз миқдорини ҳисоблаш тартиби ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Ҳамма гап шундаки, қатор банклар фониз

ҳисобларида бир йилда чиндан мавжуд кунлар сонини (365 ёки 366 кун) оладилар, бошқа банклар эса тахминий (360 кун) кунлар сонини асос қилиб оладилар, бу эса даромад миқдорида акс этади.

Мижозларнинг ҳисобрақамлари бўйича фойз тўлаш билан боғлиқ банк сарф - харажатлари 970 - "Амалиёт ва бошқа сарф - харажатлар" ҳисобрақамида қайд этилади. Даромадни тўлаш услубига қараб турлича ўтказмалар қилинади:

- нақд пул билан тўланганида - 031 - "Касса" ҳисобрақамида акс эттирилади;
- нақд пулсиз тартибда ўтказилганида мижознинг ҳисоб - китоб ёки бошқа ҳисобрақам кредити бўйича акс эттирилади;
- даромад омонат миқдорини кўпайтиришга йўналтирилганида - депозит ҳисобрақамининг кредити бўйича.

Маблағ жалб этишни рағбатлаш мақсадида ўтказилувчи мосланувчан фойз сийёсатидан ташқари банклар суғурта жамғармаларининг ёки суғурта захираларининг ташкил этиш воситасида ўз мижозлари учун омонатга жойланган маблағлар бут сақланиши юзасидан кафолат яратиб беришлари шарт. Омонатчиларнинг манфаатини ҳимоя этиш ва банк банкротликка учрагани ҳолатида мижозларнинг маблағлари эъзига пул тўланишини кафолатлаш мақсадида банк фойдасидан 1 фойз миқдорида ажратилган маблағлар ҳисобига депозитларни суғурталаш жамғармаси ташкил этилади. Банкнинг суғурталаш жамғармасини шаклланда иштирак этиши банкка тўловга қобилиятсиз бўлиб қолганлиги ҳолатида ўз мижозларининг омонатлари эъзига ҳақ тўлаш ҳуқуқини беради. Омонатлар эъзига ҳақ тўлашнинг энг юқори ҳажми суғурталаш жамғармаси тўланган қисмининг 20 баробарига тенг миқдорда ўрнатилган.

Депозитлар суғурталаниши билан бир қаторда тижорат

банк фаолияти ва бериши мумкин бўлган кафолотлари тўғрисидаги маълумотларга эга бўлишлик имконияти омонатчилар учун муҳимдир. Ўзида мавжуд маблағларнинг ишлатилишига оид масалани ҳал этишда кредитлар бўлажак қўйилмалар юзасидаги таваккалчилик хавфини баҳолай олиши учун банкнинг молиявий аҳволи тўғрисида етарлича маълумотларга эга бўлиши шарт.

Омонатчиларга маблағ жалб этиш борасида тижорат банклари хориж тажрибасидан фойдаланишлари ҳам мумкин, хусусан:

- аҳоли маблағларини жалб этиш борасида турли дастурлар ишлаб чиқариш;
- омонатчи мижозларга кенг доирада хизмат кўрсатиш, шу жумладан бан соҳасидан ташқари (масалан тиббий хизмат кўринишлари);
- мижозларни жалб этиш борасида кенг тарқалган реклама ишларини амалга ошириш;
- “кўринмас” мақсадли рекламани қўллаш (почта, телефон орқали);
- инвестицион табиатли омонатлар бўйича юқори фоииз тўлаш ва омонат муддати сўнгида мукофот бериш;
- доимий омонатчиларга “содиқлик” мукофотини бериш;
- мижознинг ва банкнинг иқтисодий манфаатларини энг оқилона тарзда сақлаб қолиш имкониятини берувчи қўшма табиатли вазифа бажарувчи НАҲ ва МАҲ туридати (мблағларни автоматик тартибда ўтказиш) ҳисобрақамларидан фойдаланиш.

АҚШдаги жамғарма банкларида 70 - йиллар аввалида омонатчига муддатли омонатга нисбатан юқори фоииз тўловини кафолотловчи ва бир вақтда ҳисоб - қитоб рақами сифатида ҳам қўлланиши мумкин бўлган жамғариш ҳисобрақамла-

ри кенг тарқалди. Бунда чек воситасида ҳисоб - китоб қилишдаги сингари тўлов мажбурияти ижро учун қўйилади. Бу амалиёт маблағ олиб қўйиш тўғрисидаги тескари буйруқ номини олган. Ушбу НАУ ҳисобрақамми деб аталиш ҳисобрақамлар деярли жорий ҳисобрақамлардир ва улар бўйича ҳам фоиз тўланади.

Кейинчалик АҚШ тижорат банклари миқозлар учун жуда қулай хизмат турини - автоматик тарада маблағларини ўтказиш ҳисобрақамини жорий қилишда (automatic transfer service - AMS). Ушбу орқали жамғариш ҳисобрақамидан жорий ҳисобрақамга ҳеч қандай тўқилишсиз (жорий ҳисобрақамда энг кам маблағ қолдиғини сақлаб қолиш, тўлов бажариш, овердрафтни қоплаш мақсадларида) маблағ ўтказиш ҳамда маблағдаги жорий эҳтиёжидан ортиқча пулларни жамғариш омонатига қайтариш имконияти яратилади. Бинобарин миқознинг жорий ва жамғариш ҳисобрақамлари бўйича мувозабатни сақлаб туришлик энг қулай тартиби ва демак маблағ қўйилмаларидан энг юқори миқдорда даромад қўришлик таъминланади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳисобрақамларга ўхшаш ҳисобрақамлардан юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳисобрақамларига хизмат кўрсатиш жараёнида мамлакат тижорат банклари ҳам фойдаланишлари мумкин. Бунда жамғариш ҳисобрақамидан маблағ ўтказиш амалиётини бажаришда ундаги энг кам этилган маблағ қолдиғи ҳажмини белгилаб қўйиш мақсадида мувофиқ бўлади.

Депозит ва жамғариш сертификатлари муддатли омонатлар турига мансубдир.

Сертификат - омонатчи ёки унинг қонуний ворисида белгиланган муддат якунида омонатни ва тегишли фоизларни олиш ҳуқуқи борлигини гувоҳловчи пул маблағ омонати ҳақида эмитент банк томонидан берилган ёзма гувоҳномадир.

Қоидага мувофиқ депозит сертификати Ўзбекистон Республикаси ҳудудида рўйхатдан ўтган юридик шахс учунгина ёзиб берилиши мумкин, жамғариш сертификати эса Ўзбекистон Республикаси ҳудудида истиқомат қилувчи жисмоний шахс учунгина ёзиб берилади.

Сертификатлар омонатчининг қайси гуруҳга мансублигига қараб депозит ва жамғариш сертификатларига бўлинади. Бундан ташқари сертификатларни бошқа аломатлар бўйича ҳам таснифлаш мумкин:

чиқарув услуби бўйича:

- бир маротабали тартибда чиқарилган;
- серия тартибида чиқарилган.

расмийлаштириш услуби бўйича:

- исми кўрсатилган;
- тақдим қилувчи учун берилган.

муомала муддати бўйича:

- муддатли;
- талаб қилиб олгунча.

Депозит сертификати бўйича 1 йилгача, жамғариш сертификати бўйича 3 йилгача муомала муддати белгиланган.

Депозитни ёки омонатни олиш муддати ўтказиб юборилганлиги ҳолатида сертификат талаб қилиб олгунча ҳужжати-га тенглашади ва эгасининг биринчи талаби бўйича банк томонидан тўлаб берилиши шарт. Муддатли сертификат бўйича муддатидан илгари ҳақ олиш имконияти ҳам тақдим этилиши мумкин. Бунда сертификат миқдори ва фоизлар камайтирилган тўлов даражасида тўланади:

тўлов шартлари бўйича:

- маълум ҳисоб - китоб даври якунигача мунтазам фоиз даражасини тўлаш шarti билан берилган сертификат;
- сертификат сўндирилган куни фоизларни тўлаш шarti би

лан берилган сертификат.

Сертификат уч услуб билан сўндирилиши мумкин:

- янги чиқарув сертификатлари эвазига;
- бошқа турдаги омонатларга ёки талаб қилиб олгунча ҳисобрақамларига нақд пулсиз тартибда маблағ ўтказиш эвазига;
- нақд пул билан (жисмоний шахслар учун).

Сертификат чиқарувчи банк чиқарув шарт - шароитларини ва ўз сертификатларининг муомала шартларини мустақил тарада ишлаб чиқади. Сертификатларни фойдали жойлаштириш учун чиқарув шарт - шароитларида қуйидаги ҳолатлар зарурлиги ҳисобга олинishi лозим:

- инвесторнинг манфаатини уйғутувчи фоииз тўлови;
- омонатчилар учун қулай сертификат бериш энг кам миқдори;
- фоииз тўлови миқдорини қайта кўриб чиқиш мосланувчан механизми;
- чиқарувга оид стандарт шарт - шароитлар (тугал бўлинувчи номинал, эмиссия ва сўндириш қулай муддатлари);
- номинал бўйича ҳақ тўлаш ва фоииз қўшишга оид ишончли кафолат;
- чиқарув шарт - шароитлари ҳақида харидор бўлаувчиларга тўлиқ маълумот бериш, яъни кенг реклама ишлари.

Сертификатлар чиқаруви ва муомаласи шарт - шароитлари, ташқи кўринишининг тавсифи ва сертификат намунаси эмитент банк бошқаруви томонидан тасдиқланади ва вакиллик ҳисобрақами жойлашган ердаги Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг Худудий Бош бошқармасига уч нусхада экспертизага юборилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг Худудий Бош бошқармаси сертификат чиқарувида оид мавжуд қондаларга эмитент банк риоя этиётганлиги юзи-

мақсадида тижорат банкларга махсус қайдафтар юритадилар ёки бўлмаса айнан бир хил реквизитлар ёзилган махсус кир-
ноб одиновчи патта билан татминланган сертификат чиқара-
дилар. Сертификатлар 199 - "Бозорда муомала қилаётган
қарз мажбуриятлари" баланс ҳисобрақамида қайд қилинади.

Депозит сертификатларининг муомалата чиқарилиши
қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дш - мижознинг ҳисобрақами;

Кш - 199 - ҳисобрақам.

Фонд қўшилиш ишлари қуйидагича акс эттирилади:

Дш - 970 - "Амалиёт ва бошқа сарф - харажат-
лар" ҳисобрақами;

Кш - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳи-
собрақами, умумий шахсий ҳисобрақамда.

Депозит сертификати тўлов учун тақдим этилганида:

а) депозит сертификатини берган банк филиалида:

депозит сертификати бўйича ҳақ тўлашда:

Дш - 199 - ҳисобрақам;

Кш - мижознинг ҳисобрақами.

б) мазкур депозит сертификатини муомалата чиқармаган
банк филиалида:

депозит сертификати ҳақини ва тегишли фондаларни
тўлашда:

Дш - 904 - ҳисобрақам;

Кш - мижознинг ҳисобрақами, бир вақтнинг ўзи-
даёқ ушбу депозит сертификатини чиқарган

банк филиали номига икки нусхада фармойиш чиқарилади: депозит сертификати миқдорига оид 199 - ҳисобрақамга тааллуқли фармойиш ва депозит сертификатига кўрсатилган фойзалар миқдорига доир 904 - ҳисобрақамга тааллуқли фармойиш.

Депозит сертификат чиқаруви билан боғлиқ сарф - харажатлар (воситачилик ҳақи, нашриёт ва божхона сарфлари ва ҳоказолар) 970 - ҳисобрақамда қайд этилади.

Жамғариш сертификатларини аҳолига нақд пул эвазига сотиш амалиётлари қуйидагича ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дт - 031 - "Касса" ҳисобрақами,
Кт - 199 - ҳисобрақам.

Фойз қўшиш ишлари депозит сертификатларини қайд этиш ишларига ўхшаш тарзда амалга оширилади. Жамғариш сертификатини сўндириш ва даромадни тўлаш ишлари нақд пул билан бажарилгани ҳолатида қуйидагича ўтказмалар қилинади:

сертификат номинали миқдорига оид:

Дт - 199 - ҳисобрақам,
Кт - 031 - ҳисобрақам.

қўшилган фойз миқдорига оид:

Дт - 904 - ҳисобрақам,
Кт - 031 - ҳисобрақам.

Фойз тўлови миқдори омонатнинг ҳажми ва муддатига боғлиқ бўлади. Айрим банклар даромадни индексация қилиб ҳар ойда тўлаб боришади. Депозит ва жамғариш сертификат

лари уларнинг амал қилиш даври давомида исталган вақтда харид қилиб олиниши мумкин - фоизлар харид қилинган кундан эътиборан қўшиб борилади.

Энг барқарор ҳисобланган кредит маблағ манбаасидан айрилиб қолмаслик мақсадида тижорат банклари инқироз шароитида сертификатларга оид индексацияни фоиз тўлови миқдорини ошириш орқали амалга оширишга мажбур бўлади-лар. Ушбу тадбир сертификатлар харид қилинишига рағбат беради.

Сертификатлар оддий депозит шартномаси билан расмийлаштирилган муддатли омонатларга қараганда анча афзалроқдир:

- сертификат муомаласида ва уларни тарқатишда кўп солиқ молиявий воситачилар ишгирок этишлиги инвестор бўлиши мумкин шахслар доирасини кенгайтиради;
- сертификатларга оид искиламчи бозор мавжудлиги уларни сақлаш вақти учун маълум даромад билан муддатидан илгари бошқа шахсга сотиб юбориш имкониятини беради ва бунда банк маблағ манбаалари ҳажми ўзгармасдан қолади, муддатли омонатни муддатидан илгари олиш тадбири эса эгаси учун даромад, банк учун эса маблағ манбааси бир қисmini йўқотиш демакдир;
- депозит сертификат эгалари солиқ борасида даромаднинг камроқ улушини йўқотадилар, чунки сертификатларга оид даромадларни солиққа тортиш тартиби қимматли қорозларга оид даромадни солиққа тортиш тартибига айван ўхшаш тарзда амалга оширилади.

Бинобарин депозит сертификати эгасидан 15 фоиз миқдорда солиқ ушлаб қолинади, муддатли омонат эгаси (юридик шахс) эса кўрилган даромадидан корхона даромадига оид белгиланган солиқ тўлови миқдorigа мувофиқ солиқ тўлайди.

Ўзгариш сертификатларига оид даромадлар ҳамда талаб

қилиб олгунча ҳисобрақамлари ва фуқароларнинг муддатли омонатларига оид даромадлар даромад солиғига тортилмайди. Сертификатларнинг муддатли омонатларга нисбатан бир камчилиги бор, у ҳам бўлса эмиссияга боғлиқ ортиқча сарф - харажатлар.

Депозит ва жамғариш сертификатлари мамлакат молия бозорида мустаҳкам ўрин эгаллади. Бунда жамғариш сертификатларининг улуши каттадир. Вексел чиқарувчи банклар сертификат ҳаракатига оид назорат олиб бориш ишларига катта эътибор ажратадилар ва чиқарув шартларида сертификатнинг номли ёзиб берилишини кўрсатадилар.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк депозит сертификатларининг тўлов воситаси сифатида қўлланишини ташвиқ қилади. Шу билан бир вақтда корхоналар маблағ айланивидаги тўлов воситаларининг етишмовчилиги оқибатида пул тўламаслик ҳолатларининг вужудга келиши янги молиявий қуроолларни излаб топиш заруратини келтириб чиқаради. Банк вексели буларнинг биридир.

Банк вексели - айнан маълум жойда, белгиланган муддатда маълум пул миқдорини вексел сақловчига тўлаш ҳақида вексел берувчи (банк) томонидан берилган ҳеч қандай шартсиз қарз мажбуриятидан иборат қимматли қоғоздир.

Банк векселига тааллуқли эмиссия шарт - шароитлари унинг депозит табиатини номоеъ этади ва уни депозит (жамғариш) сертификатиға ўхшаш қилади. Бироқ депозит (жамғариш) сертификатидан фарқли ўлароқ банк вексели ўз эгаси томонидан мол - маҳсулот ва хизматлар учун тўлов воситаси сифатида ишлатилиши мумкин, қолаверса векселнинг янги эгаси ҳам уни учинчи шахсга топшириш ҳуқуқига эга бўлади (тегишли индоссамент ёзиш орқали).

Чек ва сертификатларнинг депозит табиатидан фарқли ўлароқ вексел муомаласининг мумтоз негизи кредит сифатла

рига эгадир.

Бўш маблағларни жалб этиш шакллари борасидаги вексел афзалликлари бир неча омиллардан иборат:

- молия идораларида эмиссияни рўйхатдан ўтказиш зарурати йўқлиги муносабати билан векселларни муомалага чиқариш ишнинг осонлиги;
- векселларни ишлатиш борасида ҳуқуқий негиз мавжудлиги;
- эмитент вексел сўндириш муддатини мустақил тарзда ўрнатишга ва ўз векселларини муддатидан илгари сотиб олишга ҳали эканлиги;
- векселларни тенг номинал билан кетма - кет тартибда ва исталган миқдорда бир маротабали тартибда чиқариш имкониятининг мавжудлиги;
- юридик ва жисмоний шахслар томонидан индоссамент бўйича векселни топшириш имкониятининг мавжудлиги;
- четарли юқори ва қатъий белгиланган даромад даражасига эга бўлгани ҳолатида векселнинг юқори ликвидлиги;
- юридик шахслардан 15 фоиз, банклардан 18 фоиз тўлов миқдори даражасида даромад солиғи ундирилиши.

Дастлаб аксарият банклар томонидан векселлар дисконт билан чиқарилган, яъни номиналдан паст нархда сотилган ва номинал бўйича сўндирилган. Муомалага чиқарилган қарз мажбуриятлари номинал миқдорининг бир улушини заҳиралаш талаби жорий этилиши муносабати билан фоизи кўрсатилган векселларга эътибор кучайди.

Тижорат банкларидаги ҳисоб юритиш ишларида вексел чиқаруви ва сўндирилиши амалиётлари қуйидагича акс эттирилади. (Дисконтли вексел сотиш вазиятини кўриб чиқайлик).

Тарқатиш учун чиқарилган векселларга оид банклардаги ҳисоб юритиш ишлари комиссия қиймати бўйича 9973 -

“Тарқатиш учун чиқарилган тижорат банкларининг акция, облигация, сертификат бланкалари” балансдан ташқари ҳисобрақамнинг кирим қисмида бажарилади.

Вексел бланкаларини сотиб олиш, босмахона ва банк вексел чиқаруви билан боғлиқ бошқа сарф - харажатлар 970 - “Амалиёт ва бошқа сарф - харажатлар” ҳисобрақамида акс эттирилади.

Банк векселини сотиб олиш учун харидор сотувчи банкнинг ҳисобрақамига пул ўтказиши керак (фуқаролар нақд пул билан ўлашлари мумкин). Сотувчининг ҳисобрақамига пул кирим қилинганидан сўнг харидор номига банк вексел бланкаси ёзиб берилади ва пул кирим қилинган сана қайд этилади. Вексел сақловчи шахс банк учун банкда қолдириш истagini билдирганида 9998 - ҳисобрақам бўйича (номинал қиймати бўйича) балансдан ташқари кирим ордери ёзиб берилади ва қуйидаги амалиётлар орқали акс эттирилади:

- 9998 - “Сақлашга олинган облигациялар” балансдан ташқари ҳисобрақамида кирим қилинади;
- 9973 - “Тижорат банклари томонидан тарқатиш учун чиқарилган акция, облигация, сертификат бланкалари” балансдан ташқари ҳисобрақамида чиқим қилинади.

Харидор вексел бланкасини ўзи учун қулай бўлган исталган вақтида олиши мумкин. Таҳлилий ҳисоб юртиишда муомалага чиқарилаётган банк векселлари номинал қиймати бўйича 199 - “Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари” ҳисобрақамида қайд этиб борилади. Банк векселининг сотув нархи ва номинал қиймати ўртасидаги фарқ (дисконт) 941 - “Бўлғуси давр сарф - харажатлари” ҳисобрақамида қайд қилинади.

Мисол: 10000 сўм номиналдаги банк вексели ўз номинал қийматидан паст бўлган сотув нархи - 8287 сўмга сотиб юборилган. Бухгалтерлик ҳисоб юртиишда қуйидаги ўтказмалар

бажарилади:

1. Дт - 031 - ҳисобрақам (нақд пул билан тўланганида) ёки 161 - ҳисобрақам (нақд пулсиз тартибда тўланганида) 8287 сўм;

Кт - 199 - ҳисобрақам;

2. Дт - 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисобрақами - 1713 сўм;

Кт - 199 ҳисобрақам.

Банк векселларини сўндириш ишлари муомкала муддати тугаганида уларни сотиб олиш ёки муддатидан илгари сотиб олиш орқали амалга оширилади. Ушбу амалиёт тақдим этилаётган банк вексели кимда, яъни вексел сақловчида ёки банкда сақланаётганига қараб 9973 ёки 9998 - ҳисобрақам бўйича балансдан ташқари чиқим ордери воситасида (икки нусхада) акс эттирилади.

Шу билан бир вақтда бу амалиёт банкнинг тегишли баланс ҳисобрақамларида ҳам акс эттирилади.

Илгари 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисобрақамида (сотиш пайтида) қайд этилган банк векселининг сотув нархи ва номинал қиймати ўртасидаги фарқ (дисконт) 970 - "Амалиёт ва бошқа сарф - харажатлар" ҳисобрақами бўйича чиқариб юборилади. Банк векселларига тааллуқли пул маблағлари нақд пул билан ёки нақд пулсиз тартибда тўланганига қараб 031 - ёки 161 - ҳисобрақамга кирим қилинади.

Мисол: 10000 сўм номиналдаги банк вексели муомала муддати тугаганида сўндирилади. Бухгалтерлик ҳисоб юртида қуйидаги ўтказмалар бажарилади:

1. Дт - 199 - ҳисобрақам,

10000 сўм

Кт - 031 ёки 161 - ҳисобрақам.

2. Дт - 970 - ҳисобрақам,

1713 сўм

Кт - 941 - ҳисобрақам.

Мисол : 10000 сўм номиналдаги банк вексели 9000 сўмга муддатидан илгари сўндирилганида:

1. Дт - 199 - ҳисобрақам,

9000 сўм

Кт - 031 ёки 161 - ҳисобрақам.

2. Дт - 199 - ҳисобрақам,

1000 сўм

Кт - 960 - ҳисобрақам.

Ҳақини тўлаш муддати келган банк вексели бир йил мобайнида тўловга тақдим этилиши мумкин.

Ўз фаолияти учун маблағ жалб этиш мақсадида тижорат банклари энг юқори фойда кўриш ва банк ликвидлигини сақлаб қолиш зарурати каби низомда қайд этилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда депозит сиёсати стратегиясини ишлаб чиқишлари зарурдир. Амалдаги устиворликларни ҳисобга олиб тижорат банки томонидан депозит амалиётлари қондаси ишлаб чиқиолиши ва унда жалб этилиши лозим бўлган асосий омонат турлари, шарт - шароитлари (фоез тўлови даражаси, омонатчиларнинг гуруҳларга бўлиниши, омонат муддатлари), жалб этиш тартиби, депозит шартномасининг расмий шакли кўрсатилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Тижорат банки томонидан “депозит куни” номини олган депозит амалиёт бажариш дастурлари таъминотининг ишлаб чиқирилиши ёки сотиб олинлиши мақсадга мувофиқдир.

БАНКЛАРАРО КРЕДИТЛАР

Тижорат банклари ўз кредит маблағ маъбааларини бошқа банкларнинг маблағлари, яъни банклараро кредит (БК) ҳисобига тўдириб туришлари мўмкин.

Ортиқча маблағлари доимо мавжуд бўлган молиявий жиҳатдан бақувват банклар бўш кредит маблағларини сотадилар. Бўш маблағларидан фойда кўришлик мақсадида тижорат банклари қарзга пул олувчи бошқа банкларда шу маблағларини ҳаракат қиладилар. Маблағларини фойдали жойлаштиришдан ташқари кредитлар банклар банк фаолиятига оид бошқа масалалар бўйича ҳам иш юзасидан шериклик ўриатиш имкониятига эга бўладилар. Тижорат банки учун ўз кредит маблағларини хўжалик жабҳасида жойлаштиришдан кўра бошқа банкда жойлаштириш афзалдир, айниқса бутунги кунда, чунки банк томонидан кредит қайтарилиши имконияти хўжалик жабҳасидан қайтишига қараганда юқоридир. Обрули молиявий бақувват банклардан ташқари ривожланишини ташкиллаш босқичида турган банклар ҳам бўш кредит маблағларига эгадирлар, лекин уларнинг миқозлари ҳозирча кам.

Кредит маблағларини қайтариш муддатлари турлича бўлади. Халқаро тажрибада мудати 1,3,6 ойлик депозитлар кенг тарқалган, энг кам ва энг кўп муддатлар бир кундан бир неча йилгача бўлади. Инқироз мавжудлиги муносабати билан бутунги кунда Ўзбекистонда 3 - 4 ойдан иборат муддатлар кўп қулланади. Одатда банклараро кредитга оид фонд тулови хўжалик жабҳасида тақдим этилган кредит фонд тулови даражасидан паст бўлади ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг расмий қайд этилган тулов даражаси билан мосликка келтириб турилади. Қарзга пул олувчи банк томонидан бошқа банкдан кредит маблағ жалб этилиши сабаби қуйидагидир: ўз

мижозларининг қарз маблағларидаги эҳтиёжларини қондириш, яъни ўз кредит қўйилмалари ҳажмини кенгайтириш ва банк ликвидлигини мувофиқлаш зарурати. Банклараро кредитларни жалб этиш ишлари икки услубда амалга оширилади: тўғридан - тўғри кредитларга учраш орқали мустақил тарзда ва молиявий воситачилар орқали. Банклараро кредит юзасидан воситачиларсиз келишилгани ҳолатида ўзаро муносабатлар махсус шартнома билан расмийлаштирилади. Бундай шартномалар асосан муддатли шаклда тузилади, қолган қисми эса муддатсиз шаклда. Иқтисодий барқарорсизлик шарт - шароитида кредит бозоридаги вазиятни ва банкнинг молиявий аҳволини, яъни кредит маблағ етишмовчилиги ёки ортиқча бўлишчилигини олдиндан билиш қийин.

Муддатсиз шаклдаги банклараро шартномасида банклараро кредитнинг шартномада белгиланган энг кам муддатга тақдим этилиши ва ушбу муддат тугаганида кредит муддатсизга айланиши, яъни кредитлар банк томонидан илгаридан хабардор этиш воситасида исталган вақтида қайтариб олиниши мумкинлиги айтиб ўтилади. Кредит маблағларини қарага олган банк уларни қайтариш имкониятига эга бўлмагани ҳолатида муддатли асосида бошқа банклардан қарз олади.

Муддатли ёки муддатсиз шакл шартномага оид фойз тўлови шартнома тузилган кундаги бозорда мавжуд фойз тўлови даражасидан келиб чиққан ҳолда ўрнатилади. Муддатсиз шаклга оид фойз тўлови даражаси одатда шартнома амал қилиши бутун даври давомида, яъни энг кам муддат тугаганида ҳам ўзгармасдан қолади. Муддатли шартнома узайтирилгани ҳолатида фойз тўлови даражаси шу пайтдаги бозорда мавжуд фойз тўлови даражасидан келиб чиққан ҳолда кўриб чиқилади. Банклараро кредит шартномасида кредит муддати, фойз тўлови даражаси, кредит маблағларининг ҳажми ваби масалаларидан ташқари томонлар ҳуқуқ - мажбурияти, жавобгар-

лик масалалари, низоларни ҳал қилиш тартиби ҳам айтиб ўтилади.

Қарз олувчи банк шартномада кўрсатилган ҳужжатлар рўйхати (баланс, иқтисодий меъёрлар ҳисоб - китоби) ни кредитлар банкка тақдим этиш мажбуриятини ўз зиммасига олади; кредитор банки олдида бутун мулк билан жавобгарлик беради ва қайта ташкиллангани ёки тугатилгани ҳолатида муддатидан қатъий назар кредит бўйича қарздорлигини тўлиқ қоплаши ва фоизларни тўлиқ тўлаши шарт.

Кредитор банк Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан қайд қилинган фоиз тўлови миқдори ўзгартирилиши ёки матбуот орқали эълон қилинган инқироз индексининг расмий ўзгариши муносабати билан ёки бошқа сабабларга кўра банкaro кредитга оид фоиз тўлови даражасини қайта кўриб чиқиш ҳуқуқига эгадир. Қарздор банк шартнома шартларига риоя этмагани ҳолатида кредитор банк банкaro кредитга оид қарздорлини қатъий тартибда ундириб олишга ҳақлидир. Кредитор банк томонидан шартнома шартларига киритилган ўзгаришлар юзасидан келишмовчилик пайдо бўлгани ҳолатида қарздор банк шартномани қайта кўриб чиқишга ҳақи бор. Томонлар шартнома шартларига киритилган ўзгаришлар юзасидан ўзаро келишиб олганлари ҳолатида қўшимча келишувлар расмийлаштирилади.

Бўш маблағларни жалб қилиш (жойлаштириш) ишлари бевосита сотувчи - харидор тарзида эмас, балки воситачилар иштирокида амалга оширилиши мумкин. Банкларнинг ўзи, бракерлик идоралари жамғарма биржалари, молия уйлари, кредит дўконлари воситачи сифатида чиқишлари мумкин.

Жамғармалар бозорида кредит маблағ манбаалари ким ошди савдоси воситасида тақсимланади. Қолаверса ким ошди савдосининг ҳар бир иштирокчиси савдо юзасидан ўз қондаларини белгилайди. Амалдаги қондаларга мувофиқ маблағ

манбаалари юридик шахслар томонидан ҳам, жисмоний шахслар томонидан ҳам сотилиши мумкин. Бироқ қонунга мувофиқ омонат жалб этиш ҳуқуқига эга бўлган банклар ёки бошқа молия кредит муассасаларигина қарз олувчи бўлиб чиқишлари мумкин. Қарз олувчилар ўзларининг кредит қайтариш қобилиятига оид аудиторлик ташкилоти томонидан берилган хулосани ким ошди савдосига тақдим этишлари шарт. Ким ошди савдосида иштирок этиш истагини билдирган ташкилотлар ва банклар ёзма шаклда ёки телефон, телефакс орқали иштирок этиш аризасини берадилар ва унда қуйидагилар кўрсатилади: жойлаштириш ёки жалб этиш, яъни сотув ёки харид учун таклиф этилаётган маблағлар ҳажми: маблағларни топириш ёки жалб қилиш муддати: жойлаштиришга оид махсус шартлар: томонларнинг манфаатини ҳимоя этиш ва ҳужжатларни имзолашга ҳақи бор ишонган шахселари.

Савдолашув натижасида кредитнинг аниқ миқдори, фоииз тўлови даражаси, тақдим этиш муддати белгиланади. Харидор ва сотувчининг манфаати бир бирига мос келганлиги ҳолатида ким ошди савдосида келишувга келингани тўғрисида рўйхатли гувоҳнома тўлдирилади ва ушбу келишув банкарё кредит шартномасини тузиш учун асос бўлади. Қарз олувчи шахс биржага воситачилик қилгани учун келишув миқдоридан маълум фоииз тўлайди.

Қайд этилган фоииз тўлови даражаси ва мажбурий заҳиралаш меъёрини оширишда аксини топган Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки кредит сиёсатининг янада қаттиқ қилиниши муносабати билан тижорат банкларининг банкарё кредитлар кўринишидаги қўшимча кредит маблағларига бўлган талаби ошди. Банкарё кредитга бўлган қизиқишнинг яна бир сабаби шундаки, ушбу маблағлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига ўтказилувчи мажбурий заҳиралаш миқдорини ҳисоб - китоб қилишда маблағ манбааси таркибига

киритилмайди. Аҳоли ўз миқозлари билан омонат амалиётларига оид ишни старлича йўлга қўймаган кўпчилик банклар учун банкaro кредит қиммат бўлишига қарамасдан анча катта қўшимча маблағ манбааси бўла олади.

Ривожланган мамлакатларда миллий банкларaro бозори, айниқса қисқа муддатли кредитлар юзасидаги аҳвол ички тижоратчилик жараёнларининг барқарорлигига алоҳида таъсир кўрсатади. Бир кунлик кредит номини олган банкaro кредитга оид фойз тўлови миқдори пул бозоридаги жорий фойз тўлови миқдорини белгилайди. Ушбу миқдори сақлаб туриш мақсадида Марказий банклар жадалкор ва амалий барқарорлаштириш қуроли сифатида очиқ бозордаги амалиётларни шартлов юритадилар.

Сует ривожланган банкларaro бозори шароитида бизнинг мамлакатда бир кундан бир неча кунгача бўлган қисқа муддатга банкaro кредитларни жалб қилиш ишлари айниқса қийин кечмоқда. Қолаверса айнан шу кредитлар жорий банк ликвидлигини нормаллаштиришга қўмаклашади. Бугунги кунда банкларaro ахборот алмашиш ишлари саноқли лаҳзада ҳисоб - китоб амалиётини бажариш имкониятини берувчи электрон ҳисоб - китоб тизими воситасида амалга оширилади. Кредит маблағ манбаалари электрон биржаси каби банкларaro тизимининг ташкил этилиши бу борадаги сотувчи ва харидорлар манфаатини бир бирига яқинлаштириш ва бутун банкларaro бозоридаги аҳвол тўғрисида исталган вақтда маълумотга эга бўлиш имкониятини беради.

МАРКАЗИЙ БАНК КРЕДИТЛАРИ

Кредит бериш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки Худудий Банк бошқармаси ва тижорат банки ўртасида кредит шартномаси расмийлаштирилади ва унда қуйидагилар

кўрсатилади: кредит тақдим этиш юзасидан юқорида айтиб ўтилган барча шарт - шароитлар, кредит таъминотининг тури, муддати келганида кредит миқдорини ва фоизларни тижорат банкнинг вакиллик ҳисоб рақамидан қатъий тартибда чиқариб олиш хусусидаги ҳисоб - китоб - касса марказининг ҳуқуқи.

Вакиллик ҳисоб рақамида бўш маблағлари ликвидлиги ҳолатида тижорат банки қарздорликни муддатидан илгари қоплаши мумкин.

Кредит берилиши қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари орқали расмийланггирилади:

ҳисоб - китоб - касса марказида:

Дт - 822 - "Бошқа банкларга берилган кредитлар (мблағ манбаалари)" ҳисобрақами,

Кт - 161 - ҳисобрақам (қарз олувчи банкнинг вакиллик ҳисобрақами).

қарз олувчи банкнинг балансида:

Дт - 161 - ҳисобрақам (қарз олувчи банкнинг вакиллик ҳисобрақами),

Кт - 824 - ҳисобрақам.

Кредит қоплашда тескари ўтказмалар қилинади:

ҳисоб - китоб - касса марказида:

Дт - 161 - ҳисобрақам,

Кт - 822 - ҳисобрақам.

тижорат банкининг балансида:

Дт - 824 - ҳисобрақам,

Кт - 161 - ҳисобрақам.

Тижорат банкининг вакиллик ҳисоб рақамида кредит қоплаш учун маблағ йўқлиги ёки етишмаслиги ҳолатида қарздорлик миқдори муддатида қайтарилмаган ссудалар ҳисоб рақамига, тўланмаган фоизлар эса муддатида тўланмаган фоизлар ҳисоб рақамига ўтказиб қўйилади.

Ҳисоб - китоб - касса марказининг балансида ушбу амалиётлар қуйидагича акс эттирилади:

қарздорлик миқдори бўйича:

Дт - 822 - ҳисоб рақам;

Кт - 621 - "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг кредитларига оид муддатида бўланмаган қарздорлик" ҳисоб рақами;

тўланмаган фоизлар бўйича:

Дт - 622 - "Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг кредитлари бўйича муддатида тўланмаган фоизлар" ҳисоб рақами,

Кт - 943 - "Бўлғуси давр даромадлари" ҳисоб рақами.

Шу билан бир вақтда тижорат банкининг балансида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

қопланган қарздорлик миқдори бўйича:

Дт - 824 - ҳисоб рақам,

Кт - 623 - "Муддатида қайтарилмаган марказлашган кре-

дит маблағлари” ҳисоб рақами,

тўланмаган фоизлар миқдори бўйича:

Дт - 904 - “Бошқа кредитор ва дебиторлар” ҳисоб рақами,

Кт - 624 - “Марказлашган кредит маблағлари учун муддатида тўланмаган фоизлар” ҳисоб рақами.

Ҳисоб - китоб - касса марказида 621 ва 622 - ҳисоб рақамларда (тижорат банкининг балансида 623 ва 624 - ҳисоб рақамларда) қайд этилувчи муддатида қайтарилмаган қарздорликларга оид фоизлар Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан қайд қилинган фоиз тўловининг икки баробарига тенг ҳажмда ҳар ойда ундирилади ва ҳисоб - китоб - касса марказида 622 - ҳисоб рақамга, тижорат банкининг балансида 624 - ҳисоб рақамга киритилади.

Бундан ташқари кредит ўз вақтида қайтарилмагани ҳолатида тижорат банки юзага келган қарздорлик қопланганидан кейин 90 кун давомида бундай кредит олиш ҳуқуқидан маърум этилади.

Муддатида тўланмаган қарздорлик қарз олувчи банкининг вакиллик ҳисоб рақамига маблағ келиб тушганилиги ва қонунийликка мувофиқ биринчи навбатли тўловлар қондирилгани сари қатъий тартибда қопланади. Биринчи навбатда муддатида тўланмаган фоизлар, сўнг муддатида қайтарилмаган кредитлар қопланади.

Кредит бўйича муддатида тўланмаган қарздорликни қоплашда қуйидаги бухгалтерлик ўтказмалари қилинади:

ҳисоб - китоб - касса марказида:

Дт - 161 - ҳисоб рақам,

Км - 621 - ҳисоб рақам.

тижорат банкида:

Дм - 623 - ҳисоб рақам,

Км - 161 - ҳисоб рақам.

Фонз бўйича муддатида тўланмаган қарздорлиқни қоплашда:

ҳисоб - китоб - касса марказида:

Дм - 161 - ҳисоб рақам,

Км - 622 - ҳисоб рақам,

ва шу билан бир вақтда

Км - 904 - ҳисоб рақам,

Дм - 970 - "Амалиёт ва бошқа сарф харажатлар" ҳисоб рақами.

Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан берилган есудалар бўйича қопланмаган муддатида тўланмаган қарздорлик мавжудлиги ҳолатида тижорат банкига янги марказлашган кредитлар берилмайди.

Вакиллик ҳисоб рақамида сурункасига дебит қолдиғи мавжудлигига йўл қўяётган банкларга нисбатан банк амалиётларини бажариш лицензияси олиб қўйилиши масаласини кўриб чиқиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки томонидан ишлаб чиқилган. Тижорат банклари ўзаро вакиллик алоқаларига эга бўлиб бир бирининг ҳисоб рақамлари бўйича ўзлари иш олиб борганлари ҳолатида вакиллик ҳисобрақами бўйича овердрафт қоплаш шарт - шароитлари ўзлари томонидан шартномада белгиланади ва одатда шерик банкнинг вақтинча бўш маблағлари ҳисобига қоплаб

келинади. Сара мажбурийтлари - облигацияларни чиқаришлари мумкин.

Облигация - тижорат банкларининг облигациялари бу - облигация эгаси (кредитор) билан облигацияларни чиқарган банк ўртасидаги қарз муносабатларини гувоҳловчи исталган қимматли қоғозлардир. Облигация ёзиб бериш негизида банк томонидан сафарбар этилган маблағлар қарзга олинган маблағ деб ҳисобланади. Бундан фарқли ўлароқ миқозларнинг ҳисоб рақамларидаги пул маблағ қолдиқлари негизида сафарбар этилган маблағлар банк тажрибасида жалб этилган маблағлар қаторига киритилади. Облигация чиқариш тапшаббуси банкдан чиқади, унинг чиқарувдаги ўрни жуда фавқдир. Омонат жалб этишда эса банк пассив вазият эгаллайди.

Облигациялар депозит ва жамғариш сертификатларидан ҳамда банк векселларидан қуйидаги жиҳатлари билан фарқ қилади:

- биринчидан, чиқариш муддати билан (бир йилдан кам муддат билан чиқарилмайди);
- иккинчидан, чиқариш тартиби билан.

Облигация чиқарувчи акциядорлик банкларига нисбатан акция чиқарувдаги каби талаблар қўйилади. Облигация чиқаруви ҳам акция чиқаруви каби метёрий ҳужжатлар орқали тартибга солинади.

Қарзга олинувчи маблағларни жалб этиш учун облигация чиқариш ишлари мазкур банк томонидан чиқарилган барча акциялар (акциядорлик банки бўлса) бўйича тўла метёрида ҳақ тўлангани ҳолатида ёки пайчиялар томонидан (пайчиялик банки бўлса) банк низомий жамғармасидаги улушлари тўлиқ тўлаб бўлинганидагина ўринли бўлиши мумкин.

Чиқарув ҳажми ва инвесторлар сояидан қатъий назар барча банк облигация чиқарушлари Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкида мажбурий давлат рўйхатидан ўтказиши

шарт.

Облигацияларни харидорлар билан тузилган шартномалар асосида сотиш мумкин ёки илгари чиқарилган облигация ва бошқа қимматли қорғозларга алмаштира бўлади. Облигациялар шартнома асосида сотилганида улар учун тўлов сифатида нақд пулсиз тартибда тушган маблағлар тижорат банкининг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги махсус жамғариш ҳисоб рақамига ўтказилади, нақд пуллар эса Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкига топширилади.

Демак, облигация учун тўланувчи ҳақ тижорат банки акциялари учун ҳақ тўлаш тартибга айнан ўхшаш тарзда амалга оширилади.

Банкка нақд пул маблағлари тушганлигида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дтп - 031 - "Касса" ҳисоб рақами,

Ктп - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисоб рақами - "Эмиссия қилинган қимматли қорғоз харидорлари" шахсий ҳисоб рақами бўйича.

Нақд пул шаклида қабул қилинган маблағ миқдори эквивалентини банкнинг асосий вакиллик ҳисоб рақамидан жамғариш ҳисоб рақамига ўтказишда:

Дтп - алоҳида шахсий ҳисоб рақам шаклида 161 - "Вакиллик ҳисоб рақами"да очиб берилувчи "Қимматли қорғозлар сотувидан тушган маблағлар" жамғариш ҳисоб рақами,

Ктп - 161 - Вакиллик ҳисоб рақами".

Облигациялар учун нақд пулсиз маблағлар тушганида қуйидаги ўтказмалар қилинади:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисоб рақами" - "Қимматли қоғозлар сотуvidан тушган маблағлар" алоҳида шахсий ҳисоб рақами бўйича,

Кш - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисоб рақами - "Эмиссия қилинган қимматли қоғоз харидорлари" алоҳида шахсий ҳисоб рақами бўйича.

Кўрсатиб ўтилган маблағлар обуна даврида акциялар учун тушган маблағлар каби банк фаолиятини тавсифловчи иқтисодий меҳорлар ҳисоб - китобиға киритилмайди.

Банк томонидан ҳақиқатда сотилган облигациялар сони чиқарув учун мўжажлланган ва қайд ҳужжатларида кўрсатилган облигациялар сонидан ортмаслиги лозим. Шу бир вақтда қимматли қоғозларни қайд ҳужжатларида кўрсатилганидан оз сонда сотиш мумкин. Бунда дастлаб аризада кўрсатилган чиқарув ҳажмиға нисатан ҳақи тўланиши лозим бўлган энг кам облигациялар улуши белгиланмайди.

Облигация чиқаруви йуллари қайд этилганидан сўнг эмитент банкка маҳсус жамғариш ҳисоб рақамидан умумий вакиллик ҳисоб рақамиға маблағ ўтказиш рухсат этилади:

Дш - 161 - "Вакиллик ҳисоб рақами",

Кш - алоҳида шахсий ҳисоб рақам шаклида 161 - "Вакиллик ҳисоб рақамида очиб берилувчи "Қимматли қоғозлар сотуvidан тушган маблағлар" жамғариш ҳисоб рақами.

Эмитент банкнинг Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкидаги облигациялар обунаси бўйича маблағ йиғиш жамғариш ҳисобрақами ёпилади.

Бўцаган пул маблағлари эмитент банкнинг 199 - "Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари" ҳисоб рақамиға ки-

рим қилинади:

Дт - 904 - "Бошқа дебитор ва кредиторлар" ҳисоб рақами,

Кт - 199 - "Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари" ҳисоб рақами сотилган облигациялар номинал қиймати бўйича.

• Облигациялар номинал қийматидан паст нархда сотилгани ҳолатида номинал қиймати билан ҳақиқий сотув нархи ўртасидаги фарқ алоҳида шахсий ҳисоб рақам бўйича 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақамининг дебитига киритилади.

Мисол. Номинал қиймати 1000 сўм бўлган облигация 800 сўмга сотиб юборилган. Облигация чиқаруви якунлари қайд қилинганидан сўнг мазкур амалиёт қуйидагича акс эттирилади:

Дт - 161 - "Вакиллик ҳисоб рақами" - 800 сўм,

Кт - 199 - "Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари" ҳисоб рақами - сотилган облигациялар номинал қиймати бўйича 1000 сўм.

Дт - 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақами - алоҳида шахсий ҳисоб рақам бўйича 200 сўм.

Облигация заёмлари муомала муддати якунланганида номинал қиймати бўйича сўндирилади ва банк балансида қуйидаги ўтказмалар орқали акс эттирилади:

Дт - 199 - "Бозорда муомала қилаётган қарз мажбуриятлари" ҳисоб рақами "Облигациялар" шахсий ҳисоб рақамида номинал қиймати бўйича,

Км - 161 - "Вақиллик ҳисоб рақами" - заём нақд пулига тартибда сўндирилганида ёки: 031 - "Касса ҳисоб рақами" - нақд пул билан сўндирилганида.

Пул маблағларини қайд этиш ҳисоб рақамларининг кредит қисмида ҳам сўндириладиган облигациялар номинал қиймати акс эттирилади.

Облигациялар бирламчи жойлаштирилганида дисконт билан, яъни номинал қийматидан паст нархда сотилгани ва ўртадаги фарқ 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақамига киритилгани ҳолатида маблағларни ҳисобдан чиқариб ташлаш учун қўшимча ўтказмалар қилинади:

Дт - 970 - "Амалсиз сарф - харажатлари" ҳисоб рақами,
Кт - 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақами.

Мазкур тартиб муомала муддати бир йилдан ортиқ бўлмаган облигацияларга нисбатан қўланади ҳолос. Облигация муомала муддати бир йилдан ортиқ бўлса ва у бирламчи жойлаштирилишда дисконт билан сотилгани ҳолатида ушбу облигация бўйича бўлғуси давр сарф - харажатлари бонсқача тартибда ҳисобдан чиқарилади.

Бу ҳолда 941 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақамига киритилган облигациянинг номинал қиймати билан сотув нархи ўртасидаги фарқ (дисконт)нинг бир қисми ҳисобот йилига тегишли ҳажмда ҳар йилнинг охиригى иш куни 970 - "Бўлғуси давр сарф - харажатлари" ҳисоб рақами бўйича ҳисобдан чиқариб юборилади. Ушбу миқдор қуйидаги тенглама асосида аниқланади:

$$C = \Phi \times \frac{d}{D} \quad \text{бу ерда}$$

C - ҳисобот йилига тегишли бўлгуси давр сарф - харажатлар ҳажми;

Φ - облигациянинг номинал қиймати билан ҳақиқатда сотилган нархи ўртасидаги фарқ (дисконт) сифатида 941 - "Бўлгуси сарф - харажатлари" ҳисоб рақамига киритилган маблағ миқдори,

d - облигациянинг ҳисобот йилидаги муомала муддати;

D - облигациянинг умумий муомала муддати.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	3
1 БОБ. Бозор шароитида хўжалик юртида кредит тизими	
1.1 Бозор иқтисодиётини ривожлантиришда кредит ўрни.....	5
1.2 Бозор иқтисодиётига даврида кредит тизими ва унинг ривожланиши.....	8
2 БОБ. Тижорат банки - банк тизимининг асосий бўғини	
2.1 Тижорат банки тушунчаси ва унинг таъкилий тузилмаси.....	19
2.2 Тижорат банки фаолиятининг тамойиллари.....	28
2.3 Тижорат банкнинг вазифалари.....	31
2.4 Тижорат банкларини очиш, рўйхатга олиш ва тутатиш тартиби.....	37
2.5 Тижорат банки билан Ўзбекистон Республикаси Марказий bankи ўртасидаги ўзаро муносабатлар.....	45
2.6 Тижорат банки бухгалтерлик балансини тавсифи.....	53
Bank баланси бўлиmlарининг қисқача тавсифи.....	57
Балансдан ташиқари ҳисобрақамлар.....	63
Баланс ҳисобрақами актив ва пассивлари мазмунли (активлар).....	68
Қарзга олинган маблағлар (пассивлар).....	69
Ўз маблағлари (пассивлар).....	70
Балансдан ташиқари модда.....	70
3 БОБ. Халқ хўжалигида нақд пулсиз ҳисоб китобларини таъкиллаш ва банкларини насса янглари	
3.1 Нақд пулсиз ҳисоб - китобларини таъкиллаш умумий асослари.....	71
3.2 Банклараро ҳисоб - китобларини таъкил этиши.....	81
3.3 Амалдаги нақд пулсиз ҳисоб китоб шакллари.....	90
3.3.1 Тўлов топишиқлари воситасидаги ҳисоб - китоблар.....	91
Тўлов талабнома - топишиқлари воситасидаги ҳисоб - китоблар.....	102
Чег воситасида ҳисоб - китоб қилиш шакли.....	107
Аккредитив воситасида ҳисоб - китоб қилиш.....	114
Вексел воситасида ҳисоб - китоб қилиш шакли.....	121

Векселни домциляция қилиш.....	129
Факторинг.....	131
Биржа савдосига оид ҳисоб - китобларни ташкиллаш.....	138
Тижорат банк касса амалиётлари.....	139
4 БОБ. Банк маблағлари, уларни режалаш ва мувофиқлаш	
4.1 Тижорат банкларининг ўз маблағлари.....	154
4.2 Банк сармоясини шакллани.....	162
Тижорат Банк қимматли қўғозлари чиқарувини рўйхатдан ўтказиш тартиби.....	166
Эмитент Банк томонидан қимматли қўғозларини сотиш.....	169
Чиқарув якунларини қайд этиш.....	183
Пайчилик банкнинг илзомий сармоясини шакллани.....	187
Банкнинг илзомий сармоясини қисқартирини.....	189
4.3 Жалб этилган маблағлар. Депозит ва омонат амалиётлари.....	190
Банклараро кредитлар.....	224
Марказий Банкни.....	228